

१०६

५

अथ

१०६
५

ग्रन्थकानामः-

कर्तृनामः-

विषयः-

पूर्वमीमांसाभाष्यम्

शबरस्वामी

मीमांसा

(अध्यायाः-४, ५, ६, ७)

Purva Mimamsa Bhasyam
Chapt 4, 5, 6, 7. E

811

१०६

५

मकी कपतहि विपा यहि अनभि च ता ब्रह्म वै ब्रह्म साम यत् ब्रह्म साम्ना लभते तेना स व्या स्तेना भिदता
 इति। स व्या शरीरं ह्ये भाव्यते। स व्या वपा इत्यनभिद्यततां दर्शयति। स त्रि स व्या वचनं। आह नैतदंशनिं स
 तेव हि अविधारणे भवत्येव तत्स व्या वचनमस्ति हि विपा यत् अन्वदभिधारणमुपस्थात्वा व्योहिरण्यमशकलं
 वपा हिण्यमशकलं ततो विधारयतीति तस्मिन् सति कथं स व्या भवेत्तु ब्रूते च तस्मान्नैतच्छक्यमवर्णयते हि सा स्ता वपा द
 श्यते इति तेन नूनमभिधारणं प्रयाजशेषेणास्तीति सत्यस्मिन्नेत्रे विधारणे प्रत्यक्षे रूपा स्ता दर्शने व्या सो दृष्टि
 नतस्येति चेत्त एव वेत्तु श्यते सत्यविधारणे स व्या इति वचनमलिंगमिति। नाकिं गतस्येतद्वचनं यस्ते हनं क
 रेतिक तमद्यत्तमथमं हि स्ते हनं करोति न द्वितीयं स्निग्धस्य तद्भवति। न वस्निग्धस्य स्ते हनं क्रियते। यथा म
 वीरि लोके वा दोष दस्मानिः कोत गन्निगति देवदत्तस्य गृहे स्निग्धं भुक्तं तेन वयमरुक्षाः कृताः इति सत्त्वप्यनेषु
 स्निग्धे भोजनेषु वंतस्यारुक्षकरणस्याभिधारणस्योभावाद्वा इति वचनमुपपद्यते। मिंस्तु सति नोपपद्य
 ते। तत्तदविप्रयाजशेषेणाभिधारणं प्राजापत्यानां नास्तीति॥॥॥ स्यात्तस्य मुख्यत्वात्। इदं प्रहोतं सूत्रं। स
 त्रि स व्या मावात् स व्या इति वचनं भवति अतु पचने तस्यैव प्रथमस्य विद्यमानत्वात्। कृतमंतये
 यममाणाया अपरमुद्वा सिद्धतायाः। अत्रोच्यते। स्यात्तस्य मुख्यत्वात् यद्वा प्रयाजशेषेणाभिधारणं त
 स्ते वाभावादेतदुपपद्यते। सत्यविप्रयमाणाया अभिधारणे उद्वासितायाश्च। यत्तावच्छ्रयमाणाया

प्रयोजकमुताप्रयोजकमिति किं प्राप्तां ॥ ५ ॥

तदमेरवी विदंति । यदुद्दिष्टा यस्तदमेरवी यव यवा उष्माव यवा अनाश यंति सैषा रुसैवेदं उपयाज शेषे
एशीताम् ॥ किं यते तत्सहेयं यतिनेन स्निग्धायाः । प्रदानकालमभिधारणं यत्नं स्नेहेयं । तद्विदं स्नेहन
मभिधारणं स्यात् भावात् सव्यता वचनमुपपद्यते इत्युक्तं । तस्मान्न प्रयाज शेषो धार्यत इति ॥ १ ॥ समा
न यत्नं मुख्यं स्यात् किं दर्शनात् । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अतिहायेते बहिः प्रतिसमानयतीति । तत्र स
देहः किं समानयनं आ उपस्य धर्मा एव च प्रयोजकमिति । कुतः प्रयाजा उपाजार्थं स्थितं
न स्यात् यमेकदेशः समानीयत इति । एवैता न्यायेना प्रयोजकता प्राप्ता । तदुच्यते । मुख्यं समानयनं
किं दर्शनात् किं किं । च उर्गहीता न्यायानि भवन्ति तद्यत्रा नुयाजान् यक्ष्मन् भवतीति । आतिथ्या
यां श्रूयते । परिप्रयाजाय समानयनं तत्तत्रैकच उर्गहीतं समानीयते एकमप्यनुयाजानो भव
ति तत् आतिथ्येतां ता संतिष्ठत इत्यनुयाजाभावेऽप्युपयुक्तं । समानयनार्थं संतिष्ठत इति तत्राह
न त्वनुयाजाय तत्र बहूनां च उर्गहीतानां दर्शनिमुपपद्यते । इतरथा ह्यनुयाजाभावे नैवोपयुक्तं
च उर्गहीतं तत्र च उर्गहीतानीति बहूनां नोपपद्यते । तस्मात् प्रयोक्तुं समानयनमिति । ॥

लिङ्गमपि भवति। तद्यत्सर्वेभ्योऽपि विभ्यः समवयति तस्मादिदमुदरे विश्वरूपममन्त्रं समवधीयत इति। यदि पराशर
 तदव्यात्संनिहितं दित्येते तदा तत्संविधानाविशेषात्सर्वेभ्योऽपि दीयत इत्यप्ययते। प्रयोजकत्वे त्वेकस्मादे
 वा वदीयेत। तस्मात्प्रयोजकः। तद्येदमपरं किं गणेशोपादि जामवदति शोभात्तु चिह्नं कृतं यजतीति। न च ये वि
 विधेः स्थाप्येति ब्रूमः। नात्र विधिविभक्तिर्वर्तमाना यदेवोद्यममिति। - अभिधारणे विप्रकृषादनुयाजव
 त्याजमेव स्थात। अस्ति वाजवेवे। वाजवेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति। तत्र श्रूयते। तत्र श्रूयते सप्तदश
 प्राजापत्या रपसूना लभते। सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेरास्या इति। प्राजापत्यानी क्रतुपसूना वस
 मुत्र यो वस्यते। प्रजापतेषु वा म्मानादिति। अस्ति तु प्रकृतौ प्रजो येषेण हं वीष्यमि धारयतीति। तत्र
 संदेहः। किं प्राजापत्यानां वपा अभिधार किं तुं प्रयाजशेषस्य धारणां च पात्रमपरमुत्पादयितव्यं। तत्र
 स्तेन प्राजापत्यानां वपा अभिधारयितव्या उत न शेषोऽवधारयितव्यो नैव ततः प्राजापत्या वपा अभि
 धारणीया इति। किं प्राजापत्या अभिधारणे प्रयाजशेष धारणां च पात्रमुत्पादयेत्। वा तः सवनेन प्र
 याजशेषो विप्रकृष्टे काले मध्यं दिने सवने ब्रह्मसाम काले प्राजापत्यानां मातृमः श्रूयते। तत्पु
 ष्यं चिह्नं तानुत्सृजेतीति ब्रह्मसाम्यालंभत इति। व्यापकं च त्रुहर्भवति। तस्मात्पात्रोत्तरमुत्पाद

चतुर्थ

नीयमिति। यथा नुयानेषु पृष्ठदा ज्यधारणार्थपात्रमुत्पाद्यते। पृष्ठदा ज्येना नुयानां यन्मतीति वचनादे
वमत्रापि। न। वा। ध्यात्रत्वात् पत्रत्वं ते कदेशत्वात्। तवाप्राप्तापत्यानां वपात्रमभिधायति। कुतः शेष
भावात्। कथं शेषाभाव इति चेत् अत्रात्रत्वात्। कथमपात्रता। एकदेशत्वात्। यथा जार्थस्पर्दिगृहीतस्य
आज्यस्य स एकदेशः किमतो यद्येवं। एकदेशत्वात्पाद्यः श्रूयमाणेनावयविनमुपादेयत्वेन बोदय
ति। आहु। उत्पत्तिनबोदयेत्। धारणमुत्पन्नस्यार्थान् भविष्यतीति। उच्यते। एकदेशत्वात् निधारण
द्रव्यमेव न यं पुंकेरिति। उच्यते। कृतार्थस्यायमेकदेशः प्रतिपाद्यतेनाभिधारणमर्थकमिति ननु हविषो
द्वितीयाभिदेशात् प्राधान्यं स्यात्तेत्युच्यते। ननु हविषा सुयकारं कल्प्येत आज्यं प्राधान्ये पुनर्मु
क्ता विरिक्तत्वं हविषं योजनमाज्यभागाद्येनाज्येनासंसर्गे तु द्विरिक्त्या योजनेनाभिद्यतेन। हविषा।
तस्मात्प्राप्तपत्यानामभिधारिताभिर्वपाभिः प्रयोजनमेव नास्ति किमर्थं शेषो धारयति इति। हेतुत्वा
त्सहप्रयोगस्य। हेतुत्वाच्चाभिधारणस्य सहजमत इति स्मृतिर्भवति। तीर्थं वै प्रातः सवनं मत् प्रातः
सवनेषु शव आलभ्यंते। तीर्थं हवेतानात्तमते स योनित्वायाद्योवपानामभिद्यतत्वायेत्यर्थं तरेण व
पाभिधारणमनुगृह्यते इति दर्शयति। अभावदर्शनाच्च। अभावं स्वल्पेभिधारणस्पृश्यति।

५

ननु किं गुरुपरिहृते। का प्राप्तिरुच्यते। तद्वत्तत्र प्रयोजनं प्रयाजो द्वौ प्रयोज्यौ ननु जुहुमा ज्येन प्रयोजनं नोपभृतिरिक्ताया
 उपभृतो रेव न महकार्यं मेव तेन प्रयाजो मां रक्षसा ज्येन प्रयोजनं नोपभृतमाज्यं प्रयोजयति। तदपि हि प्रयाजा र्थमनु
 याजार्थं चेति वक्ष्यते। वचने हि हेतुसामर्थ्यं। अथ कस्मान्न वचनमेतद्वत्तु हेतुता न्यासीति। उच्यते वचने हि हेतुसम
 धितः स्यात्तत्रानुयाजात्तस्य र्थमवतीति। यदा समानपनेन प्रयाजार्थमिति गम्यते। तदा वचनं नोपवचनं तदा
 ननु याजा भावो हेतुस्तति हेतौ तत्रानुयाजात्तस्य र्थमवतीति हेतुवन्निगदो नोपपद्यते। तस्मात्प्रयाजार्थं
 समानपनेन प्रयोजकमोपभृतस्याज्यस्यार्थमवतिप्रयोजनं प्रयाजार्थं समानपनेन प्रयाजार्थं तत्सर्वं समा
 नेषमहमोपभृतस्याप्रयोजकत्वेन नियोगतो ध्यावत्तावाह। तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः
 श्रूयते। चतुर्जुहो गृह्णात्यष्टावुपभृति गृह्णातीति। तत्र संदेहः किं जौ हवमोपभृतवो भयमुभयार्थं प्रयाजे
 भयश्चानुयाजेभ्यश्चेतजौ हवंप्रयाजेभ्यश्चोपभृतमनुयाजेभ्यो यवोपभृतप्रयाजेभ्यो चानुयाजेभ्यश्चेति। किं
 प्राप्तं। उभयमुभयार्थं कुतो यद्यदा ज्येन क्रियते तस्मै तस्मै भवितुमर्हति अविशेषात्। तत्र जौ हवमनुयाजा
 प्रतिशोधार्थं। नैव मुभयमुभयार्थमिति। जौ हवंप्रयाजार्थमोपभृतमुभयार्थं चतुर्जुहो गृह्णाति क्रतुभ्य
 स्तद्गृह्णाति क्रतवो वै प्रयाजा इति जौ हववचनमनुयाजा प्रतिशोधार्थं प्रयाजात्संकीर्तयति। आह।

ननुना स्यनुयाजप्रतिशेधार्थवचनेषदेतत्प्रयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीतिप्रयाजेषूपदेशकमेतन्नास्यानुयाज
प्रतिशेधेसामर्थ्यमस्तीति। उच्यते। ननुमःप्रतिशेधकमेतदिति किं तत्पत्रिकात्प्राज्जानेवप्रयोजना
निसंबंधोस्तिअनेनवचनेनप्रयाजप्रयोजनताक्रियतेजोहवस्यानुयाजप्रयोजनास्यवचनाभावादे
तत्तगम्यतइत्यनुयाजप्रतिषेधार्थवचनमित्युच्यते। औपभृतंतद्येतिचेत्। इतिचेत्तदृश्यतेजोहवमनुयाजे
भ्यःप्रतिषिध्यते। औपभृतमुभयार्थमितिभवतुजोहवंप्रयाजार्थंनलोपभृतमुभयार्थंनदवितथास्या
न्यथाजोहव। कथमेतत्तदप्यनुयाजार्थमितिमेवश्रूयते। यदुपभृतिगृह्णातीत्यनुयाजेभ्यस्तद्गृह्णाती
तिहेदांसिहनुयाजाइत्यनुयाजार्थतास्येति। स्यात्तनुहूप्रतिषेधासित्यानुवादेः। नितदेवंमुभयार्थंलोपभृ
तमेवश्रूयते। यदस्यानुपभृतिगृह्णातीत्यनुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति। ननुक्तमनुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति
अनुयाजार्थतास्येति। उच्यते। जुहूप्रतिषेधासित्यानुवादेः। ननुयस्यौपभृतेजोहवेचोभयार्थेप्रोपेजो
हवमनुयाजेभ्यःप्रतिषिद्धंनोपभृतंतरोपभृतस्योभयार्थतायासत्यामनुयाजार्थवतावेननित्यानु
वादेभक्तिरुमइति। नशक्नोतिप्रयाजार्थतांप्रतिषेद्धं। प्रत्यक्षश्रुतादिसा। तस्मादोपभृतमुभयार्थं
समानपनंचतेतो जुहोश्रूयते। तस्मादपिप्रयाजार्थतानशक्यावाधितुं। तद्वत्संख्यप्रवणत्वात्।

२६

३

अथानुपपत्तिरिति गृह्यतीति श्रूयते। तत्र संदेहः। किं तस्यैव भूतमाज्यसंख्येन ग्रहणेन संस्क्रियते उक्तं चतुः
संख्यागुणभूतेनाद्वयोपरिणयो रिति किं तावत्प्राप्तं। अथ संख्यागुणभूतान चतुः संख्ये दे इति। कुतः। अवगातः।
अथ संख्याश्रूयते। चतुः संख्ये अथ गालस्येते इति। अत्रिंशत् सागविषये च क्रति न्याय्या न स्माद अथ संख्ये
ग्रहणमेतदिति। अनुग्रहज्जो हवस्मा अनुग्रहवादश्च भवति। चतुर्गृहीतं वा एतदभूतस्य चारमाद्य
यन्निर्दिष्टः प्राचीनं प्रयोजनं यजेतिसमानयने चतुर्गृहीतत्वायेति चेत्तुर्गृहीतानुग्रहः कथं स्यादि
ति। किंचतुर्गृहीतं भवति समानयनेनानेति। द्रूमः। चतुर्गृहीतं प्रथममेव तदाधारेणाधारितेनैव वदति
अथ चतुः संख्यमेव तस्य ग्रहणमासीत् किं तर्हि चतुर्गृहीतस्याप्येति चेत्तुर्गृहीतस्यानुग्रहाय मत्परि
चतुर्गृहीतं होमायापयति तस्य पितृकथं स्यादिति एवं चतुर्गृहीतं शब्देनाल्पमिति लक्ष्यते। त्वं
वेदुलं कस्य विदपे स्वभक्तिः। यदि होमभूतमथ संख्यमेव चतुर्गृहीतं मत्संभवति तत्र चतुर्गृहीत
शब्देनाल्पता शक्यते लक्षयितुं तस्मादपि पश्यामः औपभूते अथ संख्यागुणभूतेति। द्वयोस्तु देवता
मध्यस्थं अत्र लोचं समानयने। उशब्दः पक्षव्यावर्तयति। एदेव चतुर्गृहीते एवं देवः समर्थितो
भवति आतिथ्याया चतुर्गृहीता न्याय्या निभवंति। न ह्यत्रानुयाजान् योऽस्यानुभवति अनु

[illegible]

इति मन्त्रं सारं कृतं तस्मिन् सा मा ध्यायस्व चतुर्थध्यायस्य च प्रथमः पाठः। स्वरुस्त्वेने क निष्पत्तिः स्वकर्मशब्दात्। अस्ति यो
तिष्ठो मे पशु रग्निरोमी यो वोदीक्षितो यद् मी शोमीयं पशुमालभते इति। तत्रेदमाप्ता ता वादिरेव ध्यातीति। तदसंनिधावि
दमपरमाप्तायते। स्वरुणा पशुमनक्ति यूपस्य स्वरुं करोतीति। अथेहानीमिदं सदिश्यते किं भेदेन यूपस्य स्वरुं कृत्याद
यितव्यः। उत यूपक्रियमाणं प्रमुनिष्पन्नः सकलोगृहीतव्य इति। तत्रेदं तावत्परीक्ष्य किं छेदनाद्युत्पत्तेः प्रयोजक
स्वरुता प्रयोजक इति। प्रयोजकश्चेत् भेदेन यूपानिष्पाद्येत। न चेत् प्रयोजको यूपं निष्पद्यमानं मनुनिष्पन्नं सकल
गृहीष्यत इति। सकलं प्रयोजकः स्यात् सकलं वाने प्रयोजक इति। यद्येषावचनव्यक्तिः स्वरु रित्यवगतो गृहीष्यते त
तः प्रयोजकः अथैवं विज्ञायते स्वरुणा पशुमनक्ति न वगतश्च स्वरु शब्दाच्च भाव्यते। कथञ्चोपलब्धेनेति कर्तव्यतायि
लो ले लोति। ततः स्वरुणा पशुमनक्तीति स स्वरु रित्यवगतो गृहीष्यते। ततः प्रयोजकः अथैवं विज्ञायते स्वरुणा पशुमन
क्तीति न वगतश्च स्वरु रेत्यावदस्य विज्ञायते। न कियत इति। इदमपि यूपस्य स्वरुं करोतीति यूपे कदेन स्वरुं काये
जने विनियुक्त इति। ततो प्रयोजकः किं तावत्प्राप्तं। स्वरुस्त्वेने क निष्पत्तिः स्वकर्मशब्दात्। स्वरुं यूपेने क निष्प
त्तिः स्यात्। यूपमनपेक्षमाणस्य स्वरुं करोतीति जोषणाद्या उत्पत्तिः। कुतः। स्वकर्मशब्दात्। स्वरुस्य कर्मशब्दः स्वरुता
ताविधापको भवति स्वरुं करोतीति त्वं यूपस्य काष्ठावयवस्वरुत्वं कियत इति यूपस्य स्वरुं करोतीति लक्षणावयव

पशुद्विखदिराद्यवपवस्तेत्यर्थः। कुतः स्वरुत्वभावनादिकृत्या गम्यते। स्वरुं करोतीति। स्वरुमुत्पादयतीति। यूपवपनो
पादाने वा क्येनावाक्यान्ने कतिर्बलीयसीति। तस्मादेवं सति न नि योगतो यूपकाद्यावेव स्वरुत्पादयिते व्योनिर्
येसादन्मसादपि वक्ता कर्तव्यो भेदेनेति। जात्यंतराश्च संकरोते ॥०॥ इतश्च निरपेक्षस्य स्वरुत्पादयितिरिति गम्यते। कुतो
जात्यंतरादप्याशंका भवति। वृत्तांतरात्। कथं। नान्यस्य वृत्तस्य स्वरुं कुर्याद्यद्यस्य वृत्तस्य स्वरुं कुर्यादित्येऽस्य लो
कमन्वारे हेतुपूर्वस्य स्वरुं करोतीति। न हि यूपमत्र निष्पन्नस्य प्रदले जात्यंतराशंका वक्तव्येति। यूपशशकलो हि स्वरु
रुकार्येति दीर्घा विनिर्ज्येता। तस्मादपि भेदेन यूपान् स्वरुत्पादयितव्य इति ॥०॥ तदेकदेशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्त
त्वान्। शशरः पसं व्यावर्तयति। यूपेकदेशो हि यूपमत्र निष्पन्नः शकलोग्रहीतव्य इति। कस्मादेवमाश्रयते। य
द्यन्यस्य वृत्तस्य स्वरुं कुर्यादित्येऽस्य लो क मन्वारे हेतुपूर्वस्य स्वरुं करोतीति। न चान्नायमर्थो विधीयते
स्वरुमुत्पादयतीति। किंतु हि स्वरुकार्यं कर्तुं यदुपायैतं यूपारिति कुतः स्वरुत्वस्या तन्निमित्तत्वात् स्वरुत्वं स्वरुत्वमत्र
श्रूयते स्वरुः। यूपस्य स्वरुं करोतीति। कस्यात्मीयं यूपस्येत्यात्मीयस्य मुदायस्येकदेशो भवति। तस्मादिह
मुच्यते। प्राणिनः। जघ्नी पंचमर्थो भवति। यथा शशकस्य हि शशकार्द्वेहीति। तथा क्वाचित्तीयाद्येद्यतस्य य
त्ततिद्यतेन यजति। पंचमर्थेद्यतस्य यजतीति। द्वितीयाद्येवासोमस्यपि बतिसोमं पिबतीति।

ननु कंयूपावयवोत्रवाक्ये न विधीयते। क्रत्यासुरोक्त्यन्ति। क्रतिश्च वाक्यादुली मस्वी। अतः सत्यमेवं रूपस्येति शब्दोऽपि वि-
सिता ये भवितुं क्रतिरपि बाधते। वाक्यमपि। न त्वस्वत्वं के किंचिदविवादिता ये स्वत्वं करोतीति स्वाय एवानुवाक्ये भवि-
ष्यति पशुकलो विधा विष्णते। स्वत्वं शब्दं जनायते न शक्य उपलब्ध इति गम्यते। वयवप्रसिद्धिः। अतः चैवमपि वि-
ति। मवीति हि। अतः। अप्यकस्मात्स्वरु नमि एतस्माद्देवो यद्विद्यते तदस्ये तत्स्वमिवारु भवति तस्मात्स्वरु नमि।
॥॥ शकलकृते॥। इतश्च रूपमनु निष्पन्नस्य ग्रहणं। अतः शकलकृते। शकलकृतिर्भवति। स्वरो यः प्रथमः साक-
कलः परापते तत्स्वरुः कार्य इति। शकलश्चैकदेशः एकदेशश्चाप्रयोजकः। संबंधेन वृत्तात्ता वत्ता न्यवहारस-
मुदायापेक्षिण सत्रप्रकरणादप्यदर्थेन खदिरादिना जोषणादिकर्म विधिः। ऐतन्नयागार्थेन प्रकृतेनाप्येकवाक्य-
ता। यथाप्यखदिरादि जोषयते किं नित्त सति वत्तयः शकलः प्रथमः परापतितस्ते वत्तस्वरु संजनायं करोतीति-
स्वरु शब्दवत्तानुवदत्रो बोधवति। तस्मान्नैतदस्ति। अथ द्विष्पतिः। स्वसुरिति॥ येनान्यस्मादपि वृत्तादिनिशंका-
ते। तस्मात्तु जातं तदशेकावत्त्वं नैतिपानुवादो मूपाशकलस्तत्पर्य॥॥ प्रतिपदं च दर्शयति॥॥ इतश्च न पृथ-
क् निष्पतिः स्वरुः। कुत एकादशिन्यां प्रतिपदं च दर्शयति। यथा नुपूर्यस्व रुभिः वत्तु नुसम न्यम धमने रशना-
ये स्वत्वं मूपाशकल सुपूर्य इतीति। स्वरु बहुते दक्षिणति। यद्विच स्वरुः पृथदिष्पतिः स्यादेक एवेका रूपा-
तत्रैराकार्ये साधयेत्। रूपमनु निष्पन्नस्य तु ग्रहणे प्रकृतौ स्वपशकलं नां नुनं नुतमे कादिकीन्याम

३४

दकः स्वयंपशकलमेव प्रापयतीति तदुत्पन्नमनुपपन्नं भवति स्वयंपशकलं वप्राकृतस्य ग्रहाणां दध्यवसीयते।
दशोसोप्राकृतस्य दशोसो गृहीतज्येन विनष्ट इति। तस्मान्न स्वयं कृत्यत्वेन प्रयोजक इति। ॥ **प्राकृतकर्म**
॥ अथ यदुक्तं। उत्पत्तिरस्य दशोसोस्ते स्वयं करोतीति करोति शब्देन कल्पित इति। ॥ **उत्पत्तेः** प्राकृत
करोति शब्देन भविष्यति। स्वयं करोति स्वयं कृत्यत्वेन इति यथा काष्ठा निकरोति गोमयानि करोतीति प्राकृत
करोति शब्देन भवत्येव विहापि दृष्टं। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कर्म शब्दोक्तः। ॥ **प्राकृतज्योतिषो**
पशुराशिमोमीयस्तत्र भूयते। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। अथैष संदेहो भवति। किं स्वयं कृत्यत्वेन प्रयोज्य
ति। उत्पन्नमनुपपन्नस्य ग्रहाणां मिति। किं प्राकृत स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। कुतः।
संस्मृत्य कर्म शब्दो भवति स्वयं करोतीति स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति।
पशुराशिमोमीयस्तत्र भूयते। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति।
दशोसोप्राकृतस्य दशोसो गृहीतज्येन विनष्ट इति। तस्मान्न स्वयं कृत्यत्वेन प्रयोजक इति। ॥ **प्राकृतकर्म**
॥ अथ यदुक्तं। उत्पत्तिरस्य दशोसोस्ते स्वयं करोतीति करोति शब्देन कल्पित इति। ॥ **उत्पत्तेः** प्राकृत
करोति शब्देन भविष्यति। स्वयं करोति स्वयं कृत्यत्वेन इति यथा काष्ठा निकरोति गोमयानि करोतीति प्राकृत
करोति शब्देन भवत्येव विहापि दृष्टं। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति।
पशुराशिमोमीयस्तत्र भूयते। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति।
दशोसोप्राकृतस्य दशोसो गृहीतज्येन विनष्ट इति। तस्मान्न स्वयं कृत्यत्वेन प्रयोजक इति। ॥ **प्राकृतकर्म**
॥ अथ यदुक्तं। उत्पत्तिरस्य दशोसोस्ते स्वयं करोतीति करोति शब्देन कल्पित इति। ॥ **उत्पत्तेः** प्राकृत
करोति शब्देन भविष्यति। स्वयं करोति स्वयं कृत्यत्वेन इति यथा काष्ठा निकरोति गोमयानि करोतीति प्राकृत
करोति शब्देन भवत्येव विहापि दृष्टं। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति। स्वयं कृत्यत्वेन कल्पित इति।

१६

॥॥॥
नेधो भवेत्तत्र षष्ठीनोपपद्यते। कितव्यं षष्ठीतस्माद्युपेकदेशः। स्वरुपकोपपस्य स्वरुपेकदेशः। कत्रिज्यो यथावच्छातमिति ॥
शकलकृतेत्या ॥ शकलकृति अभवति। यः प्रथमः शकलः पण्यते तस्य स्वरुः कार्य इति एकदेशाच्चाप्रयोजक अभवति। नैकदेशोऽस्य
मालेऽवयवी किंयत्त इति शब्दो भवति विद्यमानस्यावयवैरेकदेशो गृह्यते। तस्मादप्यप्रयोजकः ॥ ॥ प्रतियुक्तदशनिव ॥
प्रतियुक्तवत्त्वं च किंस्वेति चरवो दृश्यते। एकादशिन्या यथा नुह्यं स्वरुपिः पण्यते समर्थमध्यमे रसनागुणे स्वरुपे पण्यक
तमुपगृह्णीति। स यदि स्वरुमान् पण्यः कार्य इत्ययमर्थः। ततो बहूनां स्वरुणां दर्शने मुपपद्यते। प्रयोजकत्वे स्वरुतेरेक
वसुमंजनाये स्वरु रुत्याद्येतत् स्मादप्रयोजक इति ॥ आदाने करोतीति शब्दः ॥ ॥ अथ यदुक्तमुत्पत्तिरस्य शब्देनाभिधीय
ते स्वरुं करोतीति करोतीति शब्दोऽवकल्यते इति उच्यते। आदाने करोतीति शब्दोऽभिधीयते स्वरुं करोतीति स्वरुमादत्त इति य
थाकाष्ठानि करोतीति शब्दोऽभिधीयते करोतीति शब्दो भवत्येवमिहापि द्रष्टव्यः ॥ ॥ शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ॥ दक्षिणमि
योः सूयने शाखासधिकृत्या प्राचीमाह रत्नदीचीमाह रति प्राचीमाह रतीत्यत्र सरेइ ॥ किं मयं दिग्वाद उत शाखावा द इति
किं प्राचीदिग्वाद इति तथा कृति शब्दः शाखावादे च लक्षणं तिस्रस्तस्मात् दिग्वाद इति प्राप्तेऽनमः। शाखावाद इति कुतो यदि ता पद
पमर्थः प्राचीदिगा दत्त इति ततोऽं श क्योर्थोऽपि प्राचीदिगमाह रति ततः का दत्तयेति वाक्ये शाखावाहस्याभावात्
उपपन्नोयं संबंधः ॥ अथ प्रकृता शाखेति ततः प्राची शब्देन तस्या एकाभि संबंधोऽप्यप्यः। कुतः प्रत्यक्षादि प्राची शब्देन ह

रेकवाक्यताप्रकरमिसागडाखासरेनभवेदुभयप्रात्राचीशाहोलसुपायप्रकृतावाशाखांलसयेतरिशोवानीशि
 तत्वातिविहारदेशमी।सिततमंउक्तं।अपिच।प्रत्वी।तिसंवधिशाहोयसुवधिशरासर्वसावेसाविनापदातरणनपरि
 पूर्यमिर्धमभिवेद।तिसामान्यपरायसंवधेयसम्यक्कारुपपत्तिः।सर्वस्वेवदेशस्पृकृतश्चिरप्राग्भावाततथाशाहोपिसं
 वधिशहोयसस्तेतेतदपेक्षतेतदाहसस्यशाखाप्रभ्येदीवीवेतिमवतिसेवधस्तथाचसम्यक्कारोवकस्यो।यनुशा
 खावाहेलसतोति।उच्यते।भवतिष्ठह्ये।विराट्।धितस्मात्कारवावृत्तिः॥शाखायोतप्रधानत्वोपवेष्टेणविभागः।सु
 द्दमस्याह॥।दृष्टपूर्णभासयोःसमासायते।मूलतःशाखापरिवासापवेष्टकरोतीति।तत्रापमर्धः।प्रोशयिकः।किंशाखावे
 दनस्योभयंप्रयोजकंशाखोपवेष्टोतशाखाप्रयोजिकोपवेष्टोनुनिष्पत्तीति।किंप्राप्तसुभयंवेदनात्निष्पद्यते।शा
 खाशाखामूलंभोभयेचप्रयोजनवेदप्रेणवत्सापाकरणदिकरिष्यति।मूलतउपवेष्टे।तेनधिवेषाभावादुभयंप्रयोजकसि
 तिप्राप्तउच्यते।शाखायांशुमस्तत्प्रधानत्वात्शाखाप्रधानत्वादुपवेष्टेणविभागोभवेत्।शाखामनुनिष्पन्नोपवेष्टकथत
 प्राधान्यं।शाखापरिवासेतिद्वितीयातिदेशात्।ननुपवेष्टकरोतीत्यविद्वितीया।उच्यते।नासौपरिवासयते।कर्मस्मृतिकरोते।आहाकसा २०
 दिवमभिसंवधोनभवतिशाखापरिवासापमूलतउपवेष्टकरोतीति।शाखाशहस्ययेवायेतथा मूलमितिवायमर्थः।तेदनेनशाखाप्रमूलेविभजित
 किंउपोजनेविभज्यमूलमुपवेष्टकरोतीत्युच्यते।नेवे।अवहितकल्पनाद्येवंभवेदवधानेनशाखोपपरिवासनं।इतेतस्मिन्नुपवेष्टकसाभेनुप्रकृतमामूल

मुपवेशहेनसंवधेताउत्पत्तोउत्पद्यसंवधेविरोधःविरोधेवप्रकराणद्वाक्यंक्लीपोऽधसन्निहितेन
संवध्यतेतथापिशारवाप्रपुत्रेनेत्यामततिअतःसिद्धस्वोपवेधोनप्रयोजयतिहेदनमित्येतदत्रवेध
म्यं॥**आपपाया**॥शाखयावत्सानयाकरोति।शाखयागःप्रापयतिशाखादोहयतीत्येवमदि
सुशाखाग्रहणोपुनोपवेधस्यध्यापारः।ततशाखाशब्दोपेति।नहिजन्मलेशाखेत्यावत्तते।किमतो
यधेवं।यत्रशाखाशब्दस्तदर्थ्यहेदनद्वितीयानिर्द्देशादपि मूलेशाखाशब्दोभवेदेवमपिशारवा
शब्दोपदिष्टेषुनमूलममूलपरिवासितत्वाद्यैवसंस्कृतयाशाखयाप्रियतेतदर्थ्यहेदनो नवोप
धानमूलपरिवासितयाद्वियतेतस्माच्चतदर्थ्यहेदनं।किंभवतिप्रयोजनं।योगमास्यामपिशारवा
त्याद्यायथापूर्वःपक्षोयथासिद्धान्तस्यानोत्यादयितव्यः॥॥हरतोतुजुहोतिर्योग्यामान्याइत्या
णोतार्थशेषत्वान्॥दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति।सहशाखयाप्रस्तरप्रहरतीति।तत्रसंदेहः।किंशा
खाप्रहरणोप्रतिपत्तिकर्मोतार्थकर्मनि।किंवाज्ञं।हरतोतुजुहोतिःस्यादर्थकर्मसर्थः।कुतः।यो

गसामान्यान् यो गे स्याः समा तीति । तत्र संदेहः । किं शास्त्रे खो प्रहरतीति । सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गु
 णाः । यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्येन स्तरेव विस्पष्टो मज्जिः शाखापितस्मिन्नेव यथोऽस्तरस्य
 विशेषणं समानयोगि ह्यस्तु ॥ आह । ननु तत्र तत्र गुणभूता शाखानस्याः प्रतिपत्तिर्योप्या इतर
 याऽनेकगुणभावः प्रसज्येतेति ॥ उवाते ॥ इत्याणां वार्थं शेषत्वात् तत्रार्थस्य शेषभूतान्येव द्रष्टव्या
 एषु यदि श्यंते । ततः प्रत्यायोपदिश्यत इति स्मृत्वा ननु गुणानां तैव द्रष्टव्याणां न्यायेति ॥ प्रतिपत्तिर्वा
 न्न ह्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ प्रतिपत्तिर्वा शाखा प्रहरता ॥ शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् । शब्दोऽशाखा प्रधम
 कथं द्वितीयाश्च वृत्तान्न न च यत्रैव सा द्वितीया प्रस्तरेन शाखाया मुच्यते । प्रस्तरे द्वितीयाथः सशाखाया
 मपि । कथं । तुल्ययोगात् स ह्यशाखाया एवं प्रस्तारं प्रहृता भवति यदि शाखापि प्रहृतिर्यते । तेन तुल्ययोगे स
 ह्यशाखायापि प्रस्तारः प्रहरतो प्रधानं शाखापि प्रस्तारविशेषतां न हितुल्ययोगे स्मृत्वाऽप्यः प्रस्तरे द्विती
 यार्थः स शाखाया मप्यतः शाखा प्रधानमपि तत्र तत्र शाखा गुणभूता तस्यामन्यत्रोपदिश्यामानाया मने

राम

२१

कगुणभावस्तत्रोद्देशः दृष्टं कार्यं हित्वा दृष्टं कृत्ये तत्कृतप्रयोजनायाः शारदाया अपनयनेन वेदिविरेव
नात्सु यप्रवासो दृष्टं कार्यं ननु प्रहारे किं वितुम्सु मविदृष्टमस्ति तस्मात्प्रतिपत्तिर्याया ॥ आह
ननु तृतीयाश्रवणानुपराधेन शब्दोच्चारणेन प्रवितुं न्याय्यं उच्यते न वेदेन न्याय्यमदि निज्ञातकालाशा
स्वास्या ततः प्रस्तरस्य कालपरिकेहाय कीर्त्यमानाय राधोच्चार्ये त ॥ इह पुनरेतद्विपरीतं निज्ञातकालः
प्रस्तरो निज्ञातकालान्नास्वा ॥ तस्मात्सत्यपि तृतीयाश्रवणे प्रस्तर एव शाखायाः कालपरिके त्स्यति यथा
द्वितीयानिर्दिष्टस्तथाशाखा रूपा ॥ यथा तृतीयानिर्दिष्टा तथा प्रस्तरः सामर्थ्यादिवलवत्तरमिति ॥ अथ
पीतित्वेन ॥ आह ननु गुणभावविद्वितीयथासङ्गमारुतैककपालेषु ॥ न तस्यानधिकारादर्थस्य वक्तृत्वा
त् ॥ नेतत्सत्कादिभिरनुत्पन्नस्य स्फुटदेस्य अनधिकारादिह वशात्तथा न्यस्यार्थस्य वक्तृत्वाद्वा त्वायाकरणा
देराह ननु पुनरुक्तमेतत्सत्कादीनां प्रदर्शनं समाधिश्येति उच्यते न पुनरुक्तता महादोषः बहुकृत्योपि
पिपश्यदित्येव भवति बहुग्रंथभयेन पुनरुक्तं केन कृत्यार्थग्रहणां सुविशतः पुनः पुनरपि द्वितीयमानं बहुम
न्यतएव किं विंतायाः प्रयोजनं यद्यर्थकर्मतो गोमास्यामपि शाखाया चाप्रतिपत्तिर्नास्ति दयितव्येति ॥ त

भा व

तत्त्वसंयोगान्प्रणीतानामाश्रयद्विभागः स्यात् ॥ दशोक्तो मासयो रान्नायते ॥ अथः प्रणयत्यायोवैश्रदामे
 वत्तः ययजते इत्युभयत्रावप्रणीतानां द्यापारः प्रणीतामिहैवीधिसंयोजीतितथांतर्वदिप्रणीतानि नपती
 निः अत्रसंदेहः किमुभयमासोप्रयोजकंसंयवनेननयनं चोतसंयव नार्थानां नितयनं प्रतिपक्षिरिति।
 किंवा मुमुक्षुसंयोगो नासां केन वित्प्रयोजनेन उभाभ्यामुत्पन्नानां संयोगस्तस्मान्नगम्यते विशेषोऽग
 म्यमाने विशेषे उभयार्थानां विभागोपेकश्चिद्भागः संयवनेकश्चिन्नियन्त्रेति ॥ आ उपवद्यथासर्वे सेवाएत
 तापः ह्यतेयधुवायामाश्रयमिति ॥ ॥ संयवनार्थोवाप्रतिपक्षिरितरासांतत्प्रक्षनत्वान् ॥ संयवनार्थः
 प्रणीताः कुतस्तत्तीयानिर्देशात्संयवनेयोगुताभावः द्वितीयानिर्धने प्राधान्ये ॥ विज्ञायाः प्रयोजनं पुरोडा
 शाभावेतासावनस्यती ॥ प्रणीतानामत्रावोयथापयस्यायां ॥ आसनवनेत्रावरुणायदं प्रदानं कृ
 तार्यत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयतेयध्वेदेवेभ्योपाक्रमद्यज्ञास्यतिष्ठमानासावनस्यती नृणां विशक्तेषां वा
 वाग्वनस्य निषुवरनियदुं दुभोपा नृणां वेयाचवीणायां यदीक्षितायदं प्रयच्छति वाचमेवावरुंधे ॥ श्री ॥ म
 तेऽनेनैत्रावरुणायदं प्रयच्छति ॥ मैत्रावरुणायदं प्रयच्छतीत्येतदुदाहरणं ॥ तत्र संशयः किंहीति

देवावनि

तथास्मिन्नेष भूतस्य दंडस्य मेत्रावरुणाधारणं प्रतिपत्तिरथैवार्थकर्ममिति किं प्राप्तं मेत्रावरुणाय दंडं
प्रदानं प्रतिपत्तिः। कुतः। दीक्षितधारणे कृतार्थत्वात् दंडे न दीक्षयतीति शेषभूतस्यान्यत्र द्यापारः प्र
तिपत्तिर्योष्या॥ यथा वा लोले कृष्णविद्याणां प्राप्तिरिति कंडूयने शेषभूतायाः ध्वंसासनं प्रतिपत्तिरेव
मत्रापि दृष्टव्यं। द्वितीयाव दंडे विप्रक्तिस्तस्मात्प्राधान्यमिति॥ अर्थकर्मैवाकर्तृसंयोगात् स्रग्वत्॥ अर्थ
कर्मैवास्मात्कृतः कर्तृसंयोगान्न कर्तृसंयोगो भवति। मेत्रावरुणाय दंडं मिति कर्तृदंडं संयोगो भवति। तस्मि
न् दंडो गुणतः पुरुषः प्रथमतः पुरुषं हि सप्रवर्तितुं समर्थं करोति कथं। यथा पूर्वत मोवगा हतोयः प्रविश
ति गां रसार्थं च वायस्य वत्तेव वभवत्पतः पुरुषप्रधानात्र प्रतिपत्तिः स्वयच्च दृष्टव्यं। यथा स्वर्जमुद्रा
त्रेदहानीत्यस्य पुरकारेषु नुषस्य प्रयोजनवत्त्वाच्चिष्ययोजनत्वाच्च स्वर्जो भवति पुरुषप्राधान्यमेव मि
त्रावदृष्टव्यं। तस्मात् प्रतिपत्तिरिति॥ अथ यदुक्तं द्वितीयाश्रवणाद्विदं प्राधान्यमिति। तदुच्यते। त
थापुक्तं वा नीष्टमिति द्वितीयादृष्टव्या। कुतः। मेत्रावरुणो चतुर्थनिर्देशात् संप्रदाने हि चतुर्थजिवति
संप्रदानं च कर्मणाभिप्रेयते। तत्र दंडादभिप्रेततरो मेत्रावरुण इति गम्यते॥ कर्मयुक्ता च दर्शनात्॥ दंडो

जा. व.

प्रेषान्नाहिस नूचतेतेन प्रवरतो दंजं प्रदर्शयति तदर्थं कर्मणि सत्युपपद्यते प्रतिपत्तौ तु दंजो मैत्रावरु
णाय दंजोपहृज्येत। कृतं वक्तुं चेद्य मितिनतेन प्रयोजनमिति न चार्थे तत्रैतदंशे नोपपद्यते। तथा हि
स्त्वादर्शयतीति मैत्रावरुणो ब्रूयाद हिरिव ह्येष कर्त्तुं इति। तथा मु सत्यत्वादेति मु सत्यशब्दश्च दंजे
प्र सिद्धो यथा कृतुं स्वत्तु मु सति नो माणा व कां गाम वतरे पुरिति। तस्मादप्यर्थं कर्म॥ उत्पत्तौ येन
संपुक्कं न दर्थं श्रुतिहेतुत्वात् तस्यार्थो तरागमनेऽशेषत्वात् प्रतियक्षिः स्यात्॥ यदुक्तं यथा वृक्ष विषाणा प्रा
सना मिति। तत्रोच्यते॥ युक्तं तत्रो सद्यमाने पद्येन प्रयोजनेन संवद्धमुत्पद्यते तत्रैव न्याय्यं तस्या न्य
त्रागमने प्रतिपत्तिरित्येतदुपपद्यते। यदि न दृष्टं प्रयोजनं भवति। इह तु दृष्टं प्रयोजनं मैत्रावरुणा स्य
चाराणां तस्माद्विषममेतन्न। अथवा चिकरणांतरं विषाणायाः कंठ्यनेन प्रासनं चोभयमपि प्रयोजकमि
ति पूर्वः पक्षः एक निष्पत्तेः॥ सर्वे समस्यादिति उत्तरः पक्षः कंठ्यनेन तृतीयानिर्देशाद्विषाणाया गुणात् ० म
यः प्रसनेन तद्वितीयानिर्देशादयत्र कृतार्थत्वात् प्राधान्यमिति॥ सोमिके वक्तुं तार्थत्वात्॥ अस्ति ज्योति

होमेव यथा वासुतो नैक कृपात्तेनावभ्रयमभ्यवर्धयतीति । तत्राप्रापतेषूपाग्रहीतं वा एतच्च जस्य हजीवं
 यथा वाणोपहोदुर्वीयद्विषवणाफलकेतस्माद्यत्किं वित्तोमलि प्रोदद्यतेनावभ्रययंतीति । तत्र
 संशयः । किं सोमलिज्ञानोदद्याणां मवभ्रयगमनं प्रतिपत्तिरथ वार्थक्यमेति । किं प्राप्नोति । प्रतिपत्ति
 रि । कुतः कृतार्थत्वानुक्तार्थान्येतानि इत्याणीतत्र तत्र तेषामवभ्रयगमनं प्रतिपत्तिर्योप्या ॥ अर्थक्यम
 वाचिधानसंयोगाव ॥ अर्थक्यमवाचिधानेन संयोगात्तेनावभ्रययंतीति तेनावभ्रयसंज्ञकं त्रिष्यदयंती
 ति । तृतीयातेनेति द्वितीयावभ्रयमिति । तस्मात्सोमलि प्रोदद्यतेनावभ्रयः प्रधानभूत इति ॥ प्रतिपत्तिवो
 तर्कस्यत्वाद्देशार्थावभ्रयशुक्तिः ॥ प्रतिपत्तिर्वा ॥ कुतः ॥ तत्राप्रापत्तादेव । एष हि न्यायोपहृत्यत्र कृतार्थम
 यत्र प्रतिपाद्यते तद्विद्वद्विद्वत्सोमलि प्रोदद्यतेनावभ्रयकृतं विधीयते तन्नोर्थक्यमेति ॥ अथ सोमलिज्ञेन पानं वि
 चीयते ततः प्रतिपत्तिर्यत्र सोमलि प्रोदद्यतेनावभ्रये । तथा सत्यवभ्रयसोमलि प्रोदद्यतेनावभ्रये तस्मिन्
 नाख्यातेन विधीयते । तत्र वाक्येन विधानं स्यात्तत्राप्रापत्तादेव पुनर्विधीयमाने अस्याविधाने यत्र सारिगृही
 तं भवति अतिशुद्धाया इत्येवमिति । तस्मात्प्रतिपत्तिरथ यदुक्तं मर्थक्यमवाचिधानेन संयोगादिति तत्र त्रयमः ॥

नाम

एवं सति देशार्थो वक्ष्यः श्रुतिवत् प्रययंतीति। अथ भये न देशे न स पत्नियस्मिन् देशे वक्ष्यः संदेशं यंतीति न स्मा
प्रतिपत्तिरिति॥ कर्त्तृ देशकाला नाम वोदनं प्रयोगे नित्यसमवायान्॥ इदं श्रूयते। पशुबंधस्य यज्ञकृतोः स
त्विजो दर्शपूर्णमासयो र्यज्ञकृतोऽश्वत्थारः अत्विजश्चातुर्मास्यानां यज्ञकृतानां यवः अत्विजोऽग्निहेत्र
स्य यज्ञकृतोरेकः अत्विजः। सोमस्याक्षरस्य यज्ञकृतोः सप्तदशर्त्विजस्तथा समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे
त प्राचीनप्रवर्गो वैश्वदेवेन यजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेता मावास्याया ममावास्यायेति। तत्र संदेहः।
किं कर्त्तृ देशकाला विधीयंते उक्तानूद्यंत इति। किं तावत्प्राज्ञः। कर्त्तृ देशकाला नाम वोदनमनुवादः॥ कुतः
प्रयोगे नित्यसमवायात् प्रयोगे नित्यसमवेता एतदिति नर्तक्यं कर्त्तृ देशकालेभ्यः प्रयोगः सिध्यति तेन प्रयोग
वोदनयेष प्राप्ता नामनुवादः ननु विषमादिप्रतिषेधार्थमेतद्वचने न विध्यति। नेति ब्रूतः। उपदेशश्च मे
वंजातीयकं वचनं न प्रतिषेधकं तस्मादनुवाद इति॥ ॥ नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते॥ ॥ न वै तदस्य नुवा ॥ म
इति॥ अनुवादमत्र मनर्थकं। यदि विधिरेवमपूर्वमर्थं प्रकुरिष्यति तस्माद्विधिरिति। ननु प्रयोगाद्भूत्वा
प्राप्ता एवेति उच्यते। नियमार्था श्रुतिर्न विध्यति। कोपेति ययोऽनियतस्य प्राप्तास्य नियतता। प्रयोगांग

तथा सर्वदेशः प्राप्तवन्ति। ननु समुच्चयेन। यदा समोनतदा विषमो यदा विषमस्तदा न समः प्राप्तश्चाप्रा
प्तश्च यदा न प्राप्तः स पक्षो विधिप्रयोजन्यतो विषमविकीर्षायामपि समो विधीयते। नस्मान्न विषमस्याप्रा
प्तविधौ सति नवतीति समो विधीयते॥ एवं मितरेष्वपि। नस्माद्विधिनि॥ तथा द्रष्टुं सुगुणं अनिरूप्यं
संयोगात्॥ ॥ अविष्काराप्रदेशो यमिदमा मनति वाप्यं चेतमा लो जेत भूतिक्रामस्तथा सोमरो द्रष्टुं
वरनिर्वपेकुला नां श्रीहितां ब्रह्मवर्चस्कामः॥ तथा नै जेतं वरं निर्वपेत्कुला नां श्रीहितामिति। तत्र सदे
हः॥ किं स्वर्गादिवर्गो विधीयते उतानूद्यतइति। किं प्राप्तमनूद्यते द्रष्टुं श्रुतिग्रहीतत्वात्। विधिर्वा॥ यक्षे
प्राप्तस्य नियमार्थइति। पक्षो ज्ञेयप्रयोजनं सुप्रयोरप्यविष्कारायोः॥ संस्कारेव तत्र प्रधानत्वात्॥ अथ
मप्यविष्काराप्रदेशो दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। श्रीहीनवहति तंतुलान्नपिनक्षीति तत्किमिमो विधी उत अ
नुवादाविति संशयेर्थं प्राप्तत्वाद् अनुवादाविति प्राप्ते नियमार्थत्वात् विधीति॥ यस्तु निचोदनाद् द्रष्टुं देवताभि
यसमुदायेकतायत्वात्। उच्यते॥ शेषविनियोगउक्तः॥ किंतु प्रधानं यस्यैते शेषा इति। उच्यते। यजति द
दाति जुहोतीति सेवेन क्षाणम्। अथ किं तच्छाणोको यजति जुहोतीति ददाति सेति। यजति चोदना तावरद्यादेवताभि

ज्ञानं पदं चोदरे ॥ तावत्तस्य विष्णोः पयातयोः संवंचो नवति ॥ समुदाये समुदिते च पुण्यं निशद्यो नवति लोके इष्टो न
 नपुण्यं पतिरिति तेन मन्यामहे ॥ इत्युदिते वता स्त्रियस्यार्थे स्पयजं निशद्येन प्रत्यायनं क्रियते नित्यं नृणां क
 र्मेणा प्रयोजनं नवस्तु ॥ ज्ञानमेवाप्रयोजनमिति ॥ तदुक्ते प्रवत्ता जुहोति रासेव नाचिकः स्यात् ॥ अथ
 सिद्धास्तताको जुहोतिरिति तदुक्ते यजस्युक्ते र्य जुहोति श्रूयते आसेवनाचिके तस्माच्च जत्यर्थ एवासेव
 नाचिको जुहोति ॥ इतमननेत्येवं जातीयकेव कारो नंतिलोके वेदेपियजति चोदितं जुहोति नानुवदति
 संग्रामितां वनुर्होत्रायाजयेच्चतुर्गृहीतमाह्यं कृत्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत पूर्वगाग्रहेणाहं जुहुयादुत्तरेणा
 हंमिति ॥ अथ ददातिः क्षिप्रं क्षण इति ॥ आत्मनः स्वत्वे चाह निःपास्य स्वत्वेन संवधः यजति ददाति जु
 होति पुंसर्वेषु त्सर्गाः समानस्तत्र यजति देवताषु दिव्योत्सर्गमात्रं जुहोति रासेव नाचिको ददाति रुत्सर्गा
 पूर्वकः परस्वत्वेन संवध एष एषो विशेष इति ॥ ५ ॥ विवेकमप्यवर्जित्वा दद्योतरे विविप्रदेशः स्यात् ॥
 ज्योतिषो गेयते ॥ यदतिथ्यायां बर्हिस्तदुपसहोतदग्रीवो मीयस्येति ॥ अत्र संदेहः ॥ किंपर इष्टस्योप
 देश उत तिरिष्ठस्य वाधर्मविधिप्रदेशः अथवा इसाधारण्यमिति ॥ अत्राह ॥ पर इष्टस्योपदेशः स ह्यः

रात्रिपदानिध्यायांत दुपसदा मिति। यथायेदेवदत्तस्योः सविष्णुमित्रस्य कर्त्तव्य इति देवदत्तादिभि
 दिष्णुमित्रादीयते। इतः पर इत्यस्योपदेशः नैतदस्ति॥ तथा सत्यातिध्यायांत स्पष्टिधानेयत्पूर्वतद
 नशेकं स्यादेवंतर्हि निरिष्टकस्योपदेशेनानिध्यायाय द्विदितमानिध्यायो मदुपात्रमिति। तथा सत्य
 र्थवदातिध्यायांत द्ववनं। निरिष्टकेन तस्य सदा कर्त्तव्यं त्वं निनवैषशिष्टानामाचारो नवसर्वे वोदकप्र
 क्षावर्माभवेपुणतोऽभूमाविधेः कर्मायवर्गित्वा दर्थीतरे विधिप्रदेशः स्यात्। तद्वर्हिः परिसमाप्तापामति
 ध्यायामपहृक्तं पूर्वतदातिध्यायां॥ उपसत्काले आतिथ्यासंबंधस्य नास्ति॥ भूतपूर्वतातिथ्या
 कर्मणा लक्ष्यता लक्षणाशब्दश्च नया व्यस्यमादातिथ्या वर्हिषोऽसि स्यात्वा वाचद्वर्मकमानिध्याव
 र्हि सद्धर्मकमुपसदामश्रीवीमीयस्पवेति यायं॥ १॥ अपिचोत्पत्तिसेयोगादर्थसंबंधोः विधिज्ञानां
 प्रयोगेकत्वे हेतुः स्यात्॥ अपिचेति यज्ञोच्चावज्ञेते उपत्तिसेयोग एवैषोस्य वर्हिषः। यदि स्युन्नमानिध्या
 वर्हिषिचिह्नं स्यात्तस्य चर्मा औपसदे वर्हिष्यतिदिग्गोरत्रातदस्ति केन विद्वाक्मेन एवं प्रकृत्य वर्हिषो वि
 रोधो वस्यते। आश्ववाहनः प्रस्तरो विचर्त्ता पितृद्योऽनितेन नपारविहिते वर्हिष्यते॥ न निरीष्टकं न कुतश्च

भावः

इत्थाः प्रतिदिश्यन्ते। किंतु हिंसा धारणाममीषावर्हिः यते। यदानीं ध्यायां विधीयते तदेवोपसंहारमग्रीषोमी
यस्य विधीयत इत्यविशिष्टानां वर्हिषां संयोगश्चेन्न सर्वेषां। यदा हो वर्हिः स्तूपते तत्त्वत्तत्त्वं सर्वेषां मर्त्यं न सा
धारणो वर्हिषः प्रयोगः॥ एवं श्रुतिः शब्दोऽप्यपरिगृहीता न विद्युतीतया रक्षमलक्षणा न वेकुतिलक्षणा
विशेषपेव श्रुतिः। न्यायाः॥ तत्त्वज्ञानात् स्मात्र या तांसा धारणां वर्हिरिति पक्षोऽत्र प्रयोजनः॥ २८॥ ॥ इति
शवरस्त्वानि कृतानीमांसाभावोऽनुयुक्त्या व्याप्यद्वितीयः पादः॥ ॥ इत्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्
तत्त्वनिर्णयवाहकत्वात्॥ यस्य स्वादिरः सुखो भवति स कृदसामेव रसेनावद्यतिसरसा अस्याहुतयोऽभवति॥
यस्य परां मयी जुहुर्भवति न स पापं श्रौक्यं शृणोतीति। यस्याश्वत्थु पत्रं रुवति ब्रह्मरौवास्या न स वनेषु॥
यस्य वेकं कृती ध्रुवा भवति प्रत्येवास्प आहुतयस्तिष्ठेति अथोऽथैव जायते। यस्यैव नृपाः सुखो भवति स
द्योतयेवै न नृपाणां पशूनामुपनिष्ठेते नास्याप नृपमात्मन जायत इति। तथा ज्योतिषो मे संस्कारे फलं
तिर्यहोऽनेन चैव भ्रारद्यस्पदं चैव॥ तथा केशश्च वपते दतो वाक्ते न स्वा नि निष्ठेति स्ताति मता वा ॥ १॥
२८॥ इत्येतदात्मनि शमलं तदेवापहते मे वापव मे धता मुपैति। कर्मणि फलं श्रूयते अर्भीशू

वा एतौ यः ॥ १ ॥ आचारौ व सुधी वा एतौ यज्ञस्य पहा ज्ञा गौ यत्प्रयाजा नृपाजा इज्यंते वर्म वा एतच्च ज
ज्ञायंतं व भूजपानस्य भ्रातृ स्यात्पितृत्वा इत्यत्र संदेहः किमिमे पलविधयः ॥ ३ ॥ तार्थवादा इति किं
आसे पलविधयः प्रवृत्तिविशेष इत्यत्रापलविधयश्चास्मादिर्वीर्यकामस्य पूयं कुर्यात्तालाशं अ
हवर्जं सकामस्य वैल्वमत्राद्यकामस्येति पथेते पलविधय एव निहापिष्टस्य मेवं आसे ब्रूमः ॥ पल
र्थवादा इति ॥ कुनः परार्थत्वात् कुत्वर्थान्येतानि जुहुर्हविः अहाने गुणभूतो यन्तु पञ्चरणे कुवा ज्ञवा
रगोऽनुनवपनादिवपजमाने ॥ आद्याशवा ज्ञा गौ प्रयाजा नृपाजाश्चाग्नेयादिषु यद्विपले पिगुता
भावस्याहं यत्रोपदिष्टानामन्यत्र पुनर्गुताभाव उपदिष्ट इति ज्ञायेत् न वेतन्याय्यं ॥ परार्थतादिगुताभा
वः कुत्वर्थताञ्चैवोपदेन जुहो जुहोति जुहोति होममपि निर्वर्त्तयतीत्येवं सर्वत्र तस्माच्चैते पुरुषार्थ
इति ॥ उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥ अथोत्पत्तायुस्समपि प्रतिगुताभाव उपदिष्टो यस्य पूर्वमयी जुहुर्भवति
न स पायं शोके मृणोतीत्येवमादिभिर्विकीरिति ॥ तन्न ॥ कस्मात् उत्पत्तेरतत्प्रधानत्वात् ॥ अतत्र पालाशा जुहापा

भा.व.

पशोकप्रवणं क्रियते इति कश्चिद्वदन् आह एतावद्वृत्ते यस्यासौ भवति न स पार्थश्लोकं शृणोतीति एतावदत्र
शब्देन गम्यते यस्यैवं लक्षणं जुहूस्तस्याप्यपशोकप्रवणमिति। तत्र जुहूः कृतक्रियते जुहू इति दर्शयति नैतद्वद
आह न च नुमानादेतद्वृत्तेः प्रवणत्वात्पशुकृतक्रियते यतस्तस्यासत्यात् प्रवर्तते॥ अत्रोच्यते॥ नैवं ज्ञा
तीयकं कार्यकारणत्वेऽनुमानं भवति। कार्यकारणसंबन्धेनामसंभवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिन् सति यन्न
भवति तत्रैव कार्यकारणसंबन्धः इह तु तद्भावेभावे जातेनाभावेऽभावः॥ यस्य पालाशी भवति तस्याप्यपशोक
प्रवणं नास्तीति नैवं ज्ञातीयकः शब्दोक्तिः तेन नानियोगतो वगम्यते तेन दृश्यते इति॥ लक्षणमेतत्पुरुषस्य गम्य
ते तस्मान्नानुमानं। अपि वा यस्य पि जुहूः पालाशी भवति तस्य पि पशोकप्रवणं भवति। कथमवगम्यते। प्रत्य
क्षतः॥ न न्येवं सत्यमिहोत्रेण पि फलं न साधेत्। न कुतसात्रेण फलं दृश्यते इति॥ नैव दोषो नास्ति तत्रोच्यते तावदेव
फलं भवतीति। इह तु वत्तेमानायां जुहूस्तथायां वर्तमानस्य पशुकृतप्रवणस्य प्रतिषेधस्तस्मान्न तत्रानुमानं

राम

२७

मिदं कार्यमिदं कारणमिति। अग्निहोत्रादिषु नृशरे नैव कार्यकारणसंबन्ध उच्यते। तस्मात् तत्र तत्कालेऽदृश्यमाने
पि फले कालांतरे फलं न विद्यतीति गम्यते। न चैवं जातीयकेषु। तस्मान्नैवं जातियकेभ्यः फलमस्तीति। ननु यस्य फला
शीजुरुर्भवति न स पापं सो नृशृणोतीत्येव श्रुते तत एव तत्फलं भवतीति गम्यते। तस्मादिहापि कालांतरे फलं न विद्य
तीत्युच्यते। सत्तं गम्यते। प्रमाणं तत्र किमिति विचारयामो न तावत्प्रत्यक्षं नानुमानं। नेतरदृष्टविषयमुपमानादिभिः।
नोऽवल्चपिशदइत्येत उक्तं। वाक्यार्थोपि पदार्थोपि जननितो भवति नान्यथा। तदुक्तं। तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्ता यद
ति। तस्मादप्रमाणं नूललाभिध्याजानमेतलौकिकेषु नृशरेष्वेवं गम्यते तानि हि विज्ञाते धर्मेषु ज्ञेयानां न्यग्रहार्थं
दानिगौणानि विपरिणतव्यवहितार्थानि वप्रमुज्जंते। तस्मात्सादृश्यादवनावगम्येयार्थेषु भवति तत्तद्रूपो मिथ
प्रयोगथा नृगत्सादिषु॥ अथिवा॥ वर्तमानाय देशोयं न वायमर्थे वर्तमानस्तस्मान्नत्वादिरस्य वादिसद्भावे तत्
लेभवेत्तदेव मायतेति। यदि रादौ सति न वति तत्फले नापि न वति। असत्यपि न वति वानवेति। नैवं जायते बुतस्तत्
लमिति। तस्मादेवं जातीयकेषु चरितेषु न क्वचित्पृच्छति न कुतश्चिन्निरित्वा नर्थक्यमत्रियार्थत्वा रथवादेतुम

वतिप्रयोजनं खदिरादेः श्रवादिषु कर्मार्थेषु प्रयोजनवत्सु। यद्येषां कृतं प्रतिप्रयोजनवत्तान स्यात्तन्मश्नतदेव
 संकयादिश्च दृष्ट्या भवेद्वानवेति विचार्येत। सति उपारार्थं नैव काविश्च दृष्टिराश्रयितुं शक्यते। के मर्थक्ये हि
 साकल्पे ततस्मादेवेनातीयकाश्रयवादाः। अर्थवादत्वे वा वर्तमाने लक्षणवा वर्तमानरा २ अर्थसार्थ उपपत्त्य
 ते॥ ॥ फलं उत तत्र मन्त्राणां ॥ ॥ अथ यदुक्तं मया खादिरेवीर्यकामस्य रूपं कुर्याद्वैल्वमन्त्राय कामस्य। फलान्त्रां
 ब्रह्मवर्चसकामस्येति। युक्तं तेषु विधिविभक्तिः। कुर्यादिति वीर्यखदिरसंबन्धस्य विवक्षी। न व वर्तमानापदेशिनी। तस्य
 तत्राविरोध इत्येव हि परवाकार्यन्यायविदः। श्लोकमामनेति। कुर्याद्विद्येत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमं। एतस्या तत्त्ववे
 देषु नियतं विधिलक्षणमिति। विधिविभक्तिं हि विधायिकं लिङ्। मन्यमानास्त एव समामनेत्यस्ति वात्र विधिविभक्तिस्त
 स्मादनुपवर्णनमेतदिति॥ ॥ नैमित्तिके विकारत्वात् कृतं यत्नमन्यत्स्यात्॥ ॥ अस्ति ज्योतिषे मे नैमित्तिकं च
 हकिं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसामकुपीत्याद्युं रश्मिराजयस्य। राधेवाजीयं वैश्यस्येति। तथा नैमित्तिकं साहसं प्रथमं विन्य
 नाश्रित्वीतदिसाहसं द्वितीयं त्रिसाहसं तृतीयमिति॥ तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। गोदोहनेन पशुवामस्य प्रण

राम
 २८

येकां स्पेन ब्रह्मवर्षसकामस्य मार्त्तिकेन प्रतिष्ठाकामस्येत्यानि नैमित्तिकानि ॥ तेषु संदेहः किमिति न्येव नै
मित्तिकानि नित्यार्थे तु तान्तरतः च नित्यार्थे इति ॥ किं प्राप्तामेतान्येवेति ॥ कुतो ब्रह्मसा मादिभिरवश्यं भवितव्यं ॥ वो
दितानि हितानि संनिहितानि साधनान्याकांक्षन्ति ॥ न वैषां सति विहितानि साधनानि ॥ समीपतश्च नैमित्तिकान्युप
नियतं तैः प्रकृतैः प्रकृतैः संनिहितैरेतानि निराकांक्षी भ्रियन्ते इत्येतन्वाप्यं ॥ कथं नैमित्तिकं हि संनिहितं वाक्पादवग
म्यते ॥ नाम तद्भूयते याकांक्ष्यं तस्योत्सर्गो दोसकावा नेवाश्रितकृत्यनाकां ॥ आह ॥ ननु नैमित्तिकार्थानि तानि प्रकृतानि ॥
उच्यते ॥ नैव दोषः ॥ नार्थमपि प्रकृतमनेन संबध्यते ॥ यथा शास्त्रार्थमुत्पन्नः प्रणीयते ताभ्यश्च पानीवं पीयते उपस्पृ
श्यते च ॥ एवमिहापि इव्यं च यमथवा सो व वातरवा कं यथाने दोहनेन प्रणयेदिति तदकामसंबद्धं गोदोहनेन प्र
णयनं प्रापयति ॥ न शक्यं अतस्तु त्वष्टुं योप्ययं पशुकामस्येति शब्दः ॥ स यशुकामसंबद्धं च कूयात्कृत्वा तां तारवासा
र्थं निवारयितुं ॥ न च गम्यमानं विनाकारणे नाविवाह्यते मिति शर्का वदितुं न वंति वदितुं विधानि वाक्यानि यथा ॥
अतो यावत्सं बुसानां मातेति तस्मान्नैमित्तिकान्येव नित्यार्थं भवन्ति तु महतीत्येवं शोभे श्रमः नैमित्तिके भूयमाणे

क्रत्वर्थमन्यस्यादितिकुतः विकारत्वादिशेषकृतत्वादित्यर्थः विशेषेहितत्रनैमित्तिकं श्रूयते तदसत्तितस्मिन्
 विशेषेन भवितुमर्हति। यदुक्तमवश्यकर्तव्यानीति। नैष दोषो वश्यकर्तव्यत्वात् करिष्येते। यत्रुनान्यदेषां विहितं साध
 नमिति सामान्यविहितं भविष्यतीति न दोषः। किंतु भीवर्त्तो ब्रह्मसामाद्यादृशमंत्रगतो भिर्ग्रीरं प्रणयनपात्र
 मय्यदुक्तं सन्निहितैर्नैमित्तिकैर्ब्रह्मसामादीनि संप्रत्युत इति॥ नैति मूमे न हि वा ह किं यदीनां प्रकरणमथो
 यतपुरुते लोकादिभिः संबध्यत इति॥ एतदपि नोपपद्यते। यद्यपि प्रकृतानि नित्यानि सौत्रादीनि तथापि वाक्ये
 न निमित्तसंयोगे। श्रूयते वा ह किं यदीनां वाक्यं प्रकरणद्वतीयः यदुक्तं संनिधानात् वाक्यावगतो यमर्थ इति॥
 नैवं ज्ञातो यको वाक्यार्थः सामान्ये पदार्थे वा धितुमर्हति निमित्तसंयोगे वा ह किं यदीनां मर्थदत्तात् तस्मात् तत्र तत्र
 मन्त्रैर्मित्तिकादिति। अथ यदुक्तमवांतरवाक्ये न गोदेहनमपि प्रणिनेन वाक्यमुत्सृष्टमृते कारणद्विवक्षितं कल्प
 यितुं हि संहितं भवतीति॥ उच्यते॥ कारणद्विवक्षितं। किं कारणं न हीदमुगपद्भवति परिपूर्णं न वा र्थमिदं नम
 वांतरवाक्ये न वेति। कथं। प्रणयतीति प्रहर्षनयलौ विधिभक्तिः स्वपदगत मर्थकृत्या विद्वत्प्रणयनादिसंबन्ध

राम
 २८

यदि गोदोहनादिश्रुत्यावाक्येन वयस्तु फलस्य गोदोहनादेशसंबन्धः सहित्वाश्रुत्यर्थे केवलेन वाक्येन अथ
प्रमाणस्य गोदोहनादिभिः श्रुतेन संबन्धवदतीति तुच्यते ॥ न चार्थभिधानादियते वाक्यं । न वै तन्माय्ये । यत्र श्रु
ते वावतीत्येवमादि । भवेत्तत्र विशेषानवगमादुभयार्थावगतिरित्युक्तमप्येते विशेषः कमिपदोच्चारणं । स इत्ये
तो मन्येत । यदि गोदोहनादेः क्रियासंबन्धो विवक्ष्यते कमिपदं प्रमादो भवेत्तत्र वायं प्रमादो नैवावतरवाक्ये विवक्षि
तं कमिपदसंबन्धो वक्तव्यते । तस्मान्न द्विष्टं कर्तव्यं गोदोहनादिकमिसंबन्धश्चान्न विधीयते । न नित्यकार्यं भवितुमर्ह
तीत्येवं सर्वत्र ॥ ॥ एकस्य नूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं ॥ ॥ अग्निहोत्रं भूयते । दध्ना जुहोतीति । पुनर्दध्नेन्द्रियकामस्य जु
हुयादिति । तथा यागेऽपि येषां वात्सायते स्वादिरेव धातीति । पुनश्चादिरेवैक्यकामस्य पूर्णं कुर्यादिति । तत्र संदेहो
भवाप्यन्यन्नित्यर्थं पुनर्नैमित्तिकमेवेति किं प्राप्ते ॥ पूर्वोक्त्या येनान्यदित्येवं प्राप्ते भूयः । एकस्य नूभयत्वे नित्यत्वे नैमित्तिक
कत्वे वसंयोगपृथक्त्वं कारणं ॥ तदिह संयोगपृथक्त्वं मत्पेकः । संयोगो दध्ना जुहोतीत्येको दध्नेन्द्रियकामस्येति । तथैव
स्वादिरेव धातीत्यपः । स्वादिरेवैक्यकामस्येति । तस्मान्न नित्यार्थकामाय वदार्थत्वादिसादानी ॥ ॥ शेषोऽस्ति वै ॥ इति

वेत्स्यपसिक्तेस्मान्न हर्षस्यायमपिशोषो न रतिः यदेव तदुक्तं। दद्यान्नु होति खदिरेव घ्रातीति। तस्यैव तु दध्मः प्रलमि
 द्रियं। तथा खदिरेव वीर्यं तच्चेदं वै कंचाकमिति॥ ॥ नार्थश्च क्तात्॥ नैतदेव पृथगेतावर्थेयश्च दधिहोमसंयोगो यश्च
 धाद्रियसंयोगस्तथा खदिरेव घ्रातिना संयोगो वीर्येण च द्यावेतावर्थे द्यावपि विविधितावर्थे क्त्वा चैकं वा कं सम
 धासितावर्थे क्त्वा चैकं वा कं सम धिगतमिहार्थं हवेन भिद्येत वा कं कथं जु होति समभिव्याहृतविधिविभाक्तेरसंभवे
 औतस्य होमविभिनस्य गुणं समभिव्याहृतं विधातुमर्हति। तदसंभवे गुणफलसंबंधं। तत्र ह्यस्य ज्ञायश्रुतिरुत्सृष्टा वा
 नानुरोधेन स्थानवचुगवत्संभवा संभवे भवतस्तस्माद्यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थमिति॥ ॥ अथाहं तु क्रियाधीनं
 संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात्॥ ॥ इति होमे समा मनेति। एको ब्रह्म ब्राह्मणस्य वायूरान्नस्य स्यामि ह्मा वै नृपस्येति। त
 त्रसंदेहः॥ किमयं पुरुषधर्मः क्रतेरिति॥ प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन विनिपुतं पुरुषस्येत्येवं प्राप्ते नृमः॥ पुरुषार्थावि
 धार्थो नो ज्ञाती रधारणार्थे बलकरणार्थं श्वायंसंस्कारो ब्रतं नाम। सक्रतुधर्मो भवितुमर्हति। प्रकरणं तु यहाय।
 ननु यावत् पुरुषधर्म इति। नैति नृमस्तथा सति फलं कल्पं लभेति मितरत्र प्रयोगवद नोपसंरुते हितप्रधानस्य॥

तस्मात्कतुधर्मः॥ ॥ एष काव्यवतिष्ठेता॥ अथ पुरुषसंयोगः किमर्थं यवस्थानार्थ इति श्रुतः॥ ॥ पयोचतंत्येति
होमस्य भवति त्रास ए कर्तृ कस्ये व नान्य कर्तृ कस्ये तेषं सर्वत्र॥ ॥ वेदनायां फलाश्रितेः कर्ममात्रं विधीयेत न स शब्द
प्रतीयते॥ ॥ इदमामनंति तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः करोतीति तथा सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्यः सर्वेभ्यः च देवेभ्यः एषेभ्यः॥
आत्मानमायुरतेयः स त्रायायुरते स विश्वजितातिरात्रेण सर्व एष्टेन सर्वतो मेन सर्व वेद स दक्षिणेन यजेतेत्येवं
लक्षणैः फलैः भवति संदेहः किं निष्फलमेतत्कर्ममात्रं मुत सफलमिति किं प्राप्तं निष्फलमिति कुतः फलाश्रितेः॥
तद्वदमणैः कर्मण्येवं ज्ञातीयकेन स त्रा च प्रतीयते ननु वैदिकानि कर्मणि फलवन्ति भवन्तीत्येव मुक्ते उच्यते प
रदर्शनात् तानि फलवन्तीत्युक्तं न वैदिकत्वादेवं तर्हि कर्तव्यता वगमात्फलेवंतीत्यवस्थामः सुखफलं हि कर्तव्यं
भवतीत्युच्यते प्रत्यक्षं विरुद्धमेवं ज्ञातीयकस्य कर्तव्यत्वं साक्षाद्वितरुः स्वफलमवगच्छामो न वैवं ज्ञातीयकं प्रत्यक्षं
विरुद्धं च न प्रमाणं भवति यथा बुनिमज्जाला इति शिलाः पूर्वते पावकः शीत इत्यपि वानुमानादत्र सुखफलताय
सात्कर्तव्यमतः सुखफलमिति प्रत्यक्षं वानुमानादलीयतास्मान्निः फलमेवं ज्ञातीयकमिति एवं सत्रफलकल्पे

धर्मात्फलवदेवमुपदेशोर्थवानुभवतीति उच्यते। कामं वाक्यमनर्थकमिति न्याय्यं वचनं न वेदंति स्युर्नर्थक
 स्युर्वचनानिषउपाउसेवंजातीकानि। ननु विश्वजिघापाः सुखफल इति। सुखफलं हि भवत्यपूर्वेन व्यापारो न व
 यमपूर्वस्य कर्तव्यतामाह। फलकर्तव्यतायां हि सत्तां तदवगम्यते वा। कार्यश्च फलस्य कर्तव्यतामाह नपदार्थः न
 दात्रफलसंबद्धं वाक्यमस्ति तस्मान्नायमपूर्वस्य विवायकः। शब्दो व्यापारमात्रमेव विधाति। सब व्यापारो न तद
 त्वसुखफलेनाप्यायसांभंभित्वा तत्रापूर्वकल्पयित्वा फलमवगम्यते। फलं न कल्पयित्वा पूर्वमिति तदितरेतराश्रय
 भवतीति तरेतराश्रय एव न प्रकल्प्यते। तस्मान्निष्फलमेवंजातीयकमिति। आह अथाहोरिष्यामहे फलमुच्यते। न श
 कां परिपूर्णवाक्ये आहर्तुं परिपूर्णं हीदं वाक्यं विश्वजिघागः कर्तव्य इति। न किं वित्तदमस्तिसाको ह्येनाध्यास
 फलसंबध्ये तयथाक्षेमेपि पविनवतिविप्रलंभकोपदेशः। क्षेम्पयंपंध्यागश्च भवाननेति परिपूर्णमेवेदं वाक्य
 नाध्यासरमर्हति विप्रलंभकर्तृत्वं एवमिदमपि परिपूर्णं वाक्यं नाध्यासरमर्हति पित्तं आद्रियमाणेनैवेदं वाक्यं
 संबध्येत विश्वजिघागः कर्तव्य इदं च फलं भवतीति दाविमावर्थावकाशं वाक्यं समधिगते तस्मादनर्थकमेव

ज्ञातीयकं कर्मति ॥ ॥ अपि वा नाना सामर्थ्याद्बोदनार्थे न गम्येतार्थानां स्वार्थवत्त्वेन वनानि प्रतीयंते अर्थतोऽपि
समर्थानामानंतर्यप्यसंबन्धः तस्मात्पुनरेकदेशः सः ॥ ॥ अपि वेति पक्षवादे निर्वैतदस्त्वफलमिति फलं बोदना
र्थे न गम्येत। कृतमेनार्थेन कर्तव्यता वनेना। आदाननुव्यापारस्य प्रत्यक्षविरुद्धा कर्तव्यता न व्यापारस्येव यते।
कस्यतर्हि व्यापारेण न्यस्य कस्य विदिति भवति तेने दानं वाक्यं संकाशं। तत्राद्याहारेव कल्पते। भवति वा आहा
रेण पिकल्पना यथा द्वारं द्वारमित्युक्ते संस्क्रियतमपत्रियतामिति वा। कथं पुनरवगम्यते। इहाद्याहारेण क
ल्पयितव्यमित्यान्ना न सामर्थ्यादेव मिदमात्मानमर्थवद्विष्यति। शङ्कोति वार्थमवगमयितुं तस्मान्नानर्थक्यं
ननु यत्पदमप्याक्रियते तत्तत्तोरूपेयतेनावगतं वा प्रमाणमुच्यते। नापूर्वमप्याहरिष्यामो वैदिके नैवास्पसहा
न्यत्र समाप्ता तनैकवाक्यतामप्यावस्थाम् ॥ आह नैवं शक्यमिति का दुपनिपति तं हि पदं वाक्यार्थमुपज्ञ नयि
तुमलं भवति न दूरादस्तिष्ठमानं। अत्रोच्यते। व्यवहितमपि हि पदं यद्यवधारकमानंतर्येण मनसि वि
परिवर्तमानं तं मलमेव भवति विज्ञेयमुपज्ञ नयितुं यथा। अपि पश्यसि द्वावंतं दूरे ज्ञातं वनस्यति। त्वां प्रवी

मिविशालाहियापिशुद्धिजरुवमिति। अतः पश्यसीति। अहो बुद्धौ भवतिसदूरे जातं वनस्य निमित्तमिति एतैः पदैर्भव
हितेन जरुवमित्यनेन न च हेनव्यवधायकान्यपोद्यसंबध्यमानः संबध्यते। अर्थात् सार्थवत्त्वेन हेतुना यद्वदितान्य
पिववनानिसंबध्यंते फानि पुनरर्थतो ह्युक्तमर्थानितान्या नंतर्यपि सति न परस्परेण संबध्यमर्हति यथा घापिनसि
जरुववत्त्वेवमादीनि तस्मान्न पौरुषेयता भविष्यति। अह। नन्वत्राप्यपेक्षा पौरुषेषु च्यते। नापेक्षा वेदो वेदार्थप्रति
पत्तावभ्युपाय एव भवत्यनंतरापेक्षाया मसंभवंता माम्मानसामर्थ्यादितरापेक्षा च त्रिराश्रीयते। तस्मात्पुनरुदे
शः सः फलकामपदं दूरेपि सत्तस्य वाक्यस्यैकदेशभूतमित्यर्थः॥ ॥ वाक्यार्थश्च गुणार्थवत्॥ ॥ इन्द्रा परोक्षेष्टक
र इति यथा वाक्यं तरस्येन विधिश्च हेनगुणविधानं भवत्येवं फलविधानमपि न वितुमर्हतीति यथा वरुणो वा एत
मग्रे प्रत्यगुक्तादिति व्यवधारण कल्पना एव मिदमपि दृष्टव्यं॥ ॥ तत्सर्वार्थमनादेशात्॥ ॥ तस्मात्पि दम्भुः॥
पूर्वेद्युः करोतीति विश्वजिताय जेतेति फलवदेवं कर्मत्वे तत्समधिगतमिदं तु संदिश्यते किं सर्व फलमेतत्कर्म उ
तैकफलमिति किं प्राप्तं तत्सर्वार्थमिति कुतः॥ अनादेशात् किं विदिह दिश्यत इदं नाम फलमित्यस्ति वेति विस्त

तेतस्मात्सर्वार्थमविशेषात् ॥ एकं वाचो दनैकत्वात् ॥ एकफलं वा स्यान्न सर्वार्थं कुतः वा दनैकत्वात् साकं
क्षेत्रादेकेन तदर्थिपदेन संबध्यत इत्युक्तं ॥ यश्चानेकेनापि संबधुं शक्नोति तदेकेन संबध्यते ॥ एकेन संबधुं चेन्निरा
काक्षीभवति न तदपरेणपि संबधमर्हति ॥ तस्मादेकैव कर्तव्यं चोदना न्यायात् तस्मादेकफलमिति ॥ ॥ सः स्वर्गः
स्यात्सर्वानुप्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ॥ एवं जातीयकेष्वेवोदाहरणे श्वेतत्समधिगतमेकफलमिति ॥ इदमिदानीं संदिग्ध
त्वात्सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः कुत एतत्प्रीतिर्हि स्वर्गः सर्वश्रुतीं प्राप्नुयते ॥ किमतो यद्येवमविशेषवचनं श
ब्देन विशेषव्यवस्थापिते भविष्यति यत्ते तन्नुर्यादिति तस्मात्स्वर्गफलमेवं जातीयकमिति ॥ ॥ प्रत्यक्षाच्च ॥ ॥
भवति वानादिष्टफले कर्मणि स्वर्गः फलमिति प्रत्ययो लोके ॥ एवमुच्यते ॥ आरामं ह्येव दत्तो नियतोऽस्य स्वर्गस्त
डागस्तदेव दत्तो नियतोऽस्य स्वर्ग इति ॥ किमतो यद्येवमित्यनेन न्यायेन स्वर्गमप्रत्ययो भवति यस्मात्स्वर्गफलेषु क
र्मसु कर्तव्येषु फलवचनं नैवोच्चारयंति गम्यत एवेति ॥ तस्मादप्यवगच्छाम एवं जातीयकेषु स्वर्गः फलमिति ॥ ॥

क्रतौ फलार्थवादमंगवत्कार्त्तनिनिः ॥ रात्रीः प्रकृत्यभूयते ॥ प्रतिष्ठंति ह वा एते य एतारात्रीरुपयंति ब्रह्मवृक्ष
 स्विनोत्रादाभवंति य एता उपयंती ॥ ति ॥ तत्र संदेहः ॥ किमेते फलार्थवादाः ॥ उत फलविधय इति ॥ किं प्राप्तं फलार्थवा
 दादितिकास्तीति निर्मेन कुतः ॥ फलार्थवादस रूपा एते शब्दा इति ॥ किं सा रूपा विधि विभक्तेरना वोगवत् ॥ यथा यस्य
 खादिरः श्रवो भवति छंदसा मे वर से ना व घाति एवमादिषु ॥ ॥ फलमात्रेणे निर्दे शो द श्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् ॥ ॥
 श्रुतेयः पुनराचार्य एवं ज्ञात्री यकेभ्यः फलमस्तीति मे ने न फलार्थवाद इति ॥ कुतो अत फलत्वेप्यमीर्वा फलवो द न
 दा वा क्यं शेषभूतया भवितव्यं तस्मादया च राहता सती अववहिता कल्पनीया इयं तव्यवहिता क्लृप्तेव प्रतिष्ठया
 ब्रह्मवृक्षे स्तितया व समभिचारार आसां प्रत्यक्षे विधि विभक्तिमात्रमन्यतो पेक्ष्यं ॥ आह ॥ कथं केवलं विधि विभ
 क्तिमात्रमन्यते भविष्यति ॥ यदनेन प्रगुष्टादिना धात्वर्थे न संभवंत्यत इति ॥ उच्यते सह्यात्वर्थे न भविष्यति न केव
 लं तस्माद दोषः ॥ अथ वारात्री एणं या विधायिका विभक्तिः सा इममपि प्रतिष्ठादिविशेषं विभक्त्यति प्रयोगवत्
 नेन कतिर्वा सह प्रतिष्ठाति दिभिर्विधात्री भविष्यतीति ॥ ॥ अंगे स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ ॥ अथ यदुक्तं यथा यस्य

स्वादिरः श्रवोभवतीत्येवमादिषु फलश्रुतिरर्थवादोभवत्येवमिहापीतियुक्तं तत्र फलार्थवादत्वे फलविध्यसं
 भवात् फलार्थवादसंभवाच्च तदुक्तं । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति ॥ काम्येककर्म
 एतित्यः स्वर्गोपयायज्ञांगेकत्वर्थः ॥ काम्यानि कर्माण्युदाहरणं । तैर्येषां निर्वृत्तेषु वृत्तवर्जसकाम इत्ये
 वमादीनि । तत्र संदेहः किमेवं स्वर्गः फलं कामश्चोक्तं काम एवेति ॥ किंप्राप्तं काम्येककर्म एतित्यः स्वर्गः स्या
 त् । कथं सर्वं पुरुषार्थं मिथ्यासीत्मान्यवचनः । शब्देन विशेषस्थापितो भवति । शक्यते ह्यस्मात् दूरस्थेना
 पितृवर्गकामशब्देन संबन्धः । आह । ननु विशेषकः शब्दः श्रूयते ब्रह्मवर्जसकाम इति । नैव विशेषक उपधि
 कन एष यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थित उच्यते । तत्र भवता शाकमप्याहर्तुं च भित्ति ॥ काष्ठो हरणं शाका हरणमु
 पाधिः क्रियते किमिदमुपाधिः क्रियते तदिति ॥ काष्ठो हरणं विकारसमीपे द्वितीयं कर्म पाधीयते । सति का
 ष्ठा हरणे इदमपरं कर्तव्यं इत्येवमिहापि स्वर्गफले फलमपरमुपाधीयते । ब्रह्मवर्जसकामो यागेन स्वर्गम
 भिनिर्वृत्तयेदिति । नहि तत्र ब्रह्मवर्जसफलवचनं स्वर्गः फलं स्पष्टं तिष्ठेयं ॥ यथायज्ञांगेकत्वर्थः गोदोह

जेनपशुकामस्य प्रणयेदित्यः पशुकामः सगोरोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ ॥ वीतेवकारणे नियमान् ॥
 ॥ ॥ वीतेवकारणे वीतायां यत् लेखायामवाप्तेवाफले समाप्तिनियमो दृश्यते ॥ वृष्टिकामेष्ट्यादिर्वर्षत्रावत्येवतु
 यात् यदि न वर्षेत्ततः श्रुतेस्तु कुर्यादिति ॥ यदि न स्वर्गः किमर्थं समाप्तिर्न वेत्तस्मान्नित्यः स्वर्ग इति ॥ ॥ कामे
 वातत्संयोगेन बोध्यते ॥ कामेवाफले भवेत्तस्मात्संयोगेनास्य बोधना भवति ॥ न स्वर्गकामसंयोगेनानुमानि
 कोस्य स्वर्गकामे नैकवाक्यभावः ॥ प्रत्यक्षस्तु कामरवनेन प्रत्यक्षं वानुमानादलीयस्तस्मात्काम एव फलमिति ॥ ॥
 अंगो गुणतात् ॥ ॥ अथ यदुक्ते यथा यत्तोगरति ॥ युक्तमंगो गुणतात् प्रत्यक्षस्तत्र क्रतुना संयोगः कामेन वा ॥ ॥ पशु
 कामस्यासगोरोहनेन प्रणयनमाभिनिर्वर्तयेदिति ॥ न तत्र मत्तः शब्दे सियो वस्तुवर्त्तसकामः स्यात्तथा
 जेन स्वर्गमभिनिर्वर्तयेदिति ॥ कथं तर्ह्यो ब्रह्मवर्त्तसकामः स्यात्तथा गेन निर्वर्तयेदि ॥ तस्मान्नागवद्
 विमर्हतीति ॥ ॥ वीतेनियमस्तदर्थं ॥ ॥ अथ यदुक्ते वीतायां फले लेखायामवाप्तेवाफले समाप्तिनियमो दृश्यते
 तदिति तत्र भ्रमः ॥ वीतेनियमेस्तदर्थं वीतेनियमो भवति ॥ तस्मै प्रयोजनाय कस्मै शिष्टा विगर्हणाय उपक्रम्य

राम
 ३४

परिसमाप्येतंतदनंतरमेवैनंशिष्टाविगहयेयुः पात्रमिकोयंकापुरुष इति वदंतः येहिदेवेभः संकल्पहविर्त्रेपा
गतभिनिर्वृत्तयंतिता नृशिष्टाविगहंतेतस्मादवश्यं समापयितव्यं। तत्रैदर्शनंयुक्तेभविष्यति यदिवर्षतावसेवज्जु
यादितितस्मात्कामानां काम एव फलमिति ॥ ॥ सार्धकाम्यमंगकामैः प्रकरणात् ॥ ॥ इदमाश्रयते एकस्मैवाश्रयात्
पृथक् कामाया क्रियंते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासोः एकस्मैवाऽप्येव यत्तत्क्रतवः कामाया क्रियंते सर्वेभ्यो ज्योतिषे म इति ॥ तत्र
संदेहः किंमंगकामैरंगंगकामैश्च सहा स्यानुवाचोऽथवाविधिरिति। किंप्राप्तमनुवाच इति। यदेतत्सार्धकाम्यंतदनु
घतेमधानकामैरङ्गकामैरंगंगकामैश्च सह। संनिहितसंगकामा अंगंगकामाश्च। यथाहार्थपुरीषांपशुकामस्य
वेदिकुर्यात्तदननपुरीषांप्रतिष्ठाकामस्येत्येवमादयस्तथायदिकामयेतवर्षत्यर्जन्य इति नीचैः सदेमिनुया
दितितद्विहितमेवेदमभिधीयत इत्यनुवाचं न्याय्यं न्यामहे ॥ ॥ फलोपदेशोवा प्रधानशब्दसंयोगात् ॥ ॥ फल
विधिर्वीकृतः प्रधानशब्देन फलसंयोगो भवति। सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासोः सर्वेभ्यो ज्योतिषे म इति व प्रधानाभिधानेन
अपधानस्य सर्वफलवत्ता विहित। तस्मान्नानुवादः ॥ अथांगिकामानंगंगकामांश्चापेक्षते। तथा लक्षणं शब्दः ॥

भाष्येति श्रुतं क्षणायाम्नीयसी। तस्मात्प्रयोग च वनेन विधिरिति ॥ ॥ तत्र सर्वविशेषात् ॥ एवं ज्ञातीयके धेवे
 सूर्येणैतदुक्तं प्रधाने सर्वकामना विधिरिति ॥ इदमिदानीं सदि सते किं सद्यः प्रयोगे सर्वकामा उत पर्यायेणेति
 किं प्राप्तं। सद्यः प्रयोगे सर्वकामा इति। कथं। सर्वेषां हि कामानां दर्शपूर्णमासे निमित्तं ज्योतिष्टोमश्चेति। निमित्तं वेत्स
 त्वेषां कामानां को नु खलु कामो न भविष्यतीति तस्माद्योगपद्येन सर्वकामा इति ॥ ॥ योगसिद्धिर्वा र्थस्य सत्ययोगिता
 न जवेतदिति। सर्वेषु पलायमा इति। पर्यायो योगसिद्धिः पर्यायेण न वेद्युः कामा इति कुतः। अर्थस्य सत्ययोगिताद
 र्था इमे कामानाम। न सर्वेषु पलायमा इति। पर्यायो योगसिद्धिः पर्यायेण न वेद्युः कामा इति कुतः। अर्थस्य सत्ययोगिताद
 कामानामेतदुत्पत्तिवचनमुत्पत्तिः। संनको हि युगपदुत्पत्तिः सर्वेषां। विरोधादप्येव सत्यसंयोगितादिति न
 कामानामेतदुत्पत्तिवचनमुत्पत्तिः। नालक्षणे तव वचनं ये सर्वकामास्तेभ्यो दर्शपूर्णमासे ज्योतिष्टोमश्चेति न सर्वका
 माः कर्मणः श्रूयते ये कामास्तेभ्यो हि कर्मविधायते तस्मान्न कामानां साहित्यं गम्यते इति ॥ एवं वा ॥ ॥ तत्र सर्वविशेषा
 त् ॥ ॥ कामानि कर्मण पुदाहरणं सौर्यं वपुं नु निर्वपेद्ब्रह्मवर्षे सकामेन्द्रासमेकादशकपालं निर्वपेत्तदा कामश्चित्रया
 यजेत पशुकामो वैश्वदेवी सा ग्रहणी निर्वपेत्तदा कामश्चित्रया यजेत पशुकामो वैश्वदेवी सा ग्रहणी निर्वपेत्तदा कामश्चित्रया

मइति। तेषु संदेहः किमिह लोके कामा उता मुष्मिं लोके कर्माणि इति किं प्राप्तं तत्रा मुष्मिं लोके कामा अविशेषात्। य
था स्वर्ग एव मिमेपि। ननु नंतरनिर्द्वेत्ते कर्मणि फलमुपलभ्यते पश्चादि। यज्ञानंतरं मुपलभ्यते तत्र तः कर्मण इति वि
ज्ञायते। यथा यत्कालं मर्दं नंतत्कालं सुखं। यच्च कालांतरे उपलभ्यते तस्याप्यन्यदेव कारणं प्रत्यक्षं शरीरग्रहणस्य तु न
दृष्टादृते किं वित्कारणमस्ति। तस्मादिन्द्रिय शरीरादिफलं पशुसंबन्धसमर्थं पशुफलं कर्मणे भवतीत्येव बोद्धव्यं ॥
तत्र दर्शयति। केके यो यत्संविद्वित्स नृदाल्पमुपायानामाराधयति पादनीयया इष्टया याजयेतिसो प्ररीत्रवैसो मयरा
इति पादनीयं वेत्तु अमुमे वा कामाय यज्ञा क्रियते इति ज्ञानांतरफलतोर दर्शयति। तस्माज्जुर्मांतरफलानि का
म्यानीति ॥ ॥ योगसिद्धिर्ब्रह्मस्यैतस्य योगितात् ॥ ॥ उदेवैकसिद्धिः योगस्योत्तमा योगो न संभवति। यः पशून्का
मयते स एतेन योगेन बुद्धीदिति नात्रैतज्जम्पत इह जन्मनि न संभवतीति। यत्नंतरं नेपलभ्यते इति। तत्प्रत्यक्षानुमा
नायोगेन गम्यते चाद्येन लक्षितमिति। यच्च कालांतरे न्यत्कारणमिति। नैव दोषो न्यदपि न विष्यते तदपि। यज्ञायुष्मे कामाय
यज्ञा क्रियते इत्यत्रोच्यते। एवमस्य चाधर्मतमिह यत्फलं तेन वपाजयिष्यामीति तस्मादेतत्परिहृतमिति।

सांया जया मि यस्या मुत्र फलं तेन या जयामि

व

नवाये वोदना संयोगस्यार्थत्वात् ॥ अग्निं वित्तासौ त्रामणाय जेत वा स पे येने स्वा बृहस्पति सवेन यजेतेति
तत्र संदेहः ॥ किमंगप्रयोजनसंबंध एष उते त्रर कालार्थः संयोग इति ॥ अंगप्रयोजनसंबंध इति सूत्रम् ॥ एवं हि अति विनि
युक्तो इतरथा काले लक्ष्यते ॥ अतिलक्षणा विषये च अतिर्न्यायानलक्षणा ॥ तस्मादंगसौ त्रामणी वा जपे मांगं बृहस्पति
सच इति ॥ ॥ कालश्रुतौ काल इति वेत् ॥ ॥ एवं वेत्त्यप्यसंगप्रयोजनसंबंध इति ॥ अथ कालविधानं कस्मान्न न वर्तते का
लविधिसंरूपे हि त्रारश्चि तावयने भिनिर्वेत्ते इति ॥ ॥ ना समवायात्म्यो जनेन स्यात् ॥ नैतदेवमसमवायाच्च प्रयो
जनेन त्रारश्चिनेत्यर्थः ॥ त्रारश्चि श्रयने तेना समवायः स्यात्तौ त्रामण्याः वा जपे येन बृहस्पति सवस्य ॥ प्रकरणं च वाध्येता अ
ग्निप्रकरणे श्रुयमाणे मेव स्मृते वागे वा जपे यप्रकरणे च वा जपे यस्य इतरथा तयोः प्रकरणे न्यस्य धर्मी कालो ग
म्यते ॥ तस्मादंगप्रयोजनसंबंध इति ॥ ॥ अयमर्थमिति वेत् ॥ दर्शपूर्णमासयो राम नंति ॥ संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वदेव
नुनिर्वृतीति ॥ तत्र संदेहः ॥ किमुभयाग वैश्वदेवः कालार्थः पौर्णमासी संयोगप्रयोजनसंबंध इति ॥ किं प्राप्तमेवं चेदुभयार्थे
वैश्वदेवः कुतः ॥ प्रकरण उभयोरास्मान् सामर्थ्यात् कालविधिसंरूप्या च संस्थाप्येति ॥ ॥ न च वैश्वदेवात् एकः शब्दो नुनिर्वृत्त

उ.तांग २

राम
३६

तीति एकस्मिन्नेव वाक्येन द्वौ संबंधौ शङ्कोति विधातुं वैमृशस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां पौर्णमासी कालेन च। एकार्थत्वाच्च
कंवाक्यं समधिगतं॥ ॥ प्रकरणदिति चेत्॥ प्रकरणदित्युक्ते तत्परिहर्तव्यं॥ ॥ नोत्पत्तिर्न योगात्॥ नैतदेवमेतदे
व वैमृशस्योत्पत्तिर्वाक्यंदर्शपूर्णमासाभ्यां च प्रकरणदेकवाक्यभावं मियात्यस्य द्वौ पौर्णमास्यां तत्र प्रत्यक्षसंयोगा
प्रकरणद्वलवान्। प्रत्यक्षश्च पौर्णमास्यासंयोगः परोक्षः कालेनातस्मात्पौर्णमास्यं वैमृश इति॥ ॥ अनुत्पत्तौ का
लः स्यात्प्रयोगेनैव संबन्धात्॥ ॥ अतोतिष्ठेमेत्यते आग्निमारुताद् द्युमनुयाज्ञे अरंति। प्ररुत्परिधी नृद्वहेति हरियो
ज्ञनमिति॥ तत्र संदेहः किमंगं विधीयते। उत्तकाल इति। अंगविधाने अतिः कालविधाने लक्षणात्स्मादंगविधानमिति
प्राप्तेर्दूमः॥ अनुत्पत्तिर्वाक्ये कालं स्यादाग्निमारुतं सोमं प्रमनुयाज्ञाः पश्वंगंतं च नतयोः परस्परसंबन्धस्य अप
रिधयः पश्वंगं हरियो ज्ञनमन्यदेव प्रवानमनुयाज्ञा आग्निमारुतं प्राप्नोमानंतर्ह्यमेव तयोर्न प्राप्तं तद्विधीयते। तथा
हारियो ज्ञनस्य परिधिप्रहरणस्य च। एवं सति न हरियो ज्ञनस्य परिधिप्रहरणे न कश्चित् उपकारः क्रियते। हरियो
ज्ञनेन वा परिधिप्रहरणस्य। ननु परिधिप्रहरणस्य परिष्ठा नृनावेन तस्यापक्रियेत। उच्यते न ह्युपरिज्ञा वाच्यं परिधि

प्रहरणमनुष्ठेयं विधत् एव तत्सर्वं तस्मिंश्च सति तस्योपरि भावो विधत् एवेति । तस्मात्कालार्थः संबन्ध इति ॥ ३ ॥
 सन्निकालविशेषकालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ॥ इदमात्रा यते ॥ दर्शपूर्णमासाविष्टु सोमेन यजेतेति । तत्र संदे
 हः किमेतद्गस्य विधानं सुतकालस्येति । किंप्राप्तं प्रतेरंगस्येति प्राप्तं उच्यते । अस्मिन्कालंगविधानं संशये कालं स्याद्वा
 क्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ कालमभनं स्येतद्वाक्यं न यागविधानं परं । कथं । यागरूपाय वनात्कथं रूपाय वनं देवता । भावात्क
 थं देवता भावः । अत्र तत्वाद्या हि यस्य श्रूयते सा तस्य देवता भवति । अस्या हि देवता गम्यते न प्रत्यक्षादिभिस्तस्मात्तत्पू
 र्वस्य यागस्य विधानं । कालार्थं तु अनुवादेनायं दोषो विहितदेवताको ह्यन्यथेति । तस्मादर्थकालार्थः संबन्ध इति ॥ तत्र द
 र्शयत्सर्वं देव न योपदर्शपूर्णमासो यदर्शपूर्णमासा विस्वा सोमेन यजेतेत्यस्य एव वा वसाने वरं देवानां भवत्येति
 दर्शिते मार्गे रथेन यत्तुः सुखं भवत्येवं दर्शपूर्णमासा विस्वा सोमेन यजुः सुखं भवति । दर्शपूर्णमासप्रकृतीति तस्य दीक्ष
 णायादि निस्त्वभ्यस्तानि भवन्त्येवमर्थकदोष्येवानुभवति ॥ ॥ फलसंयोगस्त्वकेदितेन स्यादशेषमृतत्वात् ॥ ॥ वैश्या
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रं जात इति । तत्र संदेहः ॥ किमात्मनि श्रेयसा योत पुत्रनिः श्रेयसा य इति ॥ आत्मनि श्रेयसा य

राम
 ३७

निष्कृतमः नेमानि फलदानि परस्परं न वंति कर्मणि। कुतः। आधाते आत्मने पदनिर्देशात्। ॥ यथायद्येकं कपालं नश्ये
देकमासः संवत्सरस्यानवतः स्यात्। ॥ अथ यजमानः प्रमीयेत धारा एतथ वीर्यमेकं कपालं निर्वपे घटि देन शेषतां हो
मासो संवत्सरस्यानवतो स्यातामथ यजमानः प्रमीयेत श्विमेकं कपालं निर्वपे तस्माद्यो ह्यस्य तिस्रं यजमानस्य गोपीया
येति। कपालनाशो निमित्तो आत्मनिः श्रयसफलं कर्म दर्शयत्येवमिह पितृभ्यः। तस्मादात्मनि श्रयसमित्येव प्राप्ते नृमः॥
फलसंयोगेन स्यात्पितुः फलवचनेनोपभूतं पुत्रस्यानपितुः कथमेवं श्रूयते वैश्वानर इह दश कपालं निर्वपेत्पुत्रो जाते य
दष्टा कपाले भवति गायत्र्यै वै न वृहत्तवर्चसेन पुनरित्यन्वयः कपाले भवति त्रिवृत्तैवास्मिन्ने ज्योदया तिस्रश्च कपाले भव
ति विराजैवास्मिन्ने चाष्टाति पदेका दश कपालस्त्रिष्टुप्ते वास्मिन्निदं यदधातियद्वा दश कपाले जगत्स्यैवास्मिन् पशून्
दधाति यस्मिन् जात एतमिष्टिं निर्वपेति शत एव सोते जस्य चादरं द्रिया वायुमान् भवतीति यो ज्ञातस्तत्र फलं श्रूयते।
नास्ति वचनस्यातिभारस्तस्मात्पुत्रस्य फलमिति। यदुक्तं न परस्परं फलदानेनानि कर्मणि नितं द्रव्यते। यत्पुत्रस्य फलमा
त्मनः साधीतिः तस्मादात्मने पदं न विरुध्यते एतामेवात्मनः प्राप्तिमभिप्रेत्य भवति वचनमात्रावैपुत्र इति। अंगादगा

तस्य वसिष्ठ उवाच ॥ अथात्रैव पुत्रनामासि सती वराहः शतमिति ॥ ॥ अज्ञानं रूपं पातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ॥ अथ यदुक्ते ॥ ॥ यद्येकं कपालं नश्येदित्येवमादित्तत्रोच्यते ॥ अंगानामुपघातसंयोगो निमित्तार्थ उपपद्यते नान्यथा ॥ नहि कपालेन हेतुद्वेष एवार्थः इष्टिमुक्त्वा नहि काकिन्यां नष्टायां तद्वेष एव कार्षीपेन क्रियते ॥ एवं वा अंगानां रूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ वैश्वानरं द्वादश कपालं निर्व्वपेत्पुत्रं ज्ञात इति ॥ तत्र संदेहः किं ज्ञातमात्रे उत कृते ज्ञात कर्मणि ति ॥ ज्ञातमात्र इति श्रुतम् ॥ संप्राप्ते हि निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यमेवं प्राप्ते श्रुतम् ॥ कृते ज्ञात कर्मणि ति ॥ कुतः ॥ सामर्थ्यात् ॥ कृते हि ज्ञात कर्मणि प्राप्ते न तस्य विधीयते ॥ यदि शास्त्रात् ज्ञात कर्मणि इष्टिः क्रियते प्राशनकाले विप्रकृष्टे वा तत्रास्य शरीरवारणे न स्यादथ यदुक्ते प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यमित्युच्यते अंगानां रूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ उपपातः पुत्रजन्मत इति निमित्तं तत्र काले गंतुं निमित्तं कृते पि ज्ञात कर्मणि नापैतीतरस्मिन् पक्षे कालोपेया लुप्त एवास्मिन् पक्षे स्यात् ॥ तस्मात्कृते ज्ञात कर्मणि ति ॥ अथ किं मंतदं शिहे यस्मिन् कृस्मिन् शिवाहनीत्युत स्वकाल इति ॥ किं प्राप्ते यस्मिन् कृस्मिन् शिवाहनीत्येव मभियमात्मासमिति त्रोच्यते ॥ फौले मास्याममा वास्या कं वा कुतः ॥ एवं हि

राम
 ३८

सूयतायश्वापशुनासोमेनवायजेतसपौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेति। नतिमारोववनस्येतरस्मिन्प
क्षेकालेपयात्रावस्मिन्पक्षेस्यादन्यस्यांतिथावंतर्द्धाहवाकुर्ध्वसर्ध्वएंगान्युपसंहर्तुंनशब्दुयात्कालशोर्वने
पसेष्ट्रीयात्तस्मादतीतेदशाहपौर्णमास्याममावास्यायांवाकुर्यात्॥॥प्रधानेनाभिसंयोदंगानामुत्पत्तकालत्वं॥
अग्निवितासोत्रामणायजेतावाजपेयेनेष्टादहस्पतिसवेनयजेति। अंगप्रयोजनसंबंधस्तुक्तमेतदिदानींसेदिह
तद्विविक्तमात्रेत्तत्रमध्यएवकर्तव्यमुत्पत्तकालेकर्तव्यमिति। तथावाजपेयेकिंएहस्पतिसवउत्पत्तकालइतिमुख्यकालत्वमन
यः। स्यात्कुतः प्रधानकालत्वादंगानामेकेहिकालः प्रधानानामंगानांवेतिवक्ष्यते। अंगानितुविधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येदिति
॥॥अग्निवपनंइत्यानतावत्तेवस्यातवांसोत्रामणीसंज्ञकोपरोयागः। कर्तव्यइति। तथावाजपेयमभिनिर्वृत्यनैतावताकृती
स्यात्तदहस्पतिसवसंज्ञयागमभिनिर्वृतेयेदिति॥॥अपरत्वेतदुच्यतेनान्तत्वात्मान्याहस्यकालेस्यात्॥ अपरत्वेयागेचोद्य
तेषामेतरमिदमपष्टिस्त्वसर्ध्वपुयागांगधृतेषुनभवतिजप्यामवाचन्यतेयागमात्रेनिर्देहइति। कुतः करणविभक्तासं
योगाद्वाजपेयेनेष्टावाजपेयेनफलस्य व्यापारं कृत्वासांगेन वफल व्यापारो गम्यतेन निरंगेन भवेत्तत्र मध्ये प्रयोगो यदि

वाजपेयमभिनिर्वृत्तिरिति। इति तमावो वाजपेयस्य स्यात्ततः प्रथममार्त्रं वाजपेयसंज्ञकमभिनिर्वृत्त्येति गम्यते। न त्वेवमा-
 स्ति। तस्माद्यथा तानि सर्वाण्ये गानि हत्वेत्यर्थः॥ एवं च निवृत्ते प्रयोगो अतिक्रान्ते वाजपेयकाले यागः प्रयुज्यते तस्य को दना-
 तामान्यात् ज्योतिष्टोमिके विध्यत्रेयासेन वेदकपापेन काले न भवितव्यं। सोत्रामणाश्च वेदना सामान्या दर्शपूर्णमासक-
 लेनेति। आह वाजपेये तावदिहोतिवचनापागममभिनिर्वृत्त्येति गम्यते। श्रोतुनोपपद्यते तत्र विलेति वचनाच्च यनमभिनि-
 वर्त्येत्यर्थः स्यात् उच्यते। नैतदेवमभिविलेति हि श्रूयते निवयने न संस्तुत्येत्यर्थः। अग्निरिति ह्यलनो मिधीयते। न तस्य स-
 लस्यापनमात्रमुपकारो दत्तः। इति यागो भवति तश्च यनेनाग्नेरुपकारो स्तितमभिनिर्वृत्त्येति स्यात्। स्थिते नो-
 यागमभिनिर्वृत्त्येति गम्यते। यावत् स्थलस्थिते यागे न भवति न तावदग्निश्च यनेनोपक्रियते येन अग्निर्यज्ञमानस्योपक-
 रोति सोऽग्नेरुपकारो न स्थलस्थिते यागे न भवति न तावदग्निश्च यनेनोपक्रियते येन अग्निर्यज्ञमानस्योपक-
 रोति सोऽग्नेरुपकारो न स्थलस्थिते यागे न भवति न तावदग्निश्च यनेनोपक्रियते येन अग्निर्यज्ञमानस्योपक-
 रोति सोऽग्नेरुपकारो न स्थलस्थिते यागे न भवति न तावदग्निश्च यनेनोपक्रियते येन अग्निर्यज्ञमानस्योपक-
 रोति सोऽग्नेरुपकारो न स्थलस्थिते यागे न भवति न तावदग्निश्च यनेनोपक्रियते येन अग्निर्यज्ञमानस्योपक-
 रोति सोऽग्नेरुपकारो न स्थलस्थिते यागे न भवति न तावदग्निश्च यनेनोपक्रियते येन अग्निर्यज्ञमानस्योपक-

यवित्रादयः

राम
 ३६

वक्ष्यते। अथादीनां च वलावलं। आदितस्तत्प्रतिक्रमश्चिंत्यते। किं यथाश्रुतिपदार्थानि क्रम आलेख्यः॥ उतानियमेनेति किं
प्राप्तं। एकत्वात्कर्तुरनेकत्वाच्च पराधीनामवशं नाविनिक्रमेलाघवात्प्रयोगे प्राप्नुभावाच्चानियमस्यैव प्राप्तेरुक्तं। श्रुतिमुक्त
णामनुपूर्वतत्प्रमाणत्वादिति। श्रुतिश्चैव एवमसराणां तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य सत्तायुः क्रमः॥ श्रुतिप्रमाणकाहि वैरिणा अर्थः
नैषामन्यत्रमाणमस्तीत्युक्तं। किमिहोदाहरणं सत्रे दीक्षाक्रमेयं त्रिविजस्येयं जमाना इत्येवमुक्ता तेषां दीक्षाक्रमविशेषः। अ
थ दुर्गहपतिदीक्षया पितृप्रक्षारणं दीक्षयति। तत उक्ता नारंततो होतारंततस्तं प्रति प्रतिस्थाता दीक्षयित्वा द्विनो दीक्षयति त्रास्त
एण छेति न ब्रह्मणः प्रक्षो नारमुद्रा तु मेत्रा वरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीमिनो दीक्षयति। आमीं प्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तार
मुद्रा तु रथा वाकं होतुस्ततस्तं मुनेता दीक्षयित्वा पदिनो दीक्षयति ब्रह्म वारी वा कार्यं प्रेषित इति। अनियमेन क्रमः कर्तव्ये यथा
पूर्वः पक्षः॥ मया तर्हि सिद्धतः एष एव क्रमः कर्तव्य इति। तत्र ह। अन्यथा श्रुतिवदनमिति। उच्यते किमेव न साधुः न न साधुः
ति हूमः। न्यायं तर्हि ननु मो न साधुः क्रम इति। किंतर्हि उक्तं पुनर्वचनमन्याप्यमीति। उच्यते। साधोर्वचनं बहुशोपुन्यमानेन
यमेव। असाधोस्तत्तदप्यन्याथ। आह। स ह्येव नेन तातस्य पुनर्वचनेन प्रयोक्तव्यमस्तीति। उच्यते॥ भवत्प्रसरणमपि
पे। नारं ब्रह्मता सु ब्रह्मण्य मुद्रा तु गी वस्तुतं होतुस्ततस्तं मन्त्रे चोक्तं गो दीक्षयति ४

पूर्वपक्षः। नन्ववराननाक्येऽसौ विधीयते। ५

प्रयोजनमित्युक्तं। इतिकारेणैतत्कार्यमिति चेत्। सूत्रकारस्याप्यविशेषो वृत्तिकारेण। अथवा अधीतरमेवेदं। तत्र ह्यन्ये
वसंशयो विचारो निर्णयश्च श्रुतिप्रमाणको धर्मश्च न्यप्रमाणक इति संशयः। प्रत्यक्षादीनामधिगम्यनिमित्तत्वात् तत्प्रमाणको
तं। इत्यत्रोदनालक्षण इति विचारः। उदनालक्षण एवेति निर्णयः। इह तु सिद्धे तस्या मा एव व्यवहारक्रमस्य बुद्ध्यावधारणः॥
अथवा श्रुतिक्रमविवरो ये किंपदार्थाः कर्तव्या इति विधानं किंवा क्रमे विधीयते इति। अने कार्यविधानानुपपत्तेः क्रमेऽनुवादः। प
दार्थानां विधिरुददानवाक्येष्वप्यपदार्थविधानं श्रुत्या क्रमविधानं वाक्येन। तस्मान्न क्रमे विधीयते इति संविधीयते पाठेन न
श्रुत्या मज्जित्वा यजमाना इति रीत्यायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्थश्रुतिरिति सिद्धं। तस्मादप्युन रुक्तमिति॥ १॥ अर्थः॥
किमेव एवोत्सर्गः सर्वत्र श्रुतिवशे नैव भवितुमर्हतीति उक्तं हि उदनालक्षणे धर्म इति। एवं प्राप्तेऽत्रमः॥ ॥ अर्थः॥ ॥ साम
र्थ्यं क्रमे विधीयते इति। गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति॥ यश्च यस्य निर्वस्यमानस्योपक्रमोऽस्ति स तस्य गुणभूतो यस्मिंश्चाश्री
यमाणे पदार्थे एव न संपद्यते न स गुणभूतो विनापितेन वैगुण्येन प्रत्यक्षाः क्रमस्य गुणमावायत्र तत्रार्थेन स एवाश्रित
मो यथा जाते वरं ददाति जातमेतल्लिना गृह्णाति प्रजातमं मिश्रति। इति अर्थः पूर्वमभिप्रायितव्यस्ततो जलिनो यहीतव्य

राम
४८

सतो वरो देय इति तथा विमोक्तः पूर्वमाप्नातः पश्चात्तद्योगः अर्थादिपरीतः कार्यः। या ज्ञानुवाक्ये तु विपर्ययेण मन्त्राते वि-
 पर्ययेण कर्तव्ये। नात्र पाठक्रमोऽनुमीयते यतो देवतोपलक्षणार्थं अनुवाक्यमदानार्थाया ज्ञा॥ अग्निहोत्रं नुहोतीति पूर्व-
 माप्नात आदनं पवतीति पश्चात्। असंभवात् पूर्वमोदनः प्रक्रमः। प्रेषप्रैषार्थे तु विपर्ययेण मन्त्रातौ विपर्ययेणैव प्र-
 वयौ। अनियमोऽत्र॥ अन्यस्मिन् विपर्यये क्रमस्य निमित्तोऽस्ति। यथा दर्शपूर्णमासयोर्वा जमानानां प्रथमं याज्ञानुमंत्रण-
 दानं नानाशाखांतरसमाप्नातानां वसंतमृत्युनां प्राणमीत्येवमादीनामेकोमेतेत्यादीनां च॥ ॥१॥ क्रमेणानियमे-
 तज्जवेकत्वे तद्गुणत्वात्॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नातं समिधो यजति तनूनपातं यजति इदो यजति वहिर्यजति स्वाहाका-
 रं यजतीति॥ तच्च संशयः किमनियते नैव क्रमेणैवामनुष्ठानमुत्तमः पाठक्रमः स एव नियम्येतेति। किंप्रोक्तं नियमकारिण-
 शास्त्रस्याभावादनियमे इत्येवंमात्रे क्रमः क्रमेणैव नियम्येते कस्मिन्नाविनि। कुतः तद्गुणत्वात्। तद्गुणत्वं हि गम्यते पदा-
 र्थानां यथास्माया दन्तुलिपेऽंजीतेति वक्रमेणानुष्ठानमवगम्यते वाक्यात्पदार्थानां। तथा चार्थे पूर्वादिप्रमाणे-
 षु कश्चित्स्यादेवाय धूपो देयः पुष्ट्या एव करितव्यानि वंदनेनानुलेपव्यः उपहारोऽस्मा उपहर्त्रव्यः एवं कृते देवस्तुष्यती-

ॐ नमो

६२

५८५

ति। तमन्यः प्रतिबुतेनैतदेवं न प्रथमं श्रुते रातव्यः प्रथमं पुण्या एव वीक रितव्य नीति। एवं मन्पते धूपदानस्य प्राथम्य मनेने
क्रमिति॥ तस्माच्च निवृत्त एषा मेव क्रम इति॥ अथाहुरतिवेत्त्या द्वाकृश दृत्वात्॥ इति वेत्तु पसि अये वंगम्यमानो शाब्द
एव क्रमः कथं परार्थ पूर्वको वाक्यार्थः पदस्यैव पदार्थ एवावगम्यते न क्रमः। स्यादेनरेवेयदि पदानां समूहस्य प्रवर्ण
नत इतानां श्रियार्थे न समाना यत्र॥ तस्मात्क्रमस्य वाचक शब्दा न वाच्यो मोह एव क्रमो वगम्यते। एवं वा पूर्वा सन्निरमु गृही
यते। इतरथा सा विमलयेत घटीयं च रवा दर्शयिष्यति च। इतरथा साये वद्यत्यथ निद्रा या अथ चक्षुः सति। यदि नियमकः पाठ
क्रमः स्तनो न विधातव्य मेतत्॥ नियामके दिपाठ क्रमे पाठ क्रमादेव प्राप्नुयात्॥॥ अथ तेनानुमानं स्यात् क्रमेणैव पदार्थे लात्से
नतये निबन्धेन। तस्मात्सर्वत्रा दमुपेन। एकस्मिन्कृता पदं रेवेकत्वात्कर्तुं रने कस्मिन्पदार्थः धृतत्वात् क्रमस्य तत्रैव एव क्रमेति प
मे तातुमानेन। परार्थलोके दस्य परार्थे हि वेदोद्घदनेन शब्दते कर्तुं तस्मै तस्यै प्रयोजनं येष समाना यतो शब्दते वनेन पद
यो विधातुं चासते वक्रिया काले प्रतिपन्नं तस्माद्वेदः पदार्थो विधातुं मुपादेयः क्रिया कालेव प्रतिपन्नं। न वगम्यते विशेषे

त
राम
४८

विधातुमयं समाप्तायतेन प्रतिपत्तुमिति न वगम्यमाने विशेषे उभयार्थमुपादीयत इति गम्यते ॥ प्रतिपत्तुं वानेन क्रमे
ण शक्यते नान्येन ॥ अतएव वस्तुपाठक्रमोपचारे विनष्टस्तु चेत ॥ इतरथा हि यद्यस्य प्रयोजनं तस्मिन्निर्वर्तमानं एव किं विनष्टं
स्यात् ॥ अदृष्टं कल्पे ततश्चान्याय्यं दृष्टं सति ॥ तस्मात्स्वरादः क्रमः यएव पदार्थानां वाक्कः ॥ शब्दः स एव क्रमस्यापि ॥ तत्रान्यार्थद
र्शनं ॥ एवं वानार्थं दर्शयति यत्पक्षे मृतव्या उदधाति यत्पक्षे उदशिनं शंसति ॥ अश्विने दशमे दृष्टेते तृतीयं होतीति यद्य
पि यमैष धानं शंसनं वयं तस्य वचनमनर्थं स्यात् ॥ न हि त्रयं विद्वत्प्रास इति ॥ तत्राश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादेना वक्तव्यं त
दिपाठक्रमेण नियम इति तत्राश्विनि वरताप्रतिलोमं होतव्यं प्राणने वास्य प्रतीवः प्रतियौ तीति क्वचित्पतिलोमं विद्वदनुले
मं दर्शयति ॥ तदुपपद्यते यदि पाठक्रमेण प्रयोगः ॥ इतरथा सर्वमनुलेमं स्यात्प्रतिलोमं दर्शयन्नेव पद्यते ॥ तथा चतुर्थः तमयोः ॥
प्रतिसमानपतीत्युक्ते सत्यतिहाये बहिः प्रतिसमानपतीत्युच्यते तेन बहिः ॥ अतुर्थं तादशयति सा पाठक्रमेण नियमकेव कल्पते ॥
॥ ३ ॥ प्रहृत्य तस्य कालानां युगानां तदुपक्रमः ॥ तेषां सप्तदशप्राजापत्यान्मृगालभत इति श्रूयते तेषु पशुपुत्रो दक्षप्राजाः
यो ह्येतादयो धर्मस्तत्र प्रथमः पदार्थो यो तस्मिन्निदं चतुर्थे धर्मादिषु न वतिसंशयः ॥ ततएव द्वितीयोऽपि पदार्थश्चतुर्थोऽपि

त. कु. १

पठ
नो ५

च. २

१०॥ यदिष्टनियम इति किंप्राप्तं नियमकारिणः शास्त्रस्यानवादनियम इति एवं प्राप्तेऽस्य ॥ यतः पूर्वचारव्यसन एव हि
 कोऽप्येवार्थे आरब्ध इति कुत एतत् ॥ तदुपक्रमतः सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालान्न विप्रकृष्टाः प्रधाने हि विकीर्णं कृते वातेषां नि
 मित्तसहचरने हि भवति पदार्थैः सह प्रधानं कर्तव्यमिति च कुर्यादर्थसमाप्ता नत्वं वश्यं नावी ॥ विप्रकृष्टं ॥ तेषां पितृयाव
 द्विर्वाच्य एव हि तः पदार्थः शक्यः कर्तुं तर्हि विप्रधानमवश्यं कर्तव्यं ततोऽप्यधिकेन न व्यवधातव्यमिति ॥ यदि द्वितीयं पदार्थं मन्यत
 रमेततोऽप्येवैरपि बद्धं भवति ॥ तथा प्रयोगवचने वा धेत ॥ ननु तस्यासति कश्चिदल्पे र्वादिहो न विष्यति ॥ उच्यते अनुमतानां व्यवधा
 यज्ञानां त्यागेन कश्चिदप्यधिको गुणो भवतीति ॥ तस्माद्यतः पूर्वपदार्थे आरब्धस्तत एव तत्र आरंभणीय इति ॥ सर्वमिति चेत् ॥ इति चे
 त्पसि प्रधानादिप्रत्येकं प्रयोगवचनानुग्रह इति सर्वतर्हि युक्तं कोऽमेकस्मिन् ० पवर्त्तयितव्यं यथा सौ र्यादिषु ॥ ननु तत्तात्पर्ये
 तदेवं सह प्रयोग एव हि नानुष्ठितः स्यात् ॥ कर्तव्यं तदिति ॥ ॥ अथ यदुक्तं कर्तव्यं तरेषु सौ र्यादिषु तत्परिहर्तव्यं ॥ ॥ ननु तदव्याप्तं ॥
 न तेषामप्युक्तमः प्राप्तेऽपि नियमेन तर्जनाश्रये हि नियमो भवितुमर्हति ॥ अतः तसमाश्रयस्य यमंगतकल्पे ॥ ४ ॥ स्यात्तदव्याप्तं
 त्रिसंयोगात् ॥ ॥ एतद्विशेषातिरात्रेण प्रजाकामेवाज्ञयेत् ॥ विप्रकृष्टं लोकात्मनश्च यस्मिन्नेन प्रतिष्ठाकाममिति एवमादिशूयते ॥ तत्र

समाप्ता पपाठक्रमादेवात्र नियमदतिष्ठुन रुक्तागम्यतदतिअथवावर्ण्यते॥ स्तुनाद्योसमिसेयोगान्तापस्वि
यत्ते। सपशनात्मनतदति तत्रैषोय समिगितः सवनीयकालत्रयात्मामुदरति। अथात्रपाठक्रमात्किमयि तावमि
कद्विमात्राव्यः उतस्त्वनक्रमात्पूर्वं सवनीयदति। दि प्राप्ते। पूर्वम मीवामीमइति। कतः पाठक्रमात्पूर्वं
गमेक्रियमाणेकिमनियतक्रमाः सर्वाजवआगयितव्याः उतकाउक्रमेणेति किंतावत्प्राप्तमनियमेनेति॥ कुतः अतिरात्रेवि
एवादिशार्थनताः प्राप्नुवन्ति। तत्रैतासांप्राप्नुवतीनां पाठक्रमेनास्तीति। एवंप्रउच्यते। यदासंसमाप्तायेस्थानंतेनेताअत्रनि
यम्यतेयाः पूर्वसमाप्तातासाः पूर्वमेवप्रयोक्तव्याः आबुर्नस्पहिदृष्टमेतत्प्रयोजनंमु उन्नरस्पस्मरणं। तद्विचिकीर्षितमे
वेति। विणवादिशार्थैरतिरात्रेयौगपधेनासांप्राप्तेः पाठक्रमस्याविवयदसधिकरणंतरमितिभवतिमति। समाप्तातः अप्रति
षिद्धंवाचिनयहस्थानंतत्रवाधितव्यं॥ ॥ ५॥ ॥ मुख्यक्रमेणवांगानेतदर्थत्वात्॥ सारस्वतौभवतएतद्वैदेयंकिष्पुनर्मिति
श्रूयते। तत्रसंदेहः किंस्त्रिदेवतस्यप्रथमंधर्म्मोउतपुं देवतस्येति। नियमकारिणः शास्त्रस्यात्तावादनियमरुयतिप्राप्तेक्रमः॥
मुख्यक्रमेणवानियमस्यादितिस्त्रीदेवतस्यहिपूर्वंयाज्यानुवाक्ययोः समाप्तातं प्रणेदेवीसरस्वतीतातस्मास्त्रिदेवतस्यप्र
वंधर्म्मः कर्त्तव्याः तथाहिप्रधानकालताभवसंगानां। इतरथाथैः पदार्थैः व्यवधानंतामथ्यादनुज्ञातंतेमेविधिवैरपिब
धातंस्यात्॥ ॥ ६॥ ॥ प्रसूतोहस्वरावृत्तायथाक्रमप्रतीयेत॥ ररीपूर्णमासकोः पूर्वमौषधीधर्म्मः समाप्तातास्ततश्चा
तस्यतत्रसंदेहः किमग्नीषोमीयधर्म्मणिमुख्यक्रमेणपूर्वमाज्यधर्म्मः समाप्ताताः कर्त्तव्याउतयथापाठमितिमुख्यक्रमा
प्राप्तेक्रमः। सवनीयः पूर्वस्त्वातातः यदिपूर्वमग्नीषोमीयः स्यात्सवनीयस्त्वनव्याहयेतआ
श्विनंमृहीतात्रिवृतायुपंपरितयेति। नन्विमरजापपाठक्रमोवाच्येतवाच्यतंतस्यहिप्रतिपक्षस्य
पार्थसहस्रार्थः ४

नुप्रहेण त्वस्य पूर्वमिच्छामः प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयते। स्वशब्दोतिपाठक्रमः सोन्यथा क्रियमाणो बाधितः स्यात्।
 स ह्यस्य पुनरुपसंक्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थसन्निवृत्त्यमात्रेण बाधितो भविष्यति। अपि वपाठक्रमे स्वशब्दः
 स्वाध्यायेन व्यति। मुख्यक्रमे प्रयोगवचनं नैकवाक्यतासिद्ध्या ॥ ७॥ ॥ मंत्रतत्त्वविरोधस्यात्ययो रूपसामर्थ्यात् तस्मात्
 उत्पत्तिदेशः। इति पूर्णमासयोरामेयस्य पूर्वमंत्रपाठः उत्तरोच्चास्मरणस्य च त्रसंदेहः कस्य पाठो बलीयानिति ॥ उच्यते।
 अनियमो नियमकरिणः शास्त्रस्याज्ञावदिति। एवं प्राप्ते भूमः मंत्रपाठो बलीयानिति। कुतः प्रयोगरूपसामर्थ्यात् ॥ प्रयोगा
 यमंत्रस्य रूपसामर्थ्यं ॥ तस्य सामर्थ्येन मंत्रः प्रयुज्यते। तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। ननु च वामपाठ
 स्थापितदेव प्रयोक्तृत्वेन उच्यते उत्पत्तिदेशः सः अपरमपि तस्य प्रयोक्तृत्वं कर्मस्य त्वर्थं भविष्यति ॥ ८॥ ॥ तद्वचनद्विक
 तौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ ॥ अस्य धारकत्वा नामेष्टिः आत्मा वैश्वमेकादशकपालं निर्वपेत्तरस्वसाः तस्य भागाः वा ह्यस्य
 तश्चरुति ॥ तत्र संदेहः किमात्रेण विकारस्य वार्हस्पत्यस्य पूर्वधर्माः कार्यश्चोदको बलवत्तरः प्रयोगवचनात्। उतोपि
 श्रुत्या जविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरश्चोदकादिति ॥ किमात्रं विहता वस्या यथाप्रधानं स्यात् ॥ तद्वचनात्तेषां साक्षात्

स्यात् २३

राम
- ५१

धवने क्रमो विरुतौ तेन सन्निहितानां उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षस्तु र्मीणां त्वानुमानिकः बोदकेन हि
 संप्राप्तः तस्मात्प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरेन बोदकानुमानिको वाच्यते विप्रतिपत्तौ वा प्रत्यक्षे वा घटाप्र
 कृतिः। मुख्यगन्तव्यमविप्रतिपत्तौ यथा प्रकृतौ तथैव विकृतौ भवितुमर्हतीति। कुतः प्रत्यक्षे वा यादृशाः प्रकृतौ धर्म
 स्मादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हतीति। मुख्यमेव क्रियमाणं न प्रकृतिवत्कृतास्तुः बोदको हि प्रयोगवचनो बलवत्तरः
 सत्सुतादयति प्रापयति वा। प्रापितेन भिन्नसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति॥ संप्राप्ते प्रत्यक्षः प्रामाण्यमित्रक उत्तरकालः पू
 र्वप्राप्तं बोदकं न बाधितुमर्हति प्रत्यक्षोपि सन् वदिरंगत्वा यथा प्राप्तानेवोपसंहरति॥ तस्मात्पूर्ववार्हस्य त्वधर्मा
 स्तत आजायते॥ ॥ ॥ विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्कालस्याध्याश्रितं॥ ॥ वाच्यमेव बुद्ध्या कमेव स्तुती धर्मे तस्यावय
 वान्येनीकवते प्रातरष्टादशपाले मरुद्भ्यः संतपनेनो मध्यं दिने च कर्मरुद्रा गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनही
 ॥ तत्र संदेहः॥ किमेतावह काला इष्टं यत्तस्य काला इति॥ विकृतिरस्तत्काला भवितुमर्हति यथा शिष्टे यथा प्रकृतिः तत्र
 तथा विकृतिः स्यात्॥ प्रकृतिधर्मो हि स॥ तस्माच्च विकृतिः साधु काला भवितुमर्हतीति॥ ॥ अथिवाक्रमकालसंयुक्तो स

धः क्रियेत तत्र विधिरनुमानात्प्रलति धर्मलोपः स्यात् ॥ अहः कालेषु ये पदार्था उच्यन्ते प्रातर्मध्यं दिने सायमिति क्रमेण ते एव
 स्मिन्नहनीति प्रतीयते ॥ यथा देवदत्तः प्रातरय्यान्नक्षयति ॥ मध्यदिने विविधमन्नमश्नाति अपराह्णे मोदका नक्षयतीति एकस्मिन्
 हनीति गम्यते तस्मात्सद्यस्कालः ॥ एवं जातीयकविरुतयः दैव्यहकाल्यं हि वेदक्या प्रमानुमानि ब्रह्मपक्षरूपया सद्यस्कालतया
 वाधेता ॥ कालोत्कर्षाद्वाः प्रातरनीकवंतमुपक्रमं स्पते द्वितीयस्य प्रातर्यस्यते ॥ एवं सांतपनीयपूर्वेषु मध्यं दिने उपक्रमं स्पते अपरेषु म
 ४ वरतिवेत्ति ॥ इति वेत्त्यपि प्रातः सांगं श्रूयते ॥ तथा मध्यदिने सायं वेत्ति ॥ उत्कर्षे न विद्यति तथेतेषु कालेषु सांगं ॥ न च हकालतया
 वाधः ॥ १४ ॥ मध्यदिने यस्यते ॥ तथा गृहमेधीये सायमुपक्रमं पूर्वेषु ॥ सायं यागश्चापरेषु रिति ॥ ननु क्वादेकमहर्गम्यत इत्युक्ते ॥ उच्यते
 परार्थसामर्थ्यजनितो हि वाक्यार्थो भवति ॥ न वात्र परार्थसामर्थ्यमस्ति येनैकमहर्गम्यते ॥ न तत्संबंधारः ॥ ॥ नैतदेवं कस्मात्तत्संब
 धात् ॥ एककालसंबंधा निप्रधानान्यंगैः सह श्रूयते ॥ कथं सांगं हि प्रधाने प्रातः काले श्रूयते मध्यं दिने सायं वा ॥ सांगानि प्रातः कालादि
 षु ॥ तत्रान्यकाले धंगेन्यकालेषु न प्रधानेषु न सांगं तेषु कालेषु कृतं स्यात् ॥ तस्मात्सद्यस्काला एवेता विरुतय इति ॥ अपि वदस
 साकमेवैरिति श्रूयते तत्तद्यस्कालो रूपयद्यते ॥ १० ॥ ॥ अंगानामुच्य कालत्वाद्यथोक्तमुक्तं स्यात् ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते अग्नि

राम

५२

५२

५४१ गङ्गा नदी गुहा कांड मुक्तर्षिते तथा पक्षमाके ५

४ मुक्तर्षिते अपकर्षे च प्रयाजमात्र ४२

मास्तादुर्ध्वमनुयाज्ञैश्चरतीत्युक्तर्षः तथा श्रीषोमीययेपञ्चोतिष्ठंतपशुं प्रयजंतीत्यपकर्षः तत्र संदेहः किमुक्तर्षे नुयाजमात्रं मुक्तर्षे नुयाजादिभ्यः अपकर्षे च प्रयाजं तमिति ॥ किं तावत्प्राप्तं ॥ यावदुक्तर्षि कर्षयोः स्यात्कुतः ॥ अंगानां मुख्यकालत्वात् ॥ एवमन्ये प्राग्धानकालतां विधायि तत्र सहस्रमापकः प्रयोगवचने नुग्रहीयते ॥ तदादिवाभिसंबंधात्तदंतमपकर्षे स्यात् ॥ तस्य मुक्तर्षे तदंतमपकर्षे गम्येता कुतः ॥ अभिसंबंधात् यदनुयाजानां परस्तात्समाप्ताय ते तत्प्रधानादनंतरं प्रयोगवचनेन प्राप्तं वाधित्वा पाठसामर्थ्यादि नुयाजेभ्यः परस्तात्क्रियते तथा यः सतः १२ः सततः परस्तात् ॥ एवमेक उल्लाप्यमाणं पकर्षतीति ॥ ११ ॥ ॥ प्रहृत्यास्तकालानां ॥ मेतिहोमेष्टुयते प्रातरनुवाककाले प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपसेति प्रेष्यतीति सवनीयनिर्वापकालः अस्ति ववाहः पवमाने स्तुते अग्नीदानीं चिहरवर्हिस्तृणी हि पुरोडाशानलं कुर्विति ॥ तत्र संदेहः किं प्रातरनुवाककाले सवनीयनिर्वापप्रवर्णी होमादयः सौमिकाः पदार्थाः कत्रया उत्पद्यंते प्रागल्भ्येति किं प्राप्तमनियमः नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तं नमः प्रहृत्यास्तकालानां पदार्थानां प्रहृत्या नियमः स्यात् प्रमुञ्चमान एव हि पदार्थ उन्नतं पदार्थं नियच्छति सतस्य परस्तात्समाप्तात् परस्तात्कर्तव्यः सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रवर्णी होमस्य वचनाच्चात्रोवाधितः अलंकरणवहिः पवमानस्य परस्तात्समाप्तात्तत्तस्मात्प्रस्य

सर्वः यदर्थो निर्वपणदीना मंतस्ततः पुत्रे सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्या इति ॥ ॥ शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ शब्दविप्रतिषिध्यते अलंकृ-
 तगत्यक्तः प्रोक्षणादीना प्रतिपद्यते ॥ अस्मत्पक्षे तल्ले कुर्वित्युक्ते लंकरणमेव प्रतिपद्यते । तत्रालंकरणे काले प्रातःकाले वनो लो-
 तो नुग्रहीयेत तस्मादत्र प्रतिपद्यते ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ असंयोगात्तु वै कृतं तदेव प्रतिपद्यते । अस्ति दृष्टी पूर्णमासप्रसूतिकेपरा-
 वशीषो मीये वै कृतं रूपकर्म तस्य ति कृष्यते दीक्षासु यूपं च न त्रीति तत्प्रतिपद्यमानः मकीवः पदार्थान् मीषा मीषप्रणयनादी-
 न् प्रतिपद्यत्युतनेति संज्ञाये । प्रतिपद्यति सर्वं चादि विगम्यते तथा मासे शुभः । विहताव्यधिकं यत्र तत्प्रसूमा एततो वीवीनान्यप्यप-
 यो मीषप्रणयनादीनि न प्रतिपद्यते ॥ शुभः ॥ हेति कस्मात्संयोगात् । पामुकं रूपकर्म ततः प्राचीनं सौमिकं न तयोपरस्य रेण संवेद्य-
 न सौमिकाः पदार्थाः पामुकस्योपपत्तौ ॥ पत्रोर्वी । यदि हितयो रूपकारकः स्यात्ततस्तस्योपकुर्वतः क्रमोपस्य साहाय्यं कुर्वन्मुण-
 भूतः स्यान्न त्वेत इति । तस्मान्नेषां परस्परं क्रमे नियमः ॥ अतो रूपमात्रं प्रतिपद्यते । अपि च रूपमात्रं प्रतिपद्यता ये शब्दसौमि-
 कानां स्वक्रमवाधेन भविष्यतीति ॥ ॥ १३ ॥ प्रासंगिकं च नोक्तं तदसंयोगात् ॥ ॥ ज्योतिष्मेश्वरं यत्तद्विप्रमा रूता दृष्टमनु योजेश्वर-
 तीति ॥ अत्र याज्ञ उल्लिख्यमाणं दक्षिणमित्रकोहो माबुक्तं ति नेते संज्ञायः संवेद्या दुर्कर्वतीति प्राप्त उच्यते ॥ नैतो दुर्कर्वतीति ॥

प्राप्त २

ति ५

राम
५३

का

३६

का

तियेतयोः स्वेनयाजाः संवत्सरेनप्रयुक्ताः परकीयैस्तोषामर्थो निर्वर्तित इति। पदार्थानां च क्रमो भवति न पदार्थानां योगाद्ये
 न हि पदार्थो उपकुर्वतीति वक्ष्यामः। पदार्थो नोच्यते। क्रमवती एव क्रमवत्त्वात्। न पदार्थप्रयोजनं तस्य युगपदप्रयोगश्च न
 नाभिहितत्वात्। अतो नूयाजो तत्रैतत्कर्षिकामात्रमावादादक्षिणमिहो हेमो नोत्तरेष्वेतामिति॥ अपि चानुयाजमात्रमुत्तरेष्वेतामिति॥
 तार्थेन द्वेदक्षिणमिहोः होमयोः स्व क्रमवाच्येन भविष्यतीति॥ ॥१४॥ ॥ तथा पूर्व। दक्षिणमासयोर्वेदि हविर्भवासने
 त्रैलोक्ये समाम्नात॥ सामावास्यायां प्रतिष्ठयते पूर्वधुस्मावास्यायां वेदं करोतीति॥ सात्त्विकपक्षमाणात् ततोर्वीचीनाः पदार्थानपकृष्य
 तिनेति संशये उच्यते संवत्सरेन प्रतिष्ठयतीति। एवं प्राप्तेऽहमः तथा पूर्व। अप्रतिष्ठयिकायाममावास्यायां वेदिकरणं पूर्वधुराम्नात॥
 उभयोरेपि श्रुते हविरुभयोर्नक्षत्रांश्च तामावास्यायां वेदिः कर्तव्येति न श्रुत्यादीनामन्यतमत्कारणमस्ति। तस्मान्नाभिर्वासनेत॥
 प्रतिष्ठयतीति। अभिवासने चापक्षमाणां हवींषिभस्मीभवेयुः॥ ॥१५॥ ॥ सातपनीयाः तत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनं वक्ष्ये
 त्। वातुर्मत्स्येषु साकमेवावस्यतः सातपनीयानामेष्टिः संज्ञानोक्तानामेष्टिः मरुजः सातपनेभ्यो मध्यदिने वसुनिर्वहतीति॥ सादेवान्मा
 नुषाक्षयति वंशोऽल्लक्ष्यमाणमिहोत्रमुत्कर्षेन्नैवेति संशय उच्यते॥ सातपनीयास्तत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनं वक्ष्ये

प्रयोजनं

रु४

रु६

सं० अ
मिवा ४

न्नहोत्रसर्वने अनमिहोत्रकाल उरुते सारमिहोत्रं विगुणं स्यात् । तस्मादुक्तं एवमसर्वनवराय यथा प्रातः सर्वनं देवा दामानु
 षा द्वा प्रतिवधा दुल्लभ्यमाणं मा भ्यंदिनं सर्वनमुत्कर्षेति एवमत्रापि २४ अथ ॥ अथवा यथा ॥ एवंसातपनीयमग्निहोत्रेण नव्यवेतनं
 विध्यति । तत्र क्रमोऽनुग्रहीयते क्रममे देवदोषं श्रूयते । अथवा एतद्यज्ञस्य ते । यदन्यस्य तेनेवित तेन्यस्य तं न प्रतापत रति ॥ ॥ अ
 संवधात् नोत्कर्षेत् । नमिहोत्रस्य सातपनीयां गेन सातपनीयाया अग्निहोत्रे तेनासावग्निहोत्रस्य परस्तात्कर्त्तव्या ॥ अतो नमिहोत्रमु
 क्तं एवमप्यपणुनिमित्तस्य प्राप्तवाग्निहोत्रस्य निमित्तं जुहोति प्रातर्जुहोति अत्रुदिते जुहोति प्रथमास्तमि ते जुहोति संवोधे जुहोति
 नक्षत्राणि दृष्टानुहोतीति ॥ तत्राति क्रमिहोत्रस्मादपि नोत्कर्षः यदुक्तं वैगुण्यमिति । उक्तं वैगुण्यं कालान्यत्वात् ॥ अंगप्राप्ते जघन्य
 कालविधिर्विधीयतामिति चेत् ॥ न कालस्य निमित्तत्वात् । तरपापे अश्रुतमेव सर्वं क्रियेत निमित्तं चानुषादेयत्वेन श्रवणात् ॥ सप्तमीया
 धारादिषु संभवा निमित्तं सप्तमी द्रष्टव्या । अथ यदुक्तं सर्वनं द्रष्टव्यमिति तदुच्यते ॥ ॥ संवधात् सर्वनोत्कर्षः ॥ संवद्धं हि सर्वनं सर्व
 तेन एककृतं सर्वधात्वं तु दुल्लभ्यते ॥ ॥ १६ ॥ ॥ षोडशीको वक्ष्यते संयोजात् ॥ ज्योतिष्टोमेश्रूयते षोडशिनं प्रकृत्य तं परं वक्ष्यते ॥ यो
 क्ताति । यदा देवान् आनुषा द्वा प्रतिवला उक्थ्यान्पुनश्च योक्ते किं तदा षोडशी उल्लेख्यो नेति भवति संशयः ॥ किं प्राप्तं नोत्कर्षः यः कुतः ॥

यस्य

वदक

विद्य ३

मंग ४

उदिते ५

राम

५४ केश

इति २

स्तोत्रं

एवंस्तोत्रं स्वस्मिन्कालेषोऽग्निनः कृतं न विष्पति समया धुषिते सूर्ये षोऽग्निनः कृतं न विष्पति समया धुषिते सूर्ये षोऽग्नि
नः स्तोत्रमुपाकरोतीति तस्मादुत्तरं पूर्वोक्तं नमः षोऽग्निं वेत्तुं द्रव्यः कस्मात् ॥ उक्तं संयोगादुक्तं संयोगो हि षोऽग्निनो भवति
तं परं च मुक्तेष्वेव विगृह्णातीति तस्मादुत्तरं द्रव्यः षोऽग्निः ॥ यदुक्तं षोऽग्निनः स्तोत्रकालेनावर्जनं न विष्पतीति उच्यते स्तोत्रं
मम ब्रह्म मानस्य प्रधानं त्रयो विरुद्धं तस्मान्न स्तोत्रं त्रयो नुरोच्यः ॥ उभयं न शक्यं मनुष्ये हि त्वं हं वा ग्रहीता त्वमसंवे
नीयस्त्वमुपाकरोतीति श्रूयते तस्मादुत्तरं द्रव्यः षोऽग्निः ॥ ॥ ॥ ॥ इत्याचार्यश्च वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पंच
मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ सन्नियते मे वै कस्य गुणो ना सर्वकर्म स्यात् ॥ ॥ वाजपेये सप्तदशप्राज्ञा पत्या न्यशृनात्
मे तेति श्रूयते अमीषो मीये वपशो पशुधर्माः समाम्नाताः तेषु केन प्राप्ताः तेषु संज्ञा यः किमेकस्यादेरारभ्य धर्मान् सर्वान्
कृत्वा द्वितीयस्य पुनरादित उपक्रमितव्याः अथ प्रथमस्यावत्सर्वेषां कर्तव्यः ततो द्वितीय इति ॥ किंप्राप्तं एकैकस्य सर्वं अपवर्जं
विद्या इति कुतः प्रवानासत्तेरनुग्रहाय इतरथा प्रवानासत्तिर्विरुध्यते यथा वज्रश्चेष्टुप्रतिग्रहीतेषु ये पुराजानाः तेषु
पुनैकजातीयानु समय एव मिरुपीति सर्वेषां वै कजातीयकतानुपूर्वमेत्यात् ॥ एकजातीयानु समयः कर्तव्यः किमेवं

प्रधानानां

तः

विषयसिद्धत्वमनुग्रहीष्यते। तत्सहत्वश्रूयते। वैश्वदेवीकृत्तापशुमिश्रंतीति। एकस्मिन्काले पशूनां प्रचारः नन्वेवं सति पूर्व
स्पष्टार्थस्योत्तरः परार्थः पश्चंतरमापारेण व्यवधीयते। नैष दोषः एवमपि ह्यतमेवांशुपूर्वस्योत्तरमापारः स एवासौ न पद
र्थान्तरं। पदार्थान्तरेण व्यवधानं भवति। कारणद्वयादुच्यते। अथ यदुक्तं च कुबुपुरोडाशेषु नैकजातीयानुसमयश्रुतिः। तत्परिहर्तव्यं
अत्रोच्यते। मुक्ततत्रयकारणद्वयादुच्यते। एकजातीयानुसमये हि क्रियमाणे सहस्रस्य विषयलोकात् प्रथमः श्रुत्येव तस्य प्रथमं न
शब्देन कर्तुं। ॥ अथ नाधिकरणान्तरं कारणद्वयादुच्यते। अनेकसरूपाश्च प्रतीयहेतुं त्रानुष्ठानमिति पूर्वः कांश्चानुसमयश्रुतिसिद्धांतः
॥ ॥ इति कपालावदानं ज्ञानाभ्यंजनरूपनपावनेषु चैकेन शुद्धादिषु संज्ञायः किमुष्टिना नुसमय उत वतुर्भिर्मुष्टिभिरिति किं
प्राप्तं मुष्टिनेति कुतः एकमुष्टिनिर्वीणे स्येकपदार्थो न वतुर्मुष्टिनिर्वीपः कथं। एकस्मिन्मुष्टौ निरुमेयतीतावः पर्यवस्यति न शक्यं
दिठुं न किंविन्निरुप्तमिति ॥ नवमुष्टीमात्रे निरुप्ते निर्वीणे न हतः स्यात्। नवमुष्टिमात्रेण निरुप्तेन न प्रयोजनं। न ह्येकस्मिन्ननिरु
प्तेन त्वारः स भवेति। मुष्टिसमानाधिकरणे हि वतुः रावः। तस्मान्मुष्टिना नुसमयः कार्यः एवं कपालानुपदधातीति ॥ तथा मध्य
दवधति। तथोक्तं मंडूकवर्णने पावतीति ॥ सर्वलिखेककार्यत्वादेवांतद्रूपत्वात् ॥ सर्वलिखु समाप्यानुसमया नैव मुष्टिनिर्वीपः ॥

कपलः

राम
५५

पदार्थः बहुः संख्यत्वात् निर्वपस्य कथं बहुः संख्यतां बहुं शब्दस्य निर्वपतिना संबंधात् । एवं स ह कर्मण नेकशुण विधानेन्या
 म् । इतरथा मुष्टि संबंधे सति वाक्यभेदः प्रसज्येत अनिर्वपिणं व स्यात् ॥ तथे पदानादिषु पि । अष्टाक्षपालमेकादशक्षपालंति वे
 पतीति निर्देशात् । द्विरवधति त्रिरभ्यंते । एकविंशत्यापावतीति संख्यादीनां क्रियाश्रुणत्वं न तितस्मात्समुदायेनानुसमय इति ।
 संयुक्तेषु क्रमात्तदंस्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ दर्शयामास्येः श्रूयते हि हे विषे वधतीति तत्र संदेहः । किमवदानेनानुसमय उत
 वदानेन प्रदानांतेनेति ॥ किंप्राप्तमवादानेनेति श्रूयः कुतः । एष क्यपदार्थत्वात् । एष क्यपदार्थस्य वदानेन यतीभावस्य यथैव सानात्
 अवधति वचनात् । एवं प्राप्ते श्रूयः । संयुक्तेषु प्रक्रमेण तदंस्यादितरस्य तदर्थत्वात् । नावदानं एष क्यपदार्थः प्रदानस्य स उपक्रमः
 इतरथा वधेतेरदृष्टार्थत्वात् ॥ संख्या विशेषविधानार्थं पुनर्वचने । तस्मात्पदार्थो वयवो वदानेन न वा वयवसहस्रं प्रयोगवच
 नेनोच्यते । तस्मात्प्रदानातेनानुसमय इति ॥ ॥ वचनात्परिव्याणं तमं जनादि स्यात् । सोतिष्ठे मे श्रीकोमीये शोपस्यं जनाद्याः
 पदार्थाः श्रूयंते ते पुष्टपैकादशिन्यां प्राप्ते पुस्तशायः किमंजनादीनामेकैकेनानुसमय उतो जनादिना परिव्याणंतेनेति । किंप्राप्तं प
 रिव्याणं तमं जनादि स्यात् । कुतः वचनात् । वचनमिदं न वति । अजनादियजमानो यूपेनावसृजेदा परिव्याणंति । न वशकंपव

ऊं अनादिना नुसमयं कर्तुं नवानवस्रष्टुं तस्मात्परिख्याणं तेनानुसमयः कारणं ह्यनवसर्गः स्याद्यथापात्रविष्टिर्ह्यसह
 तस्य प्रयोगवचनेन नुग्रहीत्यत्र श्रुतिः पदार्थे नानुसमयः अनवसर्गश्च प्रकृतवर्था कृतः सादायं यजमानेनाध्वर्युः एवं दृष्टव्यं
 तानवसर्गस्य रतथा दृष्टव्यं तास्मात् न चार्था कृतं चोदकः प्रापयति तस्माच्छ्रुतं तरणेष्टितयेन कारणेनावस्रजेत् यथाष्ट
 पदा जेनानुयाजा न्यजतीत्यर्थं तस्य धारणार्थं पात्रं भिद्यते नवाश्रुतं तत्तान्यायमात्रमितरदर्थं सात्रविष्टिः न वेतत्यदा
 र्थेनानुसमय इति परिख्याणं तेन पदार्थकोडेनानुसमयः स्यात् श्रुतं हि प्रकृतवचनवसर्गं ॥ श्रुतेति स्रुतेऽपि च यजमाने
 दधर्षुर्गुरुयितुं सौकर्यमिति चेत् विविश्रुते वाधेता दृष्टव्यं तैवं हि नियम्येत भोजने प्राङ्मुखते वा अने संनवात्पदार्थकोडेन
 नुसमयः प्रयोगवचनस्य वन्यायमात्रं चोदकसतो वलीयान् पात्रविष्टिस्तर्थात्कृतव्या ॥ ॥ पशुमणे तस्यापवर्जयेत्पश्वैकता
 त वाजयेये प्राजापत्याः पशवः स्वेषु संदेहः किमेकैकस्य पशोर्देवतान्पददायततः सौविष्टकृतानि तत एतानि अथ देवदेवैः
 देवतानामनुसमयः सौविष्टकृतैः सौविष्टकृतानामेवैतानां मिति किं तावत्प्राप्तैकैकस्य कृतान्यवदायततो होतव्यं प्रकृत
 तावचनादेतत्कृतं प्राजापत्येष्टपितोदकेनैव प्राप्नोति देवतैर्वैकर्म्येन नैतदेवं देवतैर्देवतानां सौविष्टकृतैः सौविष्टकृतानां

क ४

राम

५६

नामैडैरैडानामिति॥ कस्मात्तान् एतन्मयात्॥ एवं सहस्रं नवति पञ्चवचनात्प्रकृतौ कृत्वा वदानमिति देवतान्यव
 दायनतावत्येव हेतव्यं सौविष्टकृतान्यवदेयानि सौविष्टकृतान्यवदायनतावत्येव हेतव्यं ऐडान्यवदेयानिरिति प्रकृतौ कृतौ तदि
 ह देवतैर्देवतानामनुसमये कुर्वन्नेन प्राकृतं धर्मं वाधेत्॥ देवतान्यवदायनैव जुहोति सौविष्टकृतान्यवद्यतीति अथ सौविष्ट
 कृतान्यवदायनैव जुहोति ऐडान्यवद्यति॥ तस्मात्पदार्थमात्रेणानुसमय इति॥ मंत्रस्यार्थवत्तात्॥ एवं वमनेतामंत्रं संवर्तते
 स्थितिरंतरथा पर्यायेणैव स्यात्तस्माद्देवतैर्देवतानां सौविष्टकृतैः सौविष्टकृतानामैडैरैडानामिति॥ ॥ नानावीजेषु कृत्वा
 विभवात्॥ अतिरक्तसूयेनानाविजिष्ठिरनयेत्तु रूपतये सुनीनामष्टकपाले निर्वपेत्सोमाय वनस्य तये स्यात्तत्तुर्वरमि सावि
 ॥ अस्ति तु तत्र प्राकृतो ग्रहः॥ तत्र संदेहः किं तत्रैकमुत्तरं लोप्येण॥ तयोऽप्येन वरुनि॥ कुतः संशयः॥ यदि कृत्वा जिना
 वस्तरादयः पृथक् पदार्थास्ततो भेदः॥ अथ कृत्वा जिना वस्तरादितं तुल्यं नृत्वं तदेकः पदार्थस्ततो तं नमिति॥ कृतावस्था
 संनमिति पर्यायेण विभवात्॥ एकस्योपादानेन सिद्धे द्वितीयस्योपादानमनर्थकं स्यात्॥ तस्मात्त्रैमिति॥ विदुर्द्वयं नियम
 मादानुष्ठानस्य तदर्थवत्॥ निरोद्धरसूत्रलानां स्यान्वितं स्यानुष्ठानं पाठकृतं सहस्रं सप्तपद्यते॥ पदार्थानां वावुसम

यः कर्तव्यः पृथक्पदार्थश्चायस्तरणदयो यतीभावस्य पर्यवसानात् अथस्तरणदिभिः सुपदैरभिधानात् तस्मादिह
 द्विरिति। एवंवातुलमावादेने सदर्थत्वात्। एकेतोत्तरत्वे पर्यायेण स्यात्। एकोत्तरस्तरणदिस्तु उलपर्यंतः पदार्थः स्तरण
 दिहेते रूपक्रमः॥ फलीकरणदयश्चतस्रेवविशेषाः। यतो हंतिसं तुलनिष्ठतर्थाः एवंस्तरणदीनां हेतुश्च न इत्यर्थतः भविष्यति
 तस्मात्रमिति॥ ॥ विकारे तनुयाजानोपात्रमेदोर्ध्वमेदा स्यात्। अलिङ्गोतिष्ठे मे पशुरग्रीवोमीयः। स्तत्र श्रूयते। एषदा जे ननु याजान
 जतीति तत्र संदेहः किं प्रयाजा नु याजानामेवं पात्रमाजस्य एषदाजस्य च कारणार्थं मुतमिध तदिति किं प्राप्तं एकमिति कुतः। प्रत्य
 तावेकं प्रकृतिवद्विहायेकेन भवितव्यं एवं नास्ते क्रमः। पात्रमेदं स्यात्कुतः अर्थमेदात्। मुदस्य प्रयाजा अर्थः। एषतोप नु याजाः॥
 एषतिष्ठमा एष प्रयाजाना वैशुण्ण्ये नु याजाना। न वैकस्मिन्पात्रे विविक्ते शक्यं कर्तुं॥ मर्यादायामपि त्रिचमा एषा यो प्रदीय
 मानं संसृजेत। अविवाकारमेदा दुपभृतं पभृतं विहयेत। पाणिमात्रपुष्कराहिसा एकपुष्कराव अथेयेत एषदाजमप्याय
 मेवेति नमिप्रतंदोषायेति। नैतदेवं प्रकृतावुत्पवना वेदहणयोः प्रयोजनमतद्यदस्य स्यात्परा द्रव्याणां संसर्गः एवं चेदनुपपन्न
 यत्प्रयाजाः एषदाजेनेत्येवमिति। अपि चैवं सत्यवश्यं हविषः। कादिनात्रापनीयते न वशा कं प्रयाजकार्यवसिते नु याजाथ

उ३

राम
५७

ग्रहीतुं प्रकृतावेककालं ग्रहाण पिहायेककालमेव कर्तव्यं । तस्मात्पात्रमेव इति ॥ ॥ प्रकृतं पूर्वत्वादपूर्वमेतेषां न
 ग्रहवोदितस्य सौम्यान्नां अन्नोऽश्वते अन्नयेकत्रिकाभ्यः पुरोडाशमष्टा ॥ कपालं निर्वपेत्सोऽनुहोति अन्नयेखाह
 र्तिका ॥ ॥ ॥ स्वाहेत्येवमादिहोमाः समाप्ताः संतिष्ठ प्रकृतो नारिष्ठहोमाः तत्र संदेहः किं नारिष्ठहोमाः तत्र संदेहः
 किं नारिष्ठहोमाः पूर्वमुतोपहोमा इति संशय उच्यते यत्प्रकृतं पूर्ववैकृतं तमेतेषां इति । कुतः श्रुतं तस्य परिपूर्णस्य शेषः
 म्नायते । यथाजातस्य पुत्रस्य कीर्तनं तर्पमात्रेयस्य न तु स्य प्रतित्वात्तदनुश्रुत्य त्वा प्राकृतानां वा वायः स्यात् । आ योम
 न्यन्ये तस्मिन् नान्ये वैकृतस्य पश्चात् प्राकृतं युजेत प्रधानादनंतरं वैकृतस्य पाठः पश्यतः तस्मात्पूर्वमुपहोमाः ततो न
 रिष्ठहोमा इति प्राकृतानां वा वायः स्यात् । यतस्तैर्न श्रूयते । अन्ते तु वादरायणस्य प्रधानाश्रुत्या प्राकृतानां मगानां प्रा
 धानश्रुत्वात् । तत्प्रधानश्रुत्वात् ग्रहीतानि हि प्राकृतान्येनानि तस्मात्प्रधानश्रुत्वात्परमेतं प्रकृतं होतव्यं येखाह र्तिकाभ्यः
 स्वाहेत्येवमादि ॥ तस्मात्प्रत्यक्षदेवक्रमा नारिष्ठहोमेभ्यः पुरोडाश उपहोमा इति । तस्मान्नान्यार्थदर्शनं । अन्यार्थेऽपि चैतमर्थदर्श
 यति अक्षरस्य पूर्वमथाने रूपमैतत्कर्ममदति कर्मति पश्चात् तस्मात्तस्य प्रयोगदर्शनीति ॥ ॥ कृतदेशात्पूर्वेषां

४ अन्ते वैकृतानां प्रयोग इति कुतः । प्रधानश्रुत्वात् ग्रहीतत्वात्

अक्षरस्य

त उ

जे ५

त्सा ३

स्वात

सदेशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात् न्यायमात्रमिति रतौ । तारासूये श्रूयते अक्षैर्दृश्यति शोणः शोणमाख्यापयति अत्रिष्वपि यतः
रतिः तत्र संदेहः किं देवनादीनामन्ते प्रयोग उता भिषेकात् पूर्वमिति ॥ किं प्राप्ते अन्ते तु वादरायण रत्येते प्रयोगः कर्तव्य इत्येवं प्राप्ते प्रम
त्येते देशादिभिषेकात् पूर्वप्रयोग इति तदेवोच्यते भिषेको माहेंद्रस्य सौत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति प्रत्यक्षानु यहा भिषेकात् पूर्वप्रयो
क्तव्ये न्यायमात्रमिति रतं तु वादरायण इति प्राप्ते तु पुरस्तात् ॥ अस्पृश्ये एवं विद्वान्निर्विनुत इति तत्र दीक्षणीयायाः
पूर्वसावित्रहोमाः उवासे संभरणमिष्टुकां पशुष्वेतदस्मात् किं तदेव पूर्वकर्तव्यमुत दीक्षणीयेति ॥ किं प्राप्ते वैद्वानां मन्ते प्र
योगे ते तु वादरायण इति एवं प्राप्ते प्रमः ॥ पूर्वसावित्रहोमारष्टका पशुसंभरणं वा कुतः प्रत्यक्षपाठोत्पन्नस्तत्र दीक्ष
णीयास्मात् ॥ पुरस्तात् सावित्रहोमाः पशुसंभरणं वा तस्मात् प्राप्ते पूर्वप्रयोगः ॥ संस्तुतश्चैव योक्तुं मन्त स्यात् ॥
अत्रो दीक्षणीयायाः परतो रुक्मप्रतिमावनाद्यास्मात् तस्मिन्नेव क्रमेणोदकेन दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः तत्र संदेहः क्व मन्तिय
मन्तपूर्वरुक्मप्रतिमावनादि उत दीक्षितसंस्कारा इति किं प्राप्ते अनियमः अथवा यथा प्रत्यक्षपाठक्रमो दीक्षणीयायाः पु
रत उवासे संभरणदयः एवं रुक्मप्रतिमावनादीनीति एवं प्राप्ते प्रमः दीक्षितसंस्कारां पूर्वकर्तव्या इति कुतः दीक्षणीयायाः प्रति

इति

राम

५८

रुक्मिणीप्रतिमोचनम्

यः पाठक्रमो यथावतो दत्तस्तथो न ये पिपरस्तादी ज्ञानी याः कार्यः। यत्तेषां परस्परपेक्षः क्रमस्तत्र न कश्चिदुत्था संभरण
 स्येव प्रत्यक्षः पाठक्रमः पूर्वत्वं साधयति। अतितु संस्काराणां प्रवृत्तौ पूर्वपाठः विवृतौ चोक्तं संभरणं सोऽत्र संभरणं योक्तव्यं
 मः स्यात्॥ अत्र वैकृतमिति अथ किं मर्थं सन्निपातश्चोक्ते। नन्वयं संनिपातः एव अक्तः॥ असंदिग्धं संदिग्धं वचनमेत
 त् यथा ईतानावकुपिर्मज्ञैरास्वर्णश्रुवहुमुताः शास्त्राणि वेत्तमाणां स्फः प्राप्तास्ते परमांगतिमिति। तस्मान्न दोष इति॥ ॥३॥
 वार्यरावरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये च मस्या धायस्पृष्टीयः पादः॥ ॥ विवृतिः कर्मभेदात्पदात्पवत्तस्य तस्योपदिश्यते॥ अ
 त्रिपोमीये परोऽभूयते। एकादशप्रयोजनान्तरं त्रैकादशानुपाज्ञा निति॥ चानुर्मस्ये पुनवप्रयोजनान्तरं नवानुपाज्ञातीति॥
 अत्रोऽभूयतेषुपसद इति॥ ॥ तत्र संदेहः किंप्रतिप्रयोजनमेकादशसंख्या प्रत्यनुयाजं व। तथा चानुर्मस्ये पुनवसंख्या अत्रोऽवोप
 स सुषुप्तसंख्या उत सर्व संपाद्या संख्येति। किं तावात्प्राप्तं। अतिप्रधानं संख्या भिद्यते इति। कुतः। भिन्ननिर्दिष्टकर्मस्ति ता निवृत्त
 धानानि प्रति संख्याभूयते। प्रधानं सन्निधौ वगुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्यते। यथा पृष्ठदाजेनानुपाज्ञान्यसतीति। प्र
 तनुयाजपृष्ठत्रागुणो भिद्यते एवमिहापीति। अपि वा सर्वसंख्यात्वादिकारः प्रतीयेता सर्वसंपाद्या संख्या कल्प्येति। कुतः पृथ

३३

ता ३

कृतिवेत्तानीहिसंख्याऽसति पृथक्त्वेनासेनकल्पेत। यावत्संज्ञकोभेदस्य तावत्स्येवाभ्यस्येत्तावत्सिं प्रवर्तितावति पृथक्
 कृतिवेश एवमाद्यः तस्मात्सर्वसंज्ञासंख्या। यत्र पदद्वयं न भवति तावत्संज्ञासंख्या। न वै कस्यचि
 यमाणसर्वेषां तत्रोत्पत्तिरिति। तस्मादवश्यं भवेत्तया। तत्रेण रूपं करोति संख्या। शतरापेक्षा हि सा भवति। एवं सति सहस्रस्य प्रा
 प्तः प्रयोगवचनो नुग्रहीयत इति॥ ॥ स्वस्थानानुविष्टे रनुत्तानुपूर्व्यत्वात्॥ उपसत्सु संदेहः किमावृत्तिर्देहकालितवत् उत स्व
 स्थानादिवर्द्धत इति। किं तावत्प्राप्तं आवर्त्तनीयमर्थानामेष धर्मोऽप्युत देहकालितवत्॥ यो ह्युच्यते त्रिरनुग्रहः पञ्चतमिति सन्नादित
 आरभ्यपरिस्माप्य पुनरादित आरभ्य तस्माद्देहकालितवदावृत्तिः एवंप्राप्ते ब्रूमः॥ स्वस्थानादिवर्द्धतुर्महति कुतः॥ कृतानुपूर्व्यत्वात्
 कृतमानुपूर्व्यमुपसत्सु। प्रथमा कृत्वा मगमा कृत्वा तत उन्नमेति। यदि देहकालितवदावृत्तिः स्याद्गुणमा कृत्वा पुनराद्याया मगमा
 सेऽत्रियमाणस्थाने स। वृद्धिः कृता भवति। स्वस्थानविष्टे त्वेव देहः तस्मात्स्वस्थाने विष्ट इति॥ ॥ समिधमानवती समिधवती
 वा तरेण वाप्याः स्पर्धावाप्येवोरंतरा ते सम रूपाः॥ ॥ दशैर्पूर्णमासयोः समिधेयः समिधेयः समिधेयः समिधेयः समिधेयः
 कल्पः श्रूयते। एकविंशतिमनुपूर्व्यात् प्रातश्चाकामस्यैवमादयः अत्रागमेन सख्या पूर्णवस्यते तत्र संदेहः किमागन्तुनामं ते निवे

सं २

राम
५८

आउतसमिधमानवतीसमिधवती वांतरेणेतिकिंतावत्याप्तं अंते निवेशांतेतुवादरायण इत्यनेन न्यायेनेति एवं प्राप्तेभूमः
 समिधमानवतीसमिधवती वांतरेण निवेशा इति कुतः घावापृथिव्योरास्ते समर्हणत्वेन वादित्यर्थः इयं समिधमानवती अस्मै
 समिधवति यदंतरा तच्चाप्यसंतरा न निवेश इति द्वयं संस्तुते स्मिन्नेतरात्वे विधीयते ॥ तस्मान्नांते स्पु रिति ॥ तद्वद्वाक्यं अथवा वाक्याप्या
 शब्दिकास्तत्र भवितुमर्हति तेन शब्देन तत्र संस्कारः संस्कारा विधानं यथा छुयाज्जलौघा ये उल्लिख्युर्भो वाप्येति ॥ कृपु
 नः एता धावनामनास्य शब्दस्य प्रसिद्धिमुपलभामहे ॥ उच्यते सामिधेनो धाव्याः कुतः एवं हि भगवतः पाणिनेर्वचनं पाणिनी
 नाप्यनिकायवाप्या यजुर्वेदिनिवाससामिधेनी धितिः ॥ अस्माकं वनास्तुतिमनुमी महेकतमासुसामिधेनी धितिः उच्यते तत्र वि
 शेषात्सर्वसि तिगम्यते ॥ इह तु समिधमानवतीसमिधवती वांतरेण धाव्याः स्पु रितिसंवासासामिधेनीषु सतीषु धाव्या वनान् विशि
 ष्टानां सामिधेनीनां धाव्या शब्द इति गम्यते ॥ ननु पाणिनिवचनादविशेषेण सर्वधाव्यानेत्याहु विशिष्टास्तपि वनं मुपपद्यते एव ॥
 यदि विशिष्टाः सतंका इति उच्यते पासुधाव्या शब्दः श्रूयते तासां वद्व्याः तासु सवधाव्यासु सतासु ववनमर्थवद्भवति ॥ अ
 र्यवतिवसतिवनेनाप्या धाव्याः प्रमाणमावादिति ॥ उल्लिख्युर्भो रते दशोक्तं ॥ उल्लिख्युर्भो अंते प्रयोगो दृश्यते मगसा

य्य ५

मि ६

जो १

त्रि

परिदद्यादंतं यत्संगच्छेदययत्रिष्टुमापरिदद्यातिनांतंगच्छतीति। ननुष्टुवं ते दृश्यते नोस्मिन्नकुमौ। उच्यते त्रिष्टुममेवायमुस्मि
ष्टुमाविति कृते॥ तथैव त्रिष्टुमेवार्थमिसेवमंतं संसृतेः त्रिष्टुमेवाएतदार्थं यदुस्मिन्नकुमाविति। कारणं कार्यवदुपचारहेतुः
स्तोमविद्वद्भिरहित्यमानेषु पुरस्तात्पर्यसादागतं वसुस्तथाहि। दृष्टं द्वादशाहे। संतिविद्वद्भ्यः सोमकाः अतएव एकविंशो नाति
रात्रेण प्रपञ्चाकारं यजमानेषु स्त्रिष्टुमेव नो जस्मानं च यस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति। तत्रागमेन संख्या पूरणं वक्ष्यते अथ
वदित्यवमाने वै कृतं स्त्रिष्टुमायमानेषु न वतिसंज्ञायः किं वै कृतं नामं ते निवेत्ता उत प्राक्पर्यसादिति। किंप्राग्पुरस्तात्पर्यसादा
गतं वः स्फुस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे॥ स्तोत्रिया नुरूपा नवो भवतो वृषणं तस्मात्तव तिरुत्तमः पर्यस इति। इह पितृत्वात्पर्यसादा
गतं भिन्नवित्तं पर्यस इति वा ताख्या॥ पर्यस शब्दश्चांतवचने लोके दृश्यते। यथा ह्येव पर्यसो नदी पर्यस इति। एवं पर्यस
ते कृतं भविष्यति। अंतं वातुत्तं। अंतं वै वंजातीयं वेत्तं स्यात्। उक्तं मंतं तु वा दरायण इति। वदना नृणां द्वादशाहे अथ यदुक्तं तथा
दृष्टं द्वादशाहे इति तत्परिहर्तव्यं॥ अत्रेव ते वचनाद्वादशाहे इति न भवति। स्तोत्रिया नुरूपा नवो भवतो वृषणं तस्मात्तव तिरुत्तमः पर्यस इति। नहि वचनं स्यात्ति नोस्ति॥ अतः द्विकारश्चान्न वायं तद्विकारः यत्र ते धर्मास्माह्नीया इति। तद्विकारं यत्र

राम
६०

सं०

सं०

वर्त्तात्। योपितद्विकारस्तत्राद्यंतएवनिवेशः कुतः अहर्वर्त्तात्तद्वर्त्तवत्तानां दृष्टवन्तएव प्राक्यप्रायावद्वचनं वाचनि
कं नैर्दृष्टा सुपेकामति॥ ॥ अंतर्गतयोर्द्विधात्। इह विदुस्तो मजाः क्रतवउहा हरणतत्रोत्रयोः पवमानयोस्ताम्रा मागमुदितिवद्वप
ति। तत्रागम्यमानेषु सामसु संदेहः किंवापामंतेनिवेशः उतगायत्री हृत्यनुष्टुप्ति। किंवा तंत्रं अंतर्गतत्रयोर्द्विधात्। उक्तो नोत्रेयः।
अंतर्वादरायण इति॥ ॥ तस्मादंतर्निवेश इति। अपिवागायत्री हृत्यनुष्टुप्ति। गायत्री हृत्यनुष्टुप्ति निवेशः कस्माद
वर्त्ता इति॥ ॥ अहर्वर्त्तमौपातुवाक्यं सवनवितिशेषः स्यात्। औपातुवाक्यं उच्यते इष्टकाश्च समाम्नाताः एषवैहविकारविषयते
योदाभ्येष्टहीतासेमायमजत इति। तथापरावाहत्वायुः प्राण एतियं शृंगं ह्लातीति। तथा इष्टकाश्चित्रिणी रूपद्वयवितिशेषो रूपद
धातिभूतेष्टका उपरधातीति तत्र संदेहः किंयहृष्टकमौपातुवाक्यं सवन शेषश्चितिशेषश्च अथ किं अतुशेषे त्रिशेषश्चेति। किंवा तं
सवनवितिशेषः कुतः यतः सवनान्यास्यं तेष्टकाभिश्चितयः यच्च येनारभ्य तेष्टदगं॥ अतश्चितिशेषो वायोदितत्वादको दनात्तुष्ट
स्य। अतश्चितिशेषस्यात्। कुतः वेदितत्वात्। अग्निश्चितयः क्षुपतेय एव विद्वानग्निं विनुत इति नीतिश्चेतया। इष्टकावयनेनाग्निश्च

६३

१ साप्रत्य
आत्मा
यकः

तवः श्रूयते त्वन्निमित्ति द्वितीयानिर्दिष्टा त्वया योदासां गृहीत्वा सोमाय रजत इत्यहो मयस्य यजति नासं वंशः । तथा श्रोः तस्मात्स
 कृपाग संव वंशत्वास्तथैः शब्दो भवति । श्रुतं सं वंशं निर्वर्त्य तथा स रजसि सं वंशत्वा रती मन्येत अत्रोदना विनिसवनयोः । नहि ते क
 र्त्तव्यतया बोधेते ॥ परार्थे तयोः श्रवणं किं प्रयोजनं सवनं विनिशेषत्वे यति सवनं यहणं प्रतिविति वेष्टकोपधानं त्रुत्तत्रि शेषत्वे स
 वत्तय हणोपधाने ॥ अंतस्पुर्य वायात् ॥ ओपात्रुवा को श्रूयते विनिशेष रूपदधातीति । तत्र संदेहः किमेताः पंचम्यां विता वुपधेयाः
 उत्तम धर्मा यतिमिति किंप्राप्तं पंचम्यामेव ॥ इष्टकाः सूत क्रमा अन्मानेता भिर्व्यवेस्यते ॥ लिङ्गदर्शनाच्चा । आवपने चोत्तमा वितिर न्मा इष्टका उप
 दधातीति ॥ मध्यमा या तु वचनाच्चा । स एव सः नैवेता अंसा यं विता । कस्यां तर्हि मध्यमा यां चास्मि एव स एता इष्टका सा साम धर्मा विनिश
 म्माय तेषां वैक विद्रास एव तीमिष्टिका मभिज्ञा नीया तामध्यमा यां विता वुपधेया इति । ननु सर्वा एवेष्टका चास्मि एव सः । नेत्याह अपर
 लिङ्ग क्रमात्समाख्यानां त्वत्तस्मा देतानां ते स्यु रिति । प्राज्ञो वृष्ट एवास्तस्याः संप्रणयत्वात् । ओपात्रुवा को को उ इष्टकाः समाप्ता ताः
 वज्रिणी रूपदधाति भूतेष्टका उपदधातीति । तत्रेदं समधिगतं मध्यमा यां विता वुपधेया इति । तत्र संदेहः किंप्राज्ञो वृष्ट एवा उतपश्चा
 दिति । किंप्राज्ञं अंतस्पुर्य वादरायण इत्येवं प्राप्ते उच्यते प्राज्ञो वृष्ट एवास्तस्याः संप्रणयत्वात् ॥ संप्रणयत्वात् ॥ संप्रणयत्वात् ॥ श्रूयते यदेवास्ते नय

राम
६१

किं प्राप्तं आहितमात्रेऽपि ३

अद्वैतद्वयपरयतिलोकेऽप्युक्तं प्रमाणं हि प्रमाणेति अर्थात् तस्य विधिरेवायं सर्वत्रैति गम्यते तस्मात्प्रमाणं प्रमाणं वा स्यात् ॥
 संस्कारकर्मसंस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ आधाने संति पवमानेऽप्युक्तं संति वनियत कर्मणि अग्निहोत्रादीनि अनियतानि वैद्वान्तादी
 नि तत्र संदेहः किं पवमानेऽपि कृत्वा कर्मणि प्रतियत्तयानि उताहितमात्रेऽपि कुतः आहितमात्रेऽप्यसावग्निपुष्कर्मणि कर्तुं सम
 यमिति वतियथाहिताग्निर्नोऽपि नोदावीद आदिति दर्शयति तान्नि विसृष्टं वेदिके ॥ ३३ ॥ अग्निहोत्रेऽपि नोदावीद मग्निहो
 त्रेऽप्युक्तं तानि आहितमात्रेऽपि नोदावीद दर्शयति तस्मान्न न्न पवमानेऽप्युक्तं प्रतीक्षितव्या इति एवं प्राप्तेऽपि पवमानेऽपि संस्
 तेऽपि पुष्कर्मणि वर्तेरन् ॥ कुतः संस्काराणां तदर्थत्वात् संस्कारश्चाहवनीदयः संस्कारस्य तस्य विद्वान्वावेनो हवनीय
 दिषु प्रवृत्तेः स्यात् तस्मात्संस्कारेषु कर्मणि ॥ अनंतरं व्रतं तद्वत्त्वात् ॥ यत्वाहितानि नैति नोदावीद आदित्येवमादि मुक्तं
 यदाहितमात्रेषु क्रियते आहितानि सः कृतमुच्यते सचाहितमात्रेऽपि अहितानि संवृत्तः तस्मादनंतरं व्रतं स्यात् तद्वत्त्वात् पूर्वव
 त्तिगादर्शनात् अथ यदुक्तमाहितमात्रेऽपि नोदावीद दर्शयति एवमपि ह्येव शतं तस्य परित्वा इत्यभाषां सूत्रं अथवा देवाय
 वादस्य विद्यमानत्वात् अथवा दएषः कुतः अथस्य विद्यमानत्वात् विद्यमानेऽपि तत्राग्नौ एवाग्निहोत्रहेतुः ॥ कथं होतव्यमग्नि

या ६

ते २

होचन होतयमितिमीमांसते ब्रह्मवादिनो यद्यनुषा जुहुयादयथा पूर्वमाहुती जुहुयाद्यदि न जुहुयादपरायण्यते रूक्षीमे
 व होतयमिति तस्य तूष्णीं होमस्य प्रशंसार्थो यमर्थवादः ॥ न्यायविप्रतिषेधात् ॥ ॥ न्यायविप्रतिषेधश्च न वतियद्यनंतर होतय
 मिति तस्य तूष्णीं होमस्य प्रशंसार्थो यमर्थवादः ॥ न्यायविप्रतिषेधात् ॥ ॥ न्यायविप्रतिषेधश्च न वतियद्यनंतरमग्नि होत्रादयः
 स्युः पूर्वोक्तन्यायः सविप्रतिषेधते न वा तासां तदर्थं चत्वादिति ॥ तस्मात्संस्कृते कस्मात्ति न वेमु रिति ॥ ॥ ॥ ॥ संविते लक्ष्मि वि
 द्युत्तं प्रापण निमित्तस्य ॥ ॥ अग्नि विदुषेति न धावे न स्त्रियमुपेया तस्मादग्निवितापक्षिणे नाग्नितात्मा इत्येवमादयः पदार्थाः श्रू
 यंतते पु संदेहः किं संवितमात्रे प्रतिपत्तया उत्तकृतं त इति किं प्राप्तं संवितमात्र इति अग्नेयश्चित्तवा सोम विदिति ॥ तस्य श्रूय
 माणाश्चित्तवतो नंतरं प्राप्नुवंति प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यं तदनंतरमेव ॥ कृतं ते वा प्रयेता वचना तादाता प्रयेता वचनो ह्यत्र
 तान्पदार्थान्प्रापयति येषां कृतवर्त्यत्वं ॥ न वैषां कृतवर्त्यत्वमस्ति पुरुषार्थाद्येते कथं प्रतिषेधे पुरुषः श्रूयते वर्धति न धावे न स्त्रियमु
 पेयादित्यादि न वक्तव्यं एते प्रसक्ता येन प्रतिषेधः कर्तोरुपकुर्यात् न पुरुषा यत्रिपि विवृतवः श्रवणं द्वेय नानंतरं प्राप्तः तैति
 र्मः ॥ अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥ अमर्थवयमयदग्नेः सकाये कुर्वतः साहयेव ते ते तत्र दर्शं कृश्वतस्य स्वार्थः यागसिद्धिः सिद्धेव

ग्रिः १

राम
६२

नु २

तः २

योगचयने नोपस्तंभवति तस्मात्सिद्धे योगे गिरिवित्तेन कलं त इति परेण वेदनादीक्षितः स्यात्सर्वे दीक्षाभिः संवे
 त ॥ अतिष्ठामेष्टयते अनावेष्टवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाण इति तथा दंडेन दीक्षयति मेखलाया दीक्षयति वृ
 स्मज्जिनेन दीक्षयतीत्येवमदि तत्र संदेहः किं सर्वे दीक्षितो भवति शुद्धवेष्ट्यते दीक्षित इति किं प्राप्तं सर्वे इति कुतः दीक्षा
 संबंधो भवति दंडेन दीक्षयति दीक्षा मस्य करोतीत्यर्थः यदीष्ट्यते दीक्षितः स्यात्तथ मस्य दंडेन दीक्षां कुर्यात् तेनेष्ट्यते दीक्षि
 तः न वा स्पष्टं ते दीक्षित इति शब्दं पश्यामः आवेदने त्वस्य दीक्षित इति शब्दः तस्मान्न तावति दीक्षितः स्यात् न वसं भवति स शुद्धये विकृत
 स्यात् पक्षे हि बाधः स्यात् तत्र योगवचनो बाधेत तस्मात्त्रिनेष्ट्ये दीक्षा संबंधः का कोपु प्रयोगवचने न सहैव वाक्ये त्वादेवे
 न काले दीक्षितः स्यात् इष्ट्यते वा न दर्थः अविशेषार्थसंबन्धः ॥ इष्ट्यते वा दीक्षितः सति दर्थः सति दीक्षायां कथं दीक्षिष्यमाण
 स्यादीक्षितस्य सा भवति यदि उत्तरकाले दीक्षित इति वंसा दीक्षिष्यमाणस्य तस्माद्वाक्यादवगमात् भवति तदा दीक्षित इति दी
 क्षाकरणपदार्थे निर्वृत्ते किमिति न दीक्षितः स्यात् वाक्ये हि निरूपे दीक्षित इति तापयति यत्तु दीक्षा संबंधो दंडेन दीक्षयतीति
 अर्थः स दीक्षितत्वे स्यादिति दंडेनैव संयादयतीत्यवगच्छामः यत्वेन तं दीक्षित इति शब्दो नास्तीति न शब्दस्य प्रयोगार्थो भावहेतुः सत्यं

न

तस्या

पर्थे तदवसरानावाच प्रयुज्यते शकः अन्येन च दीक्षित इत्यवगम्यते वाकेन आसावै सवमेकादशरूपाले निर्वपेदीक्षि
 माण इति। पवाचे न काले दीक्षित इति। इच्छंते पिदीक्षितस्यासावविरुद्धः प्रयोगवचनश्चाविरुद्धः यत एकं दीक्षाकरणमन्येदीक्षि
 तं संपादयतीति गम्यते। समाख्यानं च तद्वत् दीक्षणीयेति। इतश्च ३४ श्यामरिहो दीक्षिता धीरुच्छंते वप्रवृत्तिरिति। कस्मात्समाख्यानं
 स्यात्तत्र न इति यद्वत्तदुपदिष्टं। अथैव न स्यात्तदर्थं कुरीत्समाख्या प्रवृत्तियथास्मानीयं प्रोक्तनीयमिति। तस्यापि पश्याम
 रिहो दीक्षणा धीरुच्छंते वप्रवृत्तिरिति॥ ॥११॥ अंगवच्चरन्नामानुश्रव्ये। इह काम्या इष्टय उदाहरणं द्वाभ्यमेकादशरूपाले निर्व
 पेदितेव॥ गवादयः सैमाः सौम्यादयः पशवः तत्र संदेहः किं येन क्रमेण श्रीतास्ते नैव प्रयेक्या उक्तानि नियम इति। किंप्राप्तं क्र
 त्नामानुश्रव्ये यत्पाठे तदेव प्रयोगेन वित्तम इति॥ एवं पाठक्रमो बुद्धीतो भविष्यति। इतरथा पाठक्रमो वाध्येत तन्मा भूदि
 ति क्रमेणानुष्ठानं न संवधात्॥ न वा ये क्रमो नियम इति। कुतः असंबंधात्। एयं कथं योग्यं कर्माणां प्रयोगवचनानि तानि स
 पदार्थानामुपसंहारकाणि येषां नोपकारकः सतस्य क्रमेण नोत्क्रमेण येषां नोपकारकः सतस्य क्रमेण नोत्क्रमेण येषां नोपकारकः सतस्य क्रमेण नोत्क्रमेण येषां नोपकारकः
 हाप्यवर्तते। न वैतानि कर्मण्यन्योन्यसोपकुर्वन्ति। तस्मात्संवेदः सहाये वर्तते। तस्मादसंबंध इति। काम्यानि वैतानि कर्माणि।

१ का. म्यवाच ३

राम
६३

वि०

क्रामार्थं क्रमेण पाठोर्थवान्मर्थीति एतदभाषांतं सूत्रं स्याद्विधायकत्वाद्यथापरेषु सर्वस्वारात् ॥ स्यादर्थवान्
X न क्रमेण पाठोर्थवान्मर्थीति एतदभाषांतं सूत्रं स्याद्विधायकत्वाद्यथापरेषु सर्वस्वारात् ॥ स्यादर्थवान्
एवं मपाठः असत्यप्रयोगक्रमे विधायकत्वात् ॥ ॥ क्रमविवोधनायां विधायकत्वात् क्रमनियमाददृष्टं तदाश्रय
मेव विद्यतीति ॥ यथा तत्पक्षे परेषु सर्वस्वारात् ॥ यस्यापि क्रमो गमिति पक्षस्तस्यापि सर्वस्वारात् परेषां सर्वस्वारेण च ॥ क्र
मस्तस्यादृष्टत्वात् वक्ष्यं कल्पनीया ॥ ॥ १२ ॥ ॥ य एतेनेत्यभिष्टे मः प्रकरणम् ॥ अतिष्टे मः श्रूयते एष वाव प्रथमोपज्ञाय
ज्ञानस्य ज्ञेयतिष्ठे मः य एतेनेत्यभिष्टे मः नयज्ञते मः पत्य मेव तज्ज्ञायते प्रवामीयत इति ॥ तत्र संदेहः य एतेनेति कस्यायं वा
द इति ॥ प्रश्नः नैवे पक्रमः ॥ उच्यते य एतेनेत्यभिष्टे मः स्पष्टाद इति ॥ कुतः प्रकरणम् ॥ तस्य हि प्रकरणं न वत्ये तद्वचनं प्रह
तवाव निवसर्वनामा निवर्तति ॥ लिंगाच्च ॥ लिंगमपि भविति तत्र श्रूयते तस्य न वति शतं सोऽत्रिया इति ॥ अतिष्टे मः स्पष्टि
न वति शतं सोऽत्रियाः कथं त्रिद्विपरमानं पंचदशमाज्ञानितानि वलारि सैकोनासमतिः पंचदशमाधेदिनः पंचमो
नः तेन वतुरशीतिः सप्तदशानिष्टे नितानि वलारि साष्टषष्टिः वतुरशीता स ह्रिपंचाश छते ॥ सप्तदश आर्भवः पंच
छा ॥

किं

मानः स्तेनपद्यविकं शतं न वव ॥ एकं विंशं यज्ञायज्ञीयमिति ॥ तदेतन्न वति शतमिति एमस्य तस्मादप्यन्तिष्ठे मः ॥ १३ ॥
अथान्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ ॥ अथान्येनेति संस्थानां वादोऽप्युच्यते एमविकाराणामेवैकाहादीनामिति किं
तत्तस्मात् संस्थानमिति कुतः संनिधानात् ॥ संनिहितं ॥ स्तस्मिन् प्रकुरणे संस्थाः तासां वादः प्रकरणनुग्रहाय तत्प्र
कृतेर्वपत्तिविहारो हिनस्तुल्येष्टपद्यैतत्प्रकृतेर्वपत्तिवादेर्नादः स्यात् ॥ यथापत्तिविहारो हि प्रकृतिविकारमात्रेष्टपद्यैतन्न तु
त्यशद्वेकेष्टे वज्रातिष्ठेमशद्वेकेषु नैवमभिसंबन्धः क्रियते ॥ अन्येनेति एमशद्वेकेनेति ॥ कथं तर्हि अन्येनेति प्रकृतादि
तरश्च वीतिनसंज्ञोतिष्ठेमेनविशेष्यते ॥ नहि शद्वेकस्यार्थः समीपगतेन हतस्य योजनेनेकदेशे वस्थापयितव्यो भवति ॥
नहि वाक्येन श्रुतिर्वाक्येन अथ इति एमशद्वेकेनेत्येनेत्यभिसंबन्धे ततो नतरां संस्थावादः ॥ कथं पुनरपत्तिविहारो प्रज्ञापयितव्यः
अन्तिष्ठेमः संज्ञानेकास्तनसृजेततेष्टुष्टाचक्रवर्णे वैस्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः स्वातंत्र्यं प्राप्य एतथा वते
प्राभवन्त घट्यावा इदमग्रे ज्ञाता दध्यन्ते विद्विष्ये त एवं च एतस्माद्यज्ञादनेयसंज्ञकतयो विद्विष्येते यो वै विद्वदस्य यज्ञक
तुमापद्यते स तं दीपयति यः पंचदशः सुतयः सप्तदशः सतेय एकविंशः सतमि सवमा कुरेको यज्ञ इति एते वै सर्वे ज्ञाति

राम
६४

होमाभवंतीति। एवं वैद्यतानां संकीर्तनात्तेषां मेव वाद इति गम्यते। कथं अथान्येनेतियो सावन्प्राज्ञा लतान्यमन्विह
 तान्दृश्यति अतोमन्यामहेयस्य यतो विहृतिस्तो नान्येनेति। प्रशंसा वा विहरणमावात्। यद्येवं न तर्हि तादृशकारणं वादः
 तत्र न विहारो नापत्तिः प्रकरणदिग्भिरेतेव मील्येति होमस्य॥ यदि हि गवादिषु विक्रिये रन्प्रकरणदीनिवाद्ये रन्। तदा य
 त्रिस्तु प्रत्यक्ष विरुद्धा प्रशंसा तेषां आपत्तिविहाराभावात्। विधिमत्यया कान्त्य कस्मात्प्रशंसा स्यात्। अत्रोच्यते यद्यप्यपत्ति
 विहारो न विद्येत तथापि बोद्धकेन विधीयेते। ये प्रवृत्तौ कर्तव्यास्तो बोद्धकवचनादिलतावपि कर्तव्या गम्यते तदापि विहारो न
 वयत्र भवतः तेनान्येनेति गम्यते। न स कस्मात्प्रशंसा स्यात्। यो साधन्यः सकथमनया प्रशंसया लक्ष्यते इति एवमर्थः
 संसा॥ ॥१४॥ ॥ एकस्तोमे वा ऋतुसंयोगात् परतेना नि स्वायान्येन यजेतेति सूयते तत्रैषोऽर्थः समधिगतस्तद्धि
 कारणं वादरिति॥ अथैतानां संदिह्यते किमेकस्तोमकस्य क्रतोरेष वाद इतैकस्तोमकस्येति। किंप्रश्नं कस्यस्तोमकस्य
 वादः कुतः ऋतुसंयोगात् एकस्तोमः ऋतुसंयोगो भवति। यो वै त्रिहृद न्यमस्तु क्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पंच वरु
 शः स तेयः सप्तदशः स तेय एव विंशः सतमिति त्रहृदा रय एकस्तोमकस्तस्मात्तेषां वाद इति सर्वेषां वादो दनापि न

नेकस्तोमकस्य ३

मे ३

कीर्त्यते सत्यं स २

पात्रशंसात्सोमकानां। सुर्वेषां तेषां वादः॥ ॥ एकसोमकानामनेकसोमकानां वा कुतः अविशेषवचनादन्यत्रादस्य न
 नेकसोमकाः कनवः संकीर्त्यते प्रशंसार्थेन विशेषार्थः कः पुनः प्रशंसार्थः को वै चिद्वदनेयस्तत्रात्मापद्यते सतं दीप
 यतिप्रकाशपतीति वादकप्रतिपादनादर्थः प्रकृतौ विदुतौ सुखं प्रतिपद्यते॥ ॥ इति श्रीमच्छ्वरत्नामिहृतोमीमांसाभा
 ष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ ॥ क्रमकोपेयं वाच्यं श्रुतिविशेषादर्थपरत्वात्॥ ब्रह्मामिदुतौमीमांसा
 भाष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ क्रमस्य श्रुत्यर्थं क्रमाभ्यां सहा वाच्यं निविवरणं किं पाठकस्य साभ्यां तुल्यं उत वाच्यतर
 ति किं तावत्वात्॥ तुल्यवत्वादेतौ पाठोपि हि कारणं श्रुत्यर्थं वपि न वप्रामाण्येन श्रुतिविशेषेति तस्मादनियम इत्येवमासे
 वमः॥ पाठकस्यैव वाच्यं तेश्चार्थेन व॥ श्रुतिविशेषादर्थपरत्वात् श्रुतिविशेषः यत्र श्रवणं तत्र प्रसङ्गकारणं पाठक
 मस्त्विति मानिकः पाठकमेव स्मरणमेव मभिनिर्वर्तयितव्यमिति गम्यते तस्यार्थवत्त्वेनैकयोपपत्त्या तथेवानुष्ठानं श्रुत्य
 पुनरनुष्ठानमेवैव भवतीति प्रत्यक्षादवगम्यते तथार्थेन कुतः अर्थपरत्वात् अर्थार्थं हि सर्वप्रधानार्थः प्रधानम
 भिनिर्वर्तयतीति सर्वं क्रियते तस्मात्पाठसाभ्यां वाच्यते किमुदाहरणं प्रयोजनं॥ श्रुतौ श्रुतिनोदनामेव घटते तं तृती

श्रुतिः ५

प्र

राम
६५ कोऽ

[illegible]

राम
६६

ननक्षत्रमिति। यः सोमयागं कर्तुमादधीत स न प्रतीक्ष्येत नक्षत्रं नाप्युक्तं तावत्पेवादधीतेत्या नंतयमुच्यते। इति
इथात्र कुनक्षत्राति कुमववनमनर्थविं स्यात् अत्रानंतयेन पेक्ष्यमाणे। यस्यै वनसत्रे उक्ते तस्यै वतपोरनादरः कौत्ति
वत्मादस्ति सोमाधानयोः ४

三

नासति सोमस्य विशेषो सोमार्थतात्प्राज्ञा अयमसौ विशेषः स्याद्वदानंतरं सोमाधानमोरिति । अयमसौ माणस्य वप
 वमानहविषं कालं देवादानं तर्थादिशंका स्यात् । सोमेनायमसौ माणस्य वप वमानहविषं काले निर्दिश्यते यः सोमेनायमसौ
 एतन्निमादधीतस्य पुरासंवत्सराद्वा विनिर्वयेदिति । न त्वल्लुकश्चिदयमसौ माणः सर्वस्य विहितत्वात् ॥ तस्मादनंतरमयमसौ
 एतन्निगम्यते इति पक्षमाणस्य तादर्थ्यं सोमपूर्वत्वं ॥ ॥ इदं प्रथमेन नस्त्रं च वर्णने । दोषमधिकं रणं किं प्रयोजनं विताया
 इति यद्यमसौ सोमेन निरभिसंधिवे आया नोतदर्थं त्वसोमपूर्वत्वं सोमार्थतायां साधानस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् ॥ ॥ ३॥ त
 अर्कानां मासि पूर्वत्वं वा उत ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं मेव । उत केवलं ब्राह्मणस्य मास्युत्पत्त्येव । ब्राह्मणस्य मास्युत्पत्त्येव । अथवा
 मासं त्रयमेवेदं यदुर्ध्वं सोमात् । अथवेकं हविर्ब्रूयते ब्राह्मणस्य नोत्पत्त्येव । किं प्राज्ञां च माणां वर्णनादि पूर्वत्वं सो
 मपूर्वत्वं वा कुतः । अविशेषात् न किंविदिशेषमवगच्छामः एवमात्रं ब्रूमः । ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् । कस्मात् । उक्तं
 त्वा । उक्तं हि सूयते आग्नेये वै ब्राह्मणे देवतपाससोमेनेष्टु । श्रीकोमीये भवति । यदेवाहः कोर्णमासं हविस्तत्तर्धनु

सोमपूर्वत्वं

निरपेक्षमयदेवस्योभवतीति किंमिदं हि वचनं न कुर्यात् तस्माद्वा ह्यस्य सोम पूर्वत्वमेवेति। **पौर्णमासी** वा श्रुति
 संयोगात्। यदुक्तं ब्राह्मणस्य सोम पूर्वत्वमेवेति। तत्र तस्याप्युक्तं लोकोक्तं। अविशेषात्। न हि कस्यचिद्ब्राह्मणस्य कश्चित्
 विशेषः आमायते। न निवहतीमेवेत्तं ब्राह्मणस्योत्कर्ष इति। नेति ब्रूमः। **पौर्णमासी** मात्रस्य तत्रोत्कर्षः श्रुतिसंयोगः।
पौर्णमास्यास्तत्र पदे वा दः। **पौर्णमासं** हिरिति। यावद्वचनं हि वाव नि कंतत्रे न्यायः। क्रमते तु त्ययोरेकदेशे उक्तं नूनं
 अपरोप्येकदेशे उक्तं नूनं इति सर्वस्यैककर्मत्वं यदुच्यते केवलं **पौर्णमास्युत्कर्ष** इति। तन्न कृतं स्यादर्थं **पौर्णमासकर्मणो**
 उत्कर्षः। एवं फलेन संबंधः। इतरथानस्यात्फलं एकदेशत्वात् **पौर्णमास्यः**। केवलमुत्कर्षमाणा यामवशिष्टस्य पूर्वत्र क्रियमा
 णस्य न फलस्यात्। एकदेशत्वात्। अफलत्वाच्चोक्तमपि न क्रियेत। समुदाये वा लक्ष्यमात्रे न भवति फलं। तस्मादर्थस्य समुदायस्यै
 त्कर्षः। एवं चोक्तं पदे शार्थं न भविष्यतीति। तस्मात्समुदायस्योत्कर्षः। सोम पूर्वत्वमेव ब्राह्मणस्येति। स्यादविधिस्तदर्थेन। नेतदस्ति
 मध्येन समुदायस्यासति वचने उत्कर्षः। परिश्रुत्यतः। तस्मादन्यदेवं नामकं कर्मैवं सोमात्स्यात्। एवमेकदेशस्याप्युक्ते फलेन कल्पयि
 तं न भविष्यति। नामधेयं तु कयोः कर्मणो रेकं। अज्ञाः पादामासा इति यथा **पौर्णमास** धर्मकं च कर्मैतरेकोद्यत इति। कर्मविधानं प्रुते

न ४

राम
६७

रेतनवतितवाक्यस्य बाधकं। तस्मात्कर्मतिरमिति॥ प्रकरणं कालः स्यात्। कर्मतिरस्येन वाचकमिति प्रमाणमावः प्रकृत
 स्य कर्मणि वाचकमिति प्रत्यक्षं। यत्र सप्रमाणं कृतं द्वाहं। अन्यायश्चानेकार्थत्वं। धर्मग्रहणे लक्षणशब्दः। श्रुतिसंभवे कलः
 स्यात्। अपि वा स्वरूपं न गम्यते रूपवद्वान्न कर्मतिरं। तस्मात्प्रसिद्धेन नाम्ना प्रकृतस्य कर्मणो ग्रहणं कालविधानार्थं स्यात्।
 फलवत्ता च॥ कृत्स्नस्योत्कर्षो ब्रह्मणस्य तथैव॥ यत्र श्रुतिर्वाक्यादलीयसीति॥ ॥ अत्रोच्यते॥ यत्र फलेन श्रूयते वाक्यार्थेति
 तावत्तत्र गृह्यते न वेह फलस्य श्रवणमस्ति॥ कल्पं फलमिति यद्युच्येत न फलवचनमंतरणं। तत्र फलवचनः शब्दकल्पे ततो न
 वसहकराकृतकालवचनेन तु सह प्रत्यक्षैकवाक्येति॥ तस्मान्न कर्मतिरं। स्थिततावदपर्यवसितमधिकरणं स्वकाले स्याद
 विप्रतिषेधात्॥ यः सोमं नयत्यमाणे निमादधीत न त्रु प्रतीक्षेन्न न दन्मिति। अत्र स देहः किमाधानस्यार्थकालविशेषराय
 उत सोमस्येति किं प्राप्तमाधानस्य कालबाधः। स्वकाले सोमः स्यात्। कुतः अविप्रतिषेधात्। अंगमाधानं तस्य कालबाधो न्या
 यो न प्रधानस्य अंगगुणविरोधेव तादर्थ्यादिति वक्ष्यते। अपनयोवाधानस्य सर्वकालत्वात्। अपनयोवाधानं सोमकालस्य
 स्यात्। कुतः आधानस्य सर्वकालत्वात्। नैवाधाने कश्चि कालनिषेधोऽस्ति। यदहरे वै न श्रद्धेपनमेतदहः आदधीतेति। अप्राप्त

मेव तदाधानस्य यत्प्रतिषिध्यते। तत्सोमस्य कालबाध इति। ॥ पौर्णमास्यं च सोमा ब्राह्मणस्य वचनात्। स्थिताऽत्र रंनेवैत
 दस्मि। हतमौदरी पूर्णमासा बुद्धयेते। उर्ध्वसोमात्केवला पौर्णमास्यु लक्ष्येते। कुतः वचनात्। वचनामिदं देवादः पौर्णमासं ह
 विसृज्य नृनिर्वेपेदिति। नवस्ति वचनात्पिमाः। तस्मात्पौर्णमासीमात्रमुच्येत। यद्गुप्तं नास्तीति समुदायादेव फ
 लं भविष्यति वचनादेव विज्ञानात्। तस्माददोषः। एकं वा शर सामार्थ्यं त्राकृत्स्नविधानात्। एकं वा हविरुक्त्ये तन
 त्मापौर्णमासी। कुतः शर सामार्थ्यं। एकं हविरुक्त्ये तन त्मापौर्णमासी। कुतः शर सामार्थ्यं। एकं हविरुक्त्ये तन
 वनं ववाचनिकं नावनेने। त्वाष्ट्रं शास्ते। नान्यदपि। प्राक्कृत्स्नविधानात्। ततो यद्यवने नोक्त्ये ततः तदुर्ध्वसोमात्। ॥ य
 नोक्त्ये ततः प्राप्तिवितुमर्हति तस्मादेकं हविरुक्त्ये तन त्मापौर्णमासी। कुतः शर सामार्थ्यं। एकं हविरुक्त्ये तन
 ताभावात्। इदं श्रूयते अग्नेये वैवास्वणे देवतया ससोमेनेष्टुप ग्रीषोमीये भवति मदेवादः पौर्णमासं हविसृज्य नृनिर्वेपे
 त्तुमय देवते भवति। यस्मात्स्मिन्काले सो ग्रीषोमीये भवति न प्राचीनकाले तस्मादिदं हविरुक्त्ये तन त्मापौर्णमासी। कुतः शर सामार्थ्यं। एकं हविरुक्त्ये तन
 धाषदि देवता कलहेतुत्वेन निर्दिश्यते। तस्मादग्रीषोमीयं हविर्हवितुमत्स्यात्। नान्य देवता कलहेतुत्वेन निर्दिश्यते। तस्मादग्रीषोमीयं हविर्हवितुमत्स्यात्। नान्य देवता कलहेतुत्वेन निर्दिश्यते। तस्मादग्रीषोमीयं हविर्हवितुमत्स्यात्।

सास्यदेवतेति न वति पुरुषस्यापि यद्देवतामिसंबन्धः। तस्मात्पुरोडाशो ग्रीषामीपो नान्यद्देविरिति सिद्धं। आहुतमपि
 तिवेत। इति वेत्यस्य सिद्धं ग्रीषोमीयत्वं पुरोडाश इति। आहुतमपि यद्ग्रीषोमीयं तस्मात्तदप्युच्यतेति। नमिष्यदेवतत्वाद्देवता
 वतमिष्यदेवतं तस्याहुतमपि ग्रीषोमीयं प्राजापतं वैष्णवमिति। पुरोडाशस्तु ग्रीषोमीय एव॥ नतत्रमिष्यदेवतस्य वादेमिष्यदेवत
 स्य प्रागपि माको कृत्यते यद्यपि तदानीं यजमानो नाग्रीषोमीयस्तदेवता हस्तथाप्याज्यं हविः करिष्यत्येव प्रज्ञापतिं यद्वति विष्णुव
 तस्मात्तस्यैव मावेनेष हेतुरग्रीषोमीयत्वं नाम। यथा वतुर्गृह्णति मिष्यदेवत्वाद्देवाग्नेन भवति तद्वदग्नेयस्यैव प्राग्नेन नृणां कतेव
 दितुं तद्वत्। साकांक्षा नोत्पद्यत इति। एवमिहाप्यग्रीषोमीयश्च हेतुन नराक्षमात्सर्वं विदुः अग्रीषोमीयो सौ। तस्मात्तदपि प्रागप्यज
 मानेन कर्तुमिति। तस्मान्न तस्यैव तर्पणं ग्रीषोमीयता यजमानस्य हेतुरिति मिष्यदेवतस्य ग्रहणं सामान्याद्देवानवदितुं कर्तुं। **॥॥**
 विदुः प्रकृतिकालत्वात्सद्यः काले तत्राविद्वत्तयोः प्रत्यक्षं विदुः। इह वै दत्तानि कर्माण्युदाहरणं देवान्मेकादश कृपाले
 निर्वपेदित्येवमादीनि। तत्र संदेहः किमेतद्विदुस्तव्यः सद्यस्काला उत्तमहकाला इति किं प्राप्तं विदुः प्राकृतान्धमीश्च दत्ते नृणां
 कृति। अतस्तेवमी अनुमानिकाः पौर्णमासी चान्यः कालः सद्यदिवाप्रकृत्या गृह्येत यद्विदुः प्राकृत्या असंभवेन नरस्याः कालस्य

क्रमः तत्रानुमानिको वै कृतं स्यात् तर्हि प्रत्यक्षः श्रुतः प्राकृतस्येति न्यायः तस्मात्सद्यस्का ला एता विवृतयो भवेयुरिति।
 द्वैष्यहकाल्येतयान्याप्यैष्यहकाल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति। तस्माद्वैष्यहकाल्यस्यात्रोदकस्यामुग्रहीतो भवति।
 प्रकृतौ हि श्रूयते पूर्वमुरश्रिं गृह्णाति उत्तरमहर्द्धवतां यजतीति। तस्माच्चहकाल्यमेकमभिनिर्वर्त्यते दहरेवोपक्रम्या परेषु। रश्मि
 समापयेत्। वचनादेव काल्यं स्यात्। नेतदेव चहकाल्यं विवृतयो भवेयुरिति। सद्यस्का ला विवृतयः स्युः कस्मात्तव वनात्। वचन
 निदेन वति। यस्यापशुना सोमेनाश्रयणे न वा यस्यमाणः सपोर्णमास्या मम वास्या यां वा यजेतेति। सांगस्ये वत इव न तस्मात्सांग
 ममा वास्या यां कुर्वीतेति गम्यते तेन सद्यस्का ला विवृतय इति॥ ॥७॥ ॥ सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा उर्ध्वसोमात्यकृतिवत्॥
 इह सान्नाय्यविकाराग्नीषोमीयविकाराश्चोदाहरणं। सान्नाय्यविकारास्तावद्यामिहा पशुमिति। अग्नीषोमीयविकाराः अ
 ग्नीषोमीयमेकादत्रा कपालं निर्वपेच्छामाकं ब्राह्मणे वसंते ब्रह्मवर्चसकामस्तादयः। तत्र संदेहः। पौर्णमासं हविर्हव्यनुनि
 र्वेत्त हि स उभयदेवतो भवतीति तद्वद्वतिरपि सोमादुर्ध्वं भवितुमर्हति॥ प्रकृतिस्येषां मूर्ध्वसोमात्तवोदकेनैभिरपू र्ध्वसा
 माद्रुवितम्। सान्नाय्यस्योर्ध्वसोमाद्वचनं सोमयाज्ञी सन्तयेदिति। अग्नीषोमीयस्यापि आग्नेयो वै ब्राह्मणे देवतया स सोमे
 किं सते प्रागूर्ध्वं वसोमात्तवोर्ध्वमिति। किं प्राज्ञः प्रागूर्ध्वं वविरोषानवगमात्। एवं प्राज्ञब्रूमन्मूर्ध्वसो
 मास्युरिति। प्रकृतिस्येषां मूर्ध्वसोमादूर्ध्वो देकेनैभिरपू र्ध्वसोमाद्रुवितम्। सान्नाय्यस्योर्ध्वसोमाद्व
 चनं सोमयाज्ञी सन्तयेदिति अग्नीषोमीयस्याग्नेयो वै ब्राह्मणे देवतया स सोमेनैषाग्नीषोमीयो भवति। यदेवदः ४३

राम
६८

निष्ठाञ्च श्रीकोमीयनूति) तथा सोमविकारादर्शपूर्णमासायां ॥ सोमविकारागवावदय एकाहाः तेषु संदेहः किं दश
पूर्णमासायां प्राग्ध्वं वा प्रयोज्यते उतैर्ध्वमिति किं प्राप्तमनियमो विशेषादिति एवं प्राप्ते ह्यस्य तथा सेमविकारः दशपूर्णमा
साभ्यामिष्टासेमेन यजेतेति चेद्वेनेष्वधर्मागवादिष्वप्येकारेषु प्राप्नोति तस्मात्तेपि दशपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वकर्तव्या इति ॥
॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीमच्छ्वरस्वामि मांसाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ १७ ॥ ॥ श्रीः ॥ पंचमः अध्यायः समा
प्तः ॥ ॥

517

१॥ अक्षय शुक्ल २

मन्त्रादिशास्त्रं

यं च मा^यथी मांसाभा व्यपज्राणि ७०

राम
७६

विष्णुं च रक्षसं हारं एकं विंशं त्रयं त्रयं शाहि गार प्रसा व प्रसा व उद्गीथ प्रतिहार उपवृत्ति वृत्ति
अथ

शाखर भाष्यम्

१०५
५

१०५
५

शाखर भाष्यम्

पञ्चादशः

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ इत्याणं कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥ दर्शयन्मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ ज्येष्ठे तिष्ठो मेन
 स्वर्गकामो यजेत ॥ त्वेवमादिसमाप्ता यते ॥ तत्र संदेहः किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः, उत कर्म गुणतः, स्वर्गः प्रधानतः इति ॥ उतः
 संशयः ॥ इह स्वर्गकामोऽपि निर्दिश्यते ॥ यजेत त्वपि तस्वर्गकामयागयोः संबन्धो गम्यते ॥ तस्मिन् संबन्धे किं यागः साधनत्वेन संबध्य
 ते उत साधनेनेति न वति विचारण ॥ तत्र यदि स्वर्गकामोऽस्य पुरुषो यागः कर्तव्यताया चोद्यते स्वर्गकामेन यागः कर्तव्य इति स्वर्ग
 काविशिष्टस्य पुरुषस्य ससिद्धिर्गम्यते ॥ स्वर्गं छातत्र पुरुषस्य यागोऽप्रत्युपकरेति तेन तस्य ससिद्धिर्गम्यते नान्यस्येति यश्च स्व
 र्गकामः सत्रा कर्तेति पुरुषो यागो साधयितुमिति ॥ अथ स्वर्गकामस्य प्राप्तः कर्तव्यतया चोद्यते ॥ ततो यागविशिष्टा कर्तव्यते
 तियागः साधकस्युपगम्यते ॥ सवायमुभयोरप्यर्थ एतस्मात्साधका दुश्चरितोऽगम्यते यागो कर्तव्यः कामो वेति ॥ न चैतद्योग
 पधेन संभवति ॥ यदा कामेन तदा यागः यदा यागेन तदा कामः ॥ वचनव्यक्तिभेदात् ॥ तस्मादुपरन्तः संशयः तथेदमपरं संदि
 ग्धं ॥ किं प्रीतिः स्वर्ग उत प्रवृत्तिः ॥ यदि प्रवृत्तिः स्वर्गः ततः कर्म प्रधानं इत्येव गुणभूतं ॥ अथ प्रीतिः स्वर्गस्ततो योगो गुणभूतः प्रीतिः
 प्रधानमिति ॥ उतः संशयः नास्ति त्रकामस्य गुणत्वे प्राधान्ये वा अतिः संबन्धमात्रेण तस्य यागेन गम्यते ॥ इयस्य उक्तं कर्मार्थताग

भयते स्वभावतः पुरुषः । प्रयत्नसंप्रतीत्यर्थता । किं वा वत्प्राप्तं ॥ स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानत इति तच्च एतत्तावद्वर्णयंति द्रव्यस्व
र्ग इति । कथमवगम्यते । सर्वेषामेव शब्दानामर्थज्ञानेनैकिकः प्रयोगो भूषणायः तस्मिन्मूलो किके प्रयोगे द्रव्यवचनः स्वर्गशब्दे
लक्ष्यते । कौशिकानि सूक्ष्माणि वासोसिस्वर्गः वंदनानि स्वर्गः अष्टवर्षास्त्रियः स्वर्ग इति यद्यस्तीति मत्तद्रव्यं तत्र स्वर्गशब्देनो
च्यते तेन सामानाधिकरण्यप्रीतिमत्तद्रव्यं स्वर्ग इति मन्वा महे । उपमानाश्च प्रवृत्तिरिति वेत्त । नेत्याह । न हि वस्मिन्निदनुपम
लेलोके प्रसिद्धः यस्यैतत् उपमानं स्यात् ॥ तस्मान्नापमानं । अतो द्रव्यं स्वर्ग इति नेत्याह । प्रीतिः स्वर्गः । न द्रव्यं कुतः । द्रव्येण व्यभि
चारात् । तदेव हि द्रव्यं कस्यापि द्रव्यस्यापि स्वर्गशब्देन अभिदधाति । प्रीति उक्त्यापि द्रव्यस्यापि न अभिदधाति । तस्मादन्वयमाति
रेकाभ्यामेतदवगम्यते । प्रीतौ स्वर्गशब्देनैव तत्र इति । नैतदस्ति प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्द इति । कुतो विशेषणत्वात्प्रीतेः । यदि शो
षणं न तच्छब्देनोच्यते । यथा दंड इति दंडनिमित्तः पुरुषवचनो दंडोऽस्य निमित्तं नाभिधेयः एवमेव न प्रीतिवचनं प्रीतिसाधनवच
न एषः स्वर्गशब्द इति । ननु स्वर्गशब्देनैके प्रसिद्धे विशिष्टदेशे यस्मिन्नेत्येतेनोक्तं न शीतं न धुन्नं न रसा नारति मे म्लानिः पु
ण्यं न त एव तज्जगत्प्रगच्छति नान्ये अत्रोच्यते यदि न तत्र केचिदमृता गच्छन्ति न वत त आगच्छंति न त्वानि तर्हि प्रत्यक्षो देश एव

ज्ञातीयको न तनुमानाक्रम्यते न च वाने सिद्धाः केचित् दृष्टवन्तस्ते चारव्या तवन्त इति चेत् न तत्र प्रमाणमस्ति। सिद्धा एव ज्ञा-
 तीयकः सन्ति ते वदन्त्या। आवसीरिति। तस्मादेवं ज्ञातीयको देश एव नास्ति। ननु लोकादानं ख्यातो वेदाज्ज्ञे तदवगम्यते देना प-
 वं ज्ञातीयकः स्वर्ग इति। तन्न। पुरुषाणां मेवं लक्षणं न देशेनासं तथाद प्रमाणवद्वन। आख्यानमपि पुरुष प्रणीतत्वाद्नाद-
 रणीयं। वेदिकमपि स्वर्गस्वर्गाख्यानं विधिपरं नास्ति तेन विधिं तरेणैक वाक्यभूतं स्तुतिपरं। यद्यपि न केवलं सुखं अवलम्ब्य
 पत्याता दृशो देनाः स्यात्। तथाप्यस्मत्पक्षे तस्य विरोधः प्रीति साधने स्वर्गशब्द उक्तिर्न देशे न यव हाराभावात्कुतस्तस्याभिधानं
 स्वर्गशब्दे भविष्यतीति। यद्यप्रीतिमद्रमं स्वर्गस्तदा ब्रूमः प्रमाणं कर्मसंयोगे पुण्यत्वेनाभिसंबन्ध इति यागो च कर्त्तव्यः श्रयते
 स्वर्गकामस्या तत्रावश्यं स्वर्गस्य यागस्य। वसंबन्धः तत्र भूतं द्रव्यं। भव्यं कर्म भूतस्य भव्यं चित्तान्याप्या दृष्टार्थोत्तरः। ननु भव्यस्य भू-
 तायेता तत्र दृष्ट उपकारस्त्वत्तैत कथं पुनरवगम्यते यागः कर्त्तव्यतया बोध्यं त इति। यदा कामस्यापि कर्त्तव्यतास्मि। वाक्ये गम्यते।
 उच्यते। कामस्य कर्त्तव्यता वाक्यायागस्य कर्त्तव्यताया। श्रुतिश्च वाक्ये क्लीयसी तस्मादयमर्थः स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति स्व-
 र्गकामस्य यागः कर्त्तव्य इति। कर्त्तव्यं सुखं वाच्यं कर्त्तव्यं दुःखं वाच्यं। कर्त्तव्य इति चेन्न ब्रूते श्रुतिः। तस्मात्सुखं फलोपयोगो यागो

मस्तेपि
 ५५

त
 राम
 १

न विद्यति सन्तु यस्येष्टा तस्य न विद्यति नान्यस्येति गम्यते न स्वर्गो ह्ययागस्य गुणभूता सर्वस्यापि कर्मणो द्रव्येष्टा भवति
 एभूता। तथा ह्यमाने तु मते दृष्टे नैव दारेण इह तु स्वर्गसंज्ञकद्रव्येष्टेन नियम्यते। यथैव सा गुणभूता प्राप्ता तथैव सती निय
 म्यते दृष्टे नैव दारेण नादृष्टे नोपकारेण। तेन स्वर्गे ह्ययागस्य भूतया स्वर्गद्रव्येष्टेन नियम्यते। यथैव सा गुणभूता प्राप्ता तथैव सती निय
 न दोषः असाधकं तु तादर्थ्यं। उच्यते न पक्षो व्याचक्षते। तत एतत्तावद्वर्णयन्ति। प्रीतिः स्वर्ग इति। उतः एव मुक्तं भवता प्रीतिविशि
 ष्टं द्रव्ये स्वर्गश्चाद्येव तत्रेति। यद्येवं पूर्वतः प्रीतौ वर्तिषु मर्हति। तं हि स न व्यभिचरति। व्यभिचरति पुनर्द्रव्यं। यस्यैव प्रीति साधनस्य
 यस्यैव स्वर्गश्चाद्यः तदेव यदा न प्रीतेः साधने भवति न तदा स्वर्गश्चाद्येनाभिधीयते। तस्मात् प्रीतिवचने यं यत्तत्तदंति शब्दवदिति से
 पि प्रतीतेः प्राज्ञात्तदंते दंति निप्रत्ययमादधाति। अतर्गतस्तत्र हं उच्यते। स र्दंस्त्ववसकः इह पुनः स्वर्गश्चाद्येव प्रीतेरभिधीयते। प्रीति
 वचनश्रेयागो गुणभूतः प्रीतिः प्रधानमिति। उतः तादर्थ्यात् पुरुषप्रयत्नस्य प्रीत्यर्थं हि पुरुषो यतते तेन न प्रीतिर्यागसाधनमिति
 विज्ञायते। द्रव्ये ह्ययागसाधने न तत्रैव यागो भवति। यस्मान् द्रव्यदेवता क्रियेयं जतिश्चाद्येव तत्रेति तत्रेति प्रीत्या भवति यागः यदि वया
 गो न प्रीत्यर्थं भवेत्। असाधकं कर्म भवेत्। साधयितारं नाधिगच्छेत्। यो हि प्रीत्यर्थः स साधयेत नान्यः ननु कर्तव्यतया यागः कृत्यते। उच्यते

॥ सत्यां कर्तव्यतायाः श्रूयते कामोपि कर्तव्यताया वगम्यते ॥ आह ॥ श्रुत्या यागस्य वाक्येन कामस्य नरो मयो वाक्ये मेदप्रसंगान्
 ॥ उच्यते ॥ यद्यपि यागः कर्तव्यताया श्रूयते तथापि न कर्तव्यः सुखदः कर्तव्यो भवति ॥ ३ ॥ त्वदे यागस्तस्मात्प्राप्य होण कर्तव्यः ॥ प्रत्यक्षेण सु
 ३ ॥ खदेः कर्तव्यता च वना दनुमानेन सुखदो भवतीत्युच्यते ॥ अनुमानं प्रत्यक्ष विरोधेन प्रमाणं ॥ तस्माद्वक्तव्यं ॥ मागे यदि न प्रीत्य
 र्थः श्रुत्यानेन फलवदने न संस्पृशति ॥ उच्यते ॥ संवन्धमानोप विधीयमानेन समीपवदनमात्रेण फलवान्वितायते ॥ तस्मादन
 र्थको मा भूदिति स्वर्गस्य कर्तव्यता वगम्यते ॥ पुरुषप्रयत्नश्च यागविशिष्ट इति यागस्यैतस्य करणस्य ॥ तस्मात्सुष्ठु यागो गुणभू
 तः स्वर्गः प्रधानभूत इति ॥ प्रत्यर्थं वा भिन्नयोगात्कर्म तेन भिन्नसंबन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात् ॥ न केवलमानर्थक्यं भयात् यागस्य
 गुणोभावं वृत्तः ॥ किंतु हिंस्रमतिस्वर्गसंत कर्मार्थं करणत्वेन यागो विधीयते ॥ ननु यागः कर्तव्यताया श्रुत्या विधीयते ॥ सत्यमेव ॥ आनर्थ
 क्यं तु तथा भवति स्वर्गं प्रत्यविहिते यागे स्वर्गकामः तस्मिन्निःफले विधीयमानो निष्प्रयोजनः स्यात् ॥ तत्रास्योपदेशावैयर्थ्यादप्यंश
 विधीयमानयोः परस्परैरण संबन्धमानयोर्वाक्यभेदप्रसंगः ॥ श्रुतेन स्वर्गकामपदेन तस्यार्थं विधीयते किंतु हिंस्रमति ॥ तत्र वाक्यादव
 गतस्य कामस्य कर्तव्यता वगम्यते ॥ यागस्य वकरणत्वात् ॥ एवमपि कर्तव्यताया न प्रत्यक्ष विरोधो भविव्यति ॥ तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात्

सति

राम
३

गच्छामो यथा काष्ठा-याह-रु-का मोरलो गच्छेदिति वृत्तं कृपादेत नृदृष्टं तत्र प्रमाणां तरेणारत्नप ४४

कर्मस्वर्गप्रत्युपदिश्यते। न स्वर्गः कर्मप्रति। किमतो यदि स्वर्गे नोपदिश्यते। एतदतो भवति। न सन्नुपदिष्टो नर्थ प्राप्तश्च गुणो भ
वति। तस्मात्स्वर्गः प्रधानतः कर्मगुणत इति। अपि वयस्य स्वर्ग इष्टः। स्यात्समागं निर्वर्तयेदित्यसंबद्धमिव। अन्य १६ दिठ्यन्यत्क
रोतीति। अथ मनंततः स्वर्गे भवतीति संबन्धादिदं गम्यत इति। न शब्दप्रमाणकानां च मंतरेण न गतिर्नियति। वाक्यादेवास्मा
दिममर्थमवगमनस्य काष्ठा-हरणसामर्थ्यमिति। अथ मन्यसे उपदेश नर्थकं मा भूदित्यर्थोपनिर्भविष्यतीति। उच्यते। नोप
देशानर्थक्यस्येतन्नामर्थ्ययदेतरेण कलवचने यागस्य प्रीतिः। फलमवगम्येता। काममानर्थकं न बहु। न ज्ञा सुविज्ञा मर्थ्यमस्य
ज्ञायेता। न हि दग्धुकामस्योदकोपादानमसति दाहेः नर्थकमिति दहनशक्तिमस्य ज्ञानयेत्। अथ वा स्वर्गकामस्य यागो विधी
यत इति पक्षात्तरालं वनेनास्यार्थवत्तामविष्यति। न चितरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते नैगात् स्वर्गः नैत
देवं एतस्मिन् क्लृपक्षे स्वर्गं प्रार्थयमानस्य नुष्ठानमनुरोधः यागालस्योपायत्वेन विधीयत इत्यदोषः। तदनुष्ठानं स्वर्गप्र
ति इति नास्ति वचनमिति चेत् ॥ इष्टमर्थं प्रत्यनुष्ठानं भवेति स्वर्गकामस्य वस्वर्ग इष्टः। तदनुष्ठानविशेषग्रहणार्थमेव स्वर्ग
कामविशेषणग्रहणमिति निर्वर्धं। तस्मात्स्वर्गकामस्य यागकर्मोपदेशः स्यात्। अतः स्वर्गः प्रधानतः कर्मगुणत इति। स्व

पा

गोकाममधिकृत्य जेत्येति वचनमित्यधिकारलक्षणं सिद्धिमिति। प्रत्यर्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वधिकारं स्यात्। इदमामनं
 निदर्शयति। मास्त्राभ्यां स्वर्गकामोय जेत्येति श्रुतिश्चोमेन स्वर्गकामोय जेत्येति वचनमादि। तत्र संदेहः। किं वा वक्तिं विस्तृतं सर्वमधिकृत्येत
 दुयते। उत समर्थमधिकृत्येति। किं वा प्रसक्तधिकारमविशेषात्। ननु ह्येतादृशेन किं वित्कामयं ते वचनं तेषामधिकारः स्यात्। उच्यते।
 ते मा भूद्वेतनानांति रश्मिर्विस्तृत्येत्येति वचनं। ननु त्विदं चोपि न किं वित्कामयं तेनेति श्रुतम्। कामयंते हि सुखं। एवं हि ह्येष
 तेषामेव तेषां या मुपसर्पति शीतेन पीडिता आतपं। आह। त्विदं च असन्नं फलं चेत्तद्यं तेन कालान्तरं फलं प्राप्यंते। कालान्तरं
 फलानि वैदिकानि कर्माणि। उच्यते। कालान्तरेऽपि न फलं कामयमाना लक्ष्यंते। मुनश्चतुर्दशानुयवसतः पश्यामः श्येतांश्चाष्टमः
 नवपांश्चाध्याशकानि यतनिमित्तत्वाज्ज्ञानादाराणामपि तस्मिन्काले दर्शनात्। समानादाराणामप्यन्यस्मिन्काले दर्शनात्।
 त्विदं निव वेदमवति। देवा वै सत्रमास्यतेत्येवमादीनी देवानामृषीणां च तस्य तीनां वाधिकारं दर्शयति। ननु कात्स्न्येन विधिमुप
 संहर्त्तुं न शक्नुवतीत्यनधिकृताः। उच्यते। यागे कर्तुं शक्नुवन्ति कुर्वन्तस्माद्य जेत्येति वचनमादीन्यधिकारिण्येति शक्नुवन्तः। विसृज्य
 मरणं हि वचनानि नुश्च शक्नोति करिष्यन्ति। तत्र यो नुपदिष्टविस्तृतमणदिकः स केवलं मागं करिष्यतीति कस्तस्य दोषः इत्य

राम
 ४

परिग्रहोपि देवयामो हस्तिनो यामः स्वभस्य ग्राम इत्युपेवारादस्येवेति गतस्मादमनुव्याणमपिशकुचतामधि
कार इति कृतेर्वाक्यसंयोगाद्विधेः कार्त्तमनगम्यते वाशब्दः पक्षे व्यावर्तयति नैतदस्ति तिर्यगादीनामप्यधिकार इ
ति कस्य तर्हि यः समर्थः स र्त्तकर्मभिनिर्वर्तयितुमिति न वै ते तिर्यगादयः शकुवेति ह र्त्तकर्मभिनिर्वर्तयितुं त
स्मादेतेषां न सुखस्याभुपायः कर्मेति कथमेव न शक्यते कर्त्तुं सोऽभुपायः स्यादिति न देवानां देवता तदा प्राकृतं नद्यात्मा
नमुद्दिश्य त्यागः संभवति त्यागा एवासौ न स्यात् न र्षीणां आर्षेया प्राकृतं न भृगवादयो भृगवादिसंगे जायन्ते न वैषासाम
र्थं प्रत्यक्षः अपि वतिर्येन कालोत्तरफलेनार्थिनः आसन्नं हि वेत्तयते ननु वेत्तकालोत्तरफलेनार्थिनः तिरश्चः पश्चा
मः शेषनां शत्रुर्दृष्ट्वा मष्टमं वाप वसत इति उच्यते न जन्मांतरफलार्थेनोपवसन्ति कथमवगम्यते वेदान्धयनात् यवे
दमधीयते हि दुरिदं कर्मरुलेदं फलममुत्र प्राप्तोति न वै ते वेदमधीयते नपि स्मृतिशास्त्राणि नाप्येतासु काशादवग
च्छन्ति तस्मान्न विदन्ति धर्मं अविद्वंसः कथमनु तिष्ठेयुः तस्मान्न धर्मा यो एव संतीति किमर्थं तर्ह्येवासु पवासः उच्यते रेत्या
दस्तिरेषां कथं पुनर्नियतकालो रोगो भवतीति उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा नृतीयकाला आतुर्येणाश्रयति तस्मा

ननु ध्याना मधिकार इति नवतिरश्वोदयपरिग्रहः॥ नयेते इयं स्वेच्छयोपपुञ्जानादृश्यते तस्मादनीशानाधनस्यापि
 नृदेवयामो हस्तिराम इति उच्यते। उपचारमात्रं तत्र। तस्मान्नतिरश्वामधिकार इति यानि पुनर्लिङ्गानि देवा वै सत्रमास
 तत्पेवमादीनि अर्थवादास्तैर्विधिप्ररोचनार्थः विद्यते हि विधिरन्यत्वेषु सर्वेषु। नवविधेः किंचिन्न कवाक्यप्ररोचनवति। वचनमपि
 मेव तत्। स्तुतिस्तुत्या इति नाम सत्राणां सितया नियततत्तया त्रयाः सते देवाः आसन्नवे तना अपि तिये तौ वेतना अपि
 वनस्पतयः किमंग पुनर्विदासो मनुष्या इति। ननु विष्णुक्रममणदिधनविहताः केवलं पागं करिष्यंति। नैव। गुणायागे
 प्रसुपदर्शयते न कुत्रैते न वयागमात्रे क्रियमाणे वैगुण्यमिदं न फलसंबन्धः स्यात्॥ कथं पुनर्यागं प्रसुपदेन इति चेत्॥
 इति कर्तव्यताकांक्षस्य यागावचनस्यांतिका उपनिषत्तितः शत्रुवैतितं निराकांक्षीकर्तुमिति॥ इतरथा हि कर्तुं नधिक
 तस्मिन् गुणवचनेन निरुक्ताकांक्षफलवचनमनर्थकं स्यात्। अनुषंगशुफलवचनमभविष्यत्तत्र साकांक्षत्वाद्वाक्य
 सुपरोक्ष्यते। अथैतदेव वाक्यं समर्थानां सगुणं कर्मविधास्यते असमर्थानां वविगुणमिति। तन्न। सत्तदुक्तारणे उभयश
 क्रिस्तिरोवाक्यं भिद्येत। साकांक्षे हितदिति कर्तव्यता इति। तस्मात्सांगयागे पदेनः स इति निर्गयागोपदेनः भावः तस्म

राम
 ५

संघर्षानुजयान्तेनयोरपकरोतीतिपाठः ॥२॥

नमः पुण्याणामेवाधिकार इति । प्रयोजनं पक्षोक्तं । केविदाहुः सहस्रसंवत्सरं नियोगातादिवसेषु कल्पयितव्यं पूवं
पक्षे तदा युष्मादेवानां संभवतीति । सिद्धं ते तत्र संभव दधि दिवसेष्वेव कल्पयितव्यमित्युपरिष्टादह्यामः ॥ ॥ लिंगविशेष
निर्देशाद्युक्तमैतिशासनः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्ठो मेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि समाभ्यायते
तत्र संदेहः किं स्वर्गकामं पुमान् समर्थ इत्ययजते त्येष शब्द उच्चरितः ॥ अथ वा अनियमः स्त्रियं पुमान्संवन्ति । किंप्राप्तं पु
ल्लिंगमधिरुतं मेनेरेति शासनः । कुतो लिंगविशेष निर्देशात् । पुल्लिंगेन लिंगविशेषेण निर्देशो भवति स्वर्गकामो यजेतेति ॥
तस्मात्पुमानुक्ते यजेतेति न स्त्री । तउक्तिवाच्यं दापश्चरितरविज्ञाने । अविज्ञाते गर्भे हृते भूण हृत्यानुवादो भवति । तस्मादविज्ञाते
गर्भात् भूण हृत्या भवतीति । भूण हृत्या परतन्मः यज्यो भयो र्हा कयो रूप करोति तस्य हता भूण हायज्ञ हता भूण हा स यतस
धन वधकारी तस्माद्यज्ञं भूण शब्देनाभिबोधयति । सहि विमर्ति वा सर्वं भूतिं वा आनयति अतो भूण हायज्ञ वधकारी संधु युक्त
त्वादनुवादो वक्तव्यते अविज्ञाते गर्भे हृत्य माने कदाचित्तु यात्र हृत्येतत्तत्र यज्ञाधिरुतस्य हृत्या न यज्ञ वधो भूण हृत्या स्यात्
इतरथा यद्यनयो रधिकारस्ततो विज्ञातेका ऽ विज्ञाते वयज्ञ वधः स्यात् । तत्राविज्ञातग्रहणमतं च मितिकल्पता तस्मादि

वक्षितापुलिंगस्य वासिका विभक्तिरिति। तथा त्रेयीहत्वा भूएहा मवतीति आत्रेयी मापन्न गमासादुरत्र कुक्षाव
 स्याविद्यतइत्यात्रेयीतस्मादपि पुंसोधिकारोऽवगम्यते। यथापुष्पमालभेतेतेति पुष्पश्रुतालभ्येतलिंगविशेषनिर्देशात्। एवमि
 हापि इह व्याप्तिरिवेष्टाप्तेभ्यः॥ जातिनुवाद रायणे विशेषात्तस्मात्स्वपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्॥ नुशब्दः॥
 पक्षं विवेक्षयति। नेतदस्ति पुंसोधिकार इति जातिनुवादरायणे विस्तृतं मन्यतेस्मात् आह। किमयं स्वर्गकाम इति जाति शब्दः स
 मधिगतः। नेत्याह। कथं तर्हि। यौगिकः स्वर्गोऽयमेतन्न वर्तते। केन तर्हि शब्देन जातिरुक्ताया अधिस्तेति गम्यते। नेववयं भूयः॥
 जातिवद न इह त्रयोधिकार इति। किं तर्हि स्वर्गकाम शब्देनोभावापि स्त्रीपुंसावविक्रियेते इति न विवक्षितं पुल्लिंगमिति। उक्तः
 अविशेषात्। नहि शब्दे तेषां विभक्तिः स्वर्गकामं लिंगेन विशेष्यं। कथं। लक्षणं - तेन प्रवणं त्वत्तं कामाय स्पतमे पल्लव
 यति शब्देन लक्षणेनाधिस्तोयते तेति शब्देनोच्यते। तत्र लक्षणमविशिष्टं स्थितं च। तस्माच्छब्देनोभावापि स्त्रीपुंसारवि
 कृताविति गम्यते। तत्र केनाधिकारस्त्रियानिवर्त्यते। विभक्तेरिति चेत्। तत्र। कस्मात्पुंस्वरत्वात् स्त्रीनिवृत्तावराक्तिः पुंसोवि
 मत्तापुनर्वचनमनर्थकमिति चेत्। न। आनर्थक्येपि स्त्रीनिवृत्तेरभावः। परिसंख्यायां सार्थकं निःपरार्थक्यनाप्राप्तवाच

राम
 ६ पु ३

आनवानर्थं निर्दिष्टार्थत्वात् ॥ तस्मात्प्रपिपतीयेते जापर्थस्य विशिष्टत्वात् ॥ नोदितत्वात् यथा श्रुतिः ॥ अथ यदुक्तं यथा
 पशुमालभेतेति पुंशुपशुमालभेते पुंशुगववनसामर्थ्यं देवमिरुपि पुंशुगववनसामर्थ्यं सुमानधिक्रियते यागवचनेनेति तत्परिहर्तव्यं ॥ अ
 त्रैवते ॥ नात्र जातिप्रत्यक्षत्वात् एतेन श्रूयते ॥ यदि हि तद्वा एतेन श्रूयते तत् स्त्रिया अपियाग उक्ते न पुंशुवचनेन निवर्त्यते ॥ ३
 देतुपशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते ॥ तत्र पशुत्वं यागस्य संबन्धेन इत्ययागयोः ॥ यथा पशुत्वं यागेन संतद्धमेव पुंस्तत्
 मेकत्वं च सोऽयमनेकविशेषणविशिष्टो यागः श्रूयते ॥ स यथा श्रुते वक्तव्यः ॥ उपादेयत्वेन नोदितत्वात् ॥ पशुदोषश्रुतिर
 विज्ञाते गर्भे हते त्रात्रेयां न पुंशुक्तत्वेनेति तत्परिहर्तव्यं ॥ अत्रैवते ॥ अविज्ञातेन गर्भेण तन्नुवादः प्रसंसार्थः ॥ अत्रैव वचनं
 तथेति ॥ इच्छागर्भेन हंत यो यद्व्यक्तेनापेन सीभवति ॥ पुंशुगवविभक्तिः ॥ श्रूयमाणेन शक्तेति स्त्रियं निर्वर्त्य यितुं किं मंगलं पुन
 रविज्ञाते गर्भे वचने लिङ्गं ॥ तथा गे वप्रसंशार्थमात्रेया ॥ अत्रैव संकीर्त्तनेन न वापन्नसत्त्वात् अत्रैव ॥ गोत्रं सत्तरा नद्यं च ॥ न
 दादयंतदित उत न ॥ ॥ समर्थो न हि ॥ अत उत यतो न वा त्र राष्ट्रस्य सामर्थ्यमस्ति ॥ इयं पत्नी पुंसाया ॥ तद्व्यसं पु
 त्रे अयं विक्रयाभामद्रव्यत्वे स्त्रीणां प्रत्येः समानयोगित्वात् ॥ ॥ पुंसां तु स्यादविकारः ॥ इयं वत्तात् ॥ इयं वतो हि पुंसां सो न

तः ३

३

स्त्रियः द्रव्यसंयुक्तं नैतत्कर्मस्त्रीति निर्णयेत यदैव जेत्येवमादि। कथमद्रव्यतन्त्रीणां क्रियविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः।
 पित्रा विक्रीयते भर्त्रा विक्रीयते विक्रीतत्वा अपि दृष्टवानामनीश्विनः। क्रीतत्वा च भर्त्रे वनानां। विक्रये हि श्रूयते। शतमधि
 रथे दुहि रमते दद्यात्। आर्षेणो मिथुनं इति। न वैतदृष्टार्थे सत्या नमनेः दृष्टार्थं भवितुमर्हति एवं द्रव्यैः समानयो गित्वे स्त्री
 णां। तथा चान्यार्थे दर्शने॥ या एषा क्रीता स तथा नैव श्रुतीति क्रीततां दर्शयति॥ तदर्थं कर्मना दर्थं। आहा यदनया
 भक्तो स एव न वा धनं कर्त्तुं न वा उपाधिं तं नय सत इति। उच्यते। तदप्यस्या न स्व। यदा हि सा अन्त्ये स भूता तदा
 यन्नरीयंत दपितस्यैव। अपि च स्वामिनस्तया कर्म कर्त्तव्यं न तत्परित्यज्य स्व कर्मस्त्रीति। कर्त्तुं। यत्तया येन प्रकारेणोपायते
 तत्परित्यजेत् स्व भवितुमर्हतीति। एवं च स्मरंति। भार्यदा स श्रुपुत्रश्रुनिर्दिनाः सर्व एव ते। यत्ने समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्व
 नमिति॥ ॥ फले साहा विज्ञेयम्॥ उवाचः पक्षे वा वर्तयति। न वैतदस्ति निर्धना स्त्री इति। द्रव्यवती हि सा फले साहा वि
 शेषात्। स्मृतिप्रामाण्यादस्वयात्तया भवितव्यं। श्रुतिविशेषात्फलार्थिन्या यष्टव्यं। यदि स्मृतिमत्तु स्यमाना परवशा
 निर्वहना व स्यात् ए जेत्युक्ते सति नय जेत तत्र स्मृत्या श्रुति कीयेते। न वैतन्याय्यं। तस्मात्फलार्थिनी सति स्मृतिमप्रमा

स्य

राम
७

प

भसदा

एतत्तद्व्यपारिगृहीयते जेतवेति ॥ अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ अर्थेन वा स्याः समवेतत्वं भवति । एवं सानका
 ले सवादः क्रियते । धर्मवार्थे च कामे च नतिविरतयेति । यत्प्रवृत्ते मायादयो निर्द्वन्ना इति । स्मर्यमाणमपि निर्द्वन्त्वं
 मन्नायमेव श्रुतिविरोधात् । तस्मादस्मात्तत्र मनेन प्रकारेण भवते संव्यवहारप्रसिद्धार्थः ॥ क्रयस्य धर्ममात्रत्वं ॥ य
 स्तु क्रयः श्रूयते धर्ममात्रत्वं तस्मात्सौ क्रय इति । परित्रयो हि उच्यते नीचपणपणभवेति । नियतं त्विदं दानं शतमधि रथं च
 मनो अशो मनो च कथापति । स्मात्तत्र श्रुतिविरुद्धं विज्ञेयं नाद्यमन्यते । तस्माद्विज्ञेयमिति । स्ववत्तामपि रज्जो यति ।
 पत्नीवैपारिण्यस्येष्टे पत्नैव मनुमतं क्रियते । तथा जायन्त्यपत्नीः संयाजयंति मसदीर्घा हि पत्नयः भसदा सा एताः परा
 हाणां मे श्वर्यमवसेवत इति । सवतोस्तु वचनादेककर्मस्यार । सवता बुभावपिदं पत्नी इत्येवंतावच्छिन्ना । तत्र संदेहः किं
 एव कर्त्तव्यं जेत एव गत्यमानः ॥ उत संभूय जेत्यात्ममिति । किं प्राप्ता । एव स्तेनोक्तः एकवचनस्य विवक्षितत्वात् । उपदे
 यत्वेन कर्त्तव्यं जेत इति श्रूयते । तस्मादेकवचनं विवक्ष्यते । यथा नक्षत्रेषु संधूय जेत्यात्मा तस्यात्रापि दृष्ट्यं एवं प्राप्तेरुमः
 सवतोस्तु वचनादेककर्मस्यार । वचनाल्लयोऽसह क्रिया । एवं हि स्मरति । धर्मवार्थे च कामे च नतिविरतयेति । तथा

मतः

प

सहस्रमश्वरितयः सहापत्यमुगादयितममिति। उच्यते। न स्पृतिवचनेन कृतिवचनं युक्तं बाधितं। नेतिरसः इह किं
 विलुप्तमस्त्रीपुंसकं रेकमेव यथा दर्शयामासौ ज्योतिष्टोम इति। यत्र पत्यवेक्षितेन यज्ञमानावेक्षितेन वा उपनहोम
 उच्यते तत्रान्यतराभावे वैगुण्यं। ननु पुंसो यज्ञमानस्य यज्ञमानावेक्षितमाज्यं स्त्रियं यज्ञमानायाः पत्यवेक्षितं भविष्यतीति।
 नेत्याह। नायमीक्षितसंस्कारः ईक्षितसंस्कारो यदि तदैव स्यात्॥ आज्यसंस्कारश्चायं। गुणभूतावीक्षितारो॥ तत्रान्यतरापा
 येनियतं वैगुण्यं। सर्वगोपसंहारीव प्रयोगवचनः। तत्रैकस्यात्। स्त्रीयज्ञमाना पुमांसं परिश्रेष्ठति आज्यस्येक्षितारं पुमांश्च
 स्त्रियमीक्षित्वमिति। तत्र न। पत्नीति हि यज्ञस्य सामिमुच्यते। न प्रीता। पत्नीति ह संवन्धिज्ञाद्येयं। यज्ञमान इति वक्ष्यामी
 नक्रान्तः। तस्मात्स्त्रीपुंसयो रेकमेव जातीयकं कर्मेति। तत्र कृतिसामर्थ्यात् यः कश्चिद्यथा कृपावित्सहसं भूय यजेतेति प्राप्त
 इदमुच्यते यस्त्वया कश्चिदर्थः कृपावित्सहकर्तव्यः॥ को न यासहेति तेन न कृतिविरोधः स्यात्तेरिति गम्यते। अथ यदुक्तं वेत्तु नस्य
 पुंसो धिकारः केवलं यास्य स्त्रियां यजेतेत्येकवचनस्य विवक्षितत्वादित्यतिरिक्तं। अत्रोच्यते। उदतावदयं प्रष्टव्यं। यजेतेत्येक
 वचने विवक्षिते कथं षोडशभिर्नृत्तिभिः सह यागप्रयोगो भवतीति। प्रत्युच्यते। प्रीतिरारकं क्रियाभेदो याज्ञमानानेव पदार्थान्यति

राम
 ८

क्रयादीकुर्वन् यजत इत्युच्यते यजमानः॥ आर्चयन् वानेव कुर्वन् धर्षयन् यजतीत्युच्यते। यथा संमरणमेव कुर्वती स्थाली
 पत्तिकरोतीत्युच्यते। यस्य वकारकस्य यथात्मीयो व्यापारः स एव वने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति। एवं वेद्या वा न्यापा
 रो यजमानस्य सतावान्न संभूय कर्त्तव्यः। एकेनैको यजमानोऽपरेण परो द्वादशो वा तैकेन षट्पञ्चाशदपरेण पि षट्
 पञ्चाशदिति। इह उपत्ती व्यापारस्त्वन्य एव न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य कृत्स्नं विहन्ति। यथा धर्म्युराचर्येषु प्रवर्त्तमानः
 अत्र श्वं वस ह पत्न्या यद्वयं। मध्यं केही दं दे पत्न्योर्वनं तत्र पत्न्या वश्यं स ह यागः कर्त्तव्यः। अन्यतरा निष्ठायां त्याग एव न संवर्त्तते॥
 तथा हि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकृत्यते यस्य द्वितीयापत्यमस्ति। तत्र कृत्यार्थे नैका कुरिष्यति। कर्त्तुं संस्कारार्थेषु नैव दोषः
 संभवन्ति हि तानि सर्वत्रेति। निगादर्शनात्। लिङ्गं खल्वपि दृश्यते। योत्रेण पत्नी संनस्यति मेखलया यजमानं मिथुनत्वाये
 ति। यदि स्त्रीपुंसावेकत्रेवोक्तं। तस्मै खल्वेवायं तस्मात्पुंसावेति। अविभागे वा त्वादेस्यते मिथुनसंस्तवश्च तदेतस्वीयं
 ससाधनं केनैव पुप्यते नान्यथा॥ त्रीतलात्तु न त्वास्वीमित्युच्यते। स्थितादुत्तरमुच्यते। त्रेशदः पदो व्यावर्त्तयति नैत
 दस्ति यदुक्तं स्ववतीति। त्रीता हि सा दृष्टार्थत्वादधिरथ शतदानस्य। अतो यदस्याः स्वामित्वमुच्यते। तद्वत्त्वा यथा हर्णको

स्माकं वलीवर्द्धनामीह इति। एवं वलीपरिणयस्येह इति। प्रलार्थितानुस्वामित्वेनाभि संवद्धः नैतदसि क्रयो मुख्यः गौणं
 स्वामित्वमिति। प्रलार्थिनी हि सा स्मृतिर्न द्रिश्यते। स्मृत्यनुरोधादस्ववतीत्याह। स्ववती आत्सनुरोधात्। प्रलवत्तं दर्शयति। संयु
 लीपत्यासुरतेन गणतायज्ञस्य धुर्या युक्तावभूतं संज्ञानानौ विज्ञ हीना मराती हि विज्ञेति रत्नरमास्तेतामिति रपयोः प्रलं दर्श
 यति। तस्मादप्युमावाप्यविज्ञतावितिसिद्धं॥॥ आधानं च द्वियज्ञवत्। अस्माधानं य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति। तत्रेदमा मर्नति॥
 सौमेचसानाग्निमादधीयातामिति। तत्र एषोऽर्थः सांशयिकः किं दौ पुरुषावा दधीयातामुतेनः पुरुष इति। कथं संशयः॥ उच्यते।
 इहेतरश्च्यते वसानावा दधीयातामित्यत्र वसनमर्थमाप्तपुनः श्रूयते। तत्किं॥ युक्तिग संवधार्य श्रूयते। उत सौम विधाना
 र्थमिति उभये विद्यमानत्वाद्भवतिसंशयः। यदि लिग संवधार्य उभौ पुरुषावा द्रास्येते अथ सौम संवधार्य तत एव इति। किं
 संशयाधानं च द्वियज्ञवत्स्यार। पथैतेन दौ राज्ञपुरोहितौ सा युज्य कामौ यज्ञे वातामिति द्वयोः पुरुषयो द्वियज्ञो भवति। एवं च वा
 नंदयोः पुरुषयोः स्यात् अविशेषात्। वसानाविति श्रवणं देवदौ पुरुषौ गम्ये तेन पदांतरगतेन दौ मेण स्प संवद्धः अत्यव
 गते हि श्रवणं दवगते। पदांतरसंवद्धं वासादवगतं। अतिश्रवाक्पदलीयसी। वसानावा द्रगता श्रार्थ आधानेन संवध्यते न द्वौ

हे

राम

कोत्र

वेधान

मशङ्कतः। आह। वसावाविति नायं केवलः पुल्लिङ्ग एव स्त्रीपुंसयोरप्यभिधाय कोनवति। यथा कुक्षु रश्मि कुक्षु दीवकु
कुक्षु रश्मि कुक्षु रश्मि कुक्षु रश्मि। एवं वसानश्च वसाना ववसानोऽस्यातामिति। अत्रोच्यते। यत्र नार्थः प्रकरणं वा विशेषकं
शायकश्च शब्दो नास्ति नुवादः तत्रैव पुंसां सौगम्येते। यथा दावानयेत्युक्तः पुंसां सावानयति द्वे आनयेति स्त्रियौ तेन स्त्रियो
वति कुमेकारोतं द्विवचनमिति गम्यते शोकारांतमपि द्वयोः पुंसोर्वीवरमिति। यत्रेदानीं स्त्रीपुंसयोः प्रयुज्यमानमौकारांतं दृश्य
ते। तत्र किं मुमात्रसिद्धितीयसम्पन्नमिति सुतस्त्रीसिद्धितीयेति। उच्यते। पुंसि सिद्धितीये दृष्टेयं यथा ब्राह्मणवानयेति इहापि पुमा
सिद्धितीयेत्यर्थः तस्मात्पुंनिमित्तमिति गम्यते। आह। यदि प्रयोगो दृष्टप्रमाणो द्वयोः पुंसो दृष्टः कथमेव स्मिन् स्थाप्यते। अत्रो
च्यते। पुंसि वदिते त्वदृष्ट इति ज्ञासते यदि तु न द्वयोः प्रययोरिति। पुंसां वदिते वैषाद्येन व्यभिचरति। द्वयोः पुनर्यमिव रति। अपि
च युगपदधिकरणवचनताया द्दृश्यते द्विवचनवद्भवनाप्यत्र प्रमित्तयोर्वैरुण्येति वदन्तीनात् इतरेतरयोगे वा
र्थसमासविधानात् द्वापवादत्वाच्चैकशेषस्य यथैव वदितो बंधवैति निदर्शने क्रियते। एवमत्रापि दृष्ट्या तस्मात्पुंसि
त्वेव वर्तते इति गम्यते। न वत्सीदित्वेदृष्टः। आह। नन्वेव दर्शनात् स्त्रीपुंसयोर्वैरुण्येति गम्यते। अत्रोच्यते। उक्तमेतद

पुमादीयेते तस्मात्तद्वद्विमुक्तम्

सायश्चानेदं च लक्षणमात्रेण कार्यत्वमिति । पुमां सद्वितीयोऽस्यार्थेऽभिव्यक्तिस्त्रीपुंसौ चेत्यन्याप्यं । अथेदानीं
सद्वितीयस्य पुंसो विधौ कोऽयः सहाय इति । स्त्रिया अनभिधेयत्वात् अवश्यं भावित्वा सद्वितीयस्यापरः सद्वितीयः पुमानेवमि
तरोपीतरेण सद्वितीय इतरोपीतरेणोतिहावेव पुमांसां कथानेविधीयेते इति उच्यते । ननु स्त्रीपुंसयोर्वाचकं हि वचनमोकारं
तस्मिन्ति नैवास्ति रस्तीति श्रुतः । आह भागवतः यस्मिन्नेव वचनास्मृतिमनुमास्यामहे पुमान् स्त्रियेत्युच्यते । न पाणिनेर्वचनं
कुबुटादिति औकारः स्त्रीपुंसयोर्वाचक इति । कथं तर्हि यत्र स्त्रीपुंसयोः सह वचनं तत्र सद्वितीयो वा पुमानिति श्रुत्वा औकारं
तस्य औकारः प्राप्नोति । सद्वितीयावास्तीति श्रुत्वा एकारः । पुमास्तत्र साधुर्न स्त्री शब्द इति पाणिनेर्वचनं । पुमान्निश्चय इति च
श्रुतेतेन सुतरां गम्यते पुंसोर्वाचक औकार इति तस्मादयोः पुंसोर्वाचकार इति । ननु दौम विधान परमं तदा कुंस्यात् । दौम संवेद्य
स्यार्थवत्वात् । इतरथा दौम वचनमनर्थकं स्यात् । अत्रोच्यते । वसानावा दधीयात् । अस्ति संबंधो न दौमे आदधीयात् । अस्ति
तस्मात्सन्नि रणमपि न तसं वदमाधानेन । आह । वसानं च देन सह संवदमानमनर्थवद्भविष्यति । वसानसन्नि रणमपि न
मेन विधीयेते विधायं शब्दस्याभावात् । न हि वसानं शब्दे विधायको न दौम शब्दे नानयोः समुदायः कस्तर्हि विधातुं शक्नोति

कस्य

राम
१०

आदधीयातामित्यत्रयालिङ् आह। सारवतुविधास्यति। उच्यते। सास्वराष्ट्रगतमा वनं रात्रौतिविधातुंश्रवणधितत्वादाय
 नस्यधानर्थकोवसानाविति शोक्नेतिवाकोनविधातुंभवतिहिवसानयोराधानसंबंधः। तत्रनात्यंतायत्तार्थः परितोभवति। सौमव
 सानसंबंधेविधातवेआदधीयातामित्याधानमुत्तुविधानोत्पत्तायश्रुतिंजसात। आधानसन्निहृष्टेवलिङ्गेविधातव्यश्रुति
 विप्रसृष्टेनसौमवसानसंबंधंविधातुमुत्तरुते। अथविप्रकृषीत। अपिचोत्तुश्रुतिं सौमवसानसंबंधेविधीयमानेसौमवसा
 नस्योक्त्यानाधानस्य। तत्रसौमाभावेपिनाधानंरियुगमिति सौमाभावेप्याधानस्यात। आह। वसानपुणतायां तर्हि को यो वि
 वस्यते। उच्यतेनकुश्वित। अतएवात्यपक्षस्यपरित्यागः। आहसौमवसानश्रवणमिदानीकथमिति॥ उच्यते। नराकतेउभय
 विधातुंसौमलिङ्गावभिधेतहितथावाकं। तस्मादसौमयोः सौमशब्दोसुवारः। अर्थप्राप्तेरवसनेरसानोपुमांसावित्यर्थः॥ तेव
 मायेणवित्तेष्टमानस्यमलिनेसौमसदृशोभवतः। विवेष्टमानस्यवाशब्दवर्तीभवतइति। तस्मादयोः पुंसोरधिकारइति॥
 पुणस्यनुविधानार्थत्वात्पुन्यंदितीमत्राष्टः स्यात्॥ ॥ उच्यते। पक्षंवावर्तयति। नैतदस्तिपुन्यं पुन्यं धीयातामिति। एक
 एवदधीत। वसंतेब्राह्मणेभिर्मादधीतेतिरुक्त्वनेहिविवादेतत्तस्मादेकएवादधीत। नन्विदं वचनं पुमांसावादधीयातामिति

वां दे

स्था २९

नेत्याहागुणस्यनुविधानार्थत्वात्तद्वैमविधानमस्मिन्वाकेपन्यायं तथाहपूर्वार्थोभवति। गम्यतेहि विशेष निय
मः॥ इतरथाद्वैमववनमनुवादेनैवमात्रं कृतं नैव तद्वैमनुवादेनैवमात्रं कृतं पक्षेचानुवादेनैवैकपक्षववनर
शर्तौगोएतेवसाधारणंसादृश्यं। तस्मात्प्रमादध्वनमवगम्येतविनेवहेतुना॥ आह। ननुपुमांसोविधेयैतद्विधानेवनद्वैम
विधानंवाक्यमेदोहितथास्यात्। अतिगम्येत्पुमांसोवाक्यगम्येत्तद्वैमंवाधेयातामिति। अत्रोच्यते। नपुमांसोविधेयेप्राप्त
श्चात्रसद्वितीयःपुमांसोऽनूयते। कथमेकोत्रपुमांसोऽनूयतेतस्यपत्त्याद्वितीयशब्दः स्यात्। नवयत्प्राप्तवनाङ्गम्यतेतद्विधेयंभ
वतितस्माद्वैमविधानंनववक्तव्यमेदोभवति। यदुच्यतेनद्वैमस्यविधायकोस्तीतिउच्यते। आदधीयातामित्येतद्विधास्यति।
नन्वेतदधानंश्रुत्याविधानंसमर्थनान्यदिति। उच्यतेते। आद्येनरेणविहितत्वादाधानस्यनविधायकंविहितत्वात्पुंसः स
द्वितीयस्यतत्तस्यपिनविधायकं। अतस्तदसंनवात्तद्वैमस्यविधायिकत्वात्तद्विधायकंविहितत्वात्पुंसः स
द्वैमस्यतत्तस्यपिनविधायकं। अतस्तदसंनवात्तद्वैमस्यविधायिकत्वात्तद्विधायकंविहितत्वात्पुंसः स
द्वैमस्यतत्तस्यपिनविधायकं। अतस्तदसंनवात्तद्वैमस्यविधायिकत्वात्तद्विधायकंविहितत्वात्पुंसः स
द्वैमस्यतत्तस्यपिनविधायकं। अतस्तदसंनवात्तद्वैमस्यविधायिकत्वात्तद्विधायकंविहितत्वात्पुंसः स

राम

१९

लात् ॥ २ ॥ पूर्वा मासाभ्यां स्वर्ग कामो यजेत स्योतिष्टोमेन स्वर्ग कामो यजेतेत्येवमादिषु ॥ २ ॥ ४ ॥

पुंरादः शिष्यमाण साधुर्भवति न स्त्री न शब्द इति ॥ तस्मादेक एव पुमानादधीत न द्वाविति ॥ ॥ तस्यायावदुक्तमासीत्
स्मर्य स तुल्य एतदुक्तं स्त्री पुंसयोः सहधिकार इति ॥ ॥ अथेदानीं संदिश्यते किं सर्वं याजमानं
पत्न्या कर्तव्यं उत यावदुक्तमासीत् स्मर्यं वेति ॥ किं प्राग् ॥ सर्वं याजमानं पत्न्या ॥ स्यात्सापि हियजमाना तस्मात् सर्वं तस्याप्येवं
प्राप्ते ब्रूमः ॥ तस्यायावदुक्तं स्यात्तव वनयामाणा दात्री ब्रह्मवर्षं विस्यात् ॥ तस्मादनुत्पत्ता न ॥ अनुत्पाहि स्त्री पुंसाय जमान
पुंसां निष्ठां पत्नी स्त्री वा विधातुः ॥ किमतो यद्येवं स्यात्तदनुत्पत्तं ॥ एतदतो भवति कृतार्थं पुनरित्याजमानं प्रवर्णनं
नेष्टु पादेन तं तस्य प्रवर्णनं द्विचक्षितं तं हि ॥ तेन तेषु पत्नी न स्यात्तमानि वक्रत्वार्थं निसंमंत्रकास्मि तेन विधत्ता तली न
स्यात् ॥ अथ तन्मात्रा अथ यनस्य प्रयोजकं स्यादिति यदुच्यते ॥ तत्र असत्यपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्वृतिर्न विध्यति ॥ अति
हितस्य पुमान्निर्वर्तको यत्र कृतार्थं तस्यैव केनचित् निर्वर्तयितव्यं ॥ तस्मात्प्रतिषिद्धं स्यात्पत्न्या अथ यनस्य पुनः प्रवर्णेन
किं विरप्रमाणं ॥ अतस्तदपि पत्नी न कर्तारमात्मा शिष्यो ब्रह्मवर्षं विसृष्टं प्रतिगुणं भूतेन तत्रावतरेण कर्तुं सिध्यति ॥
अन्यतस्य हि संस्कारो हीयते ॥ न वतत्रे पादेन यजमानस्य प्रवर्णनं ॥ तस्मात्त्रिंशमप्यविवक्षितं ॥ अतश्चाशीर्ब्रह्मवर्षं विसृष्टं

नभोरपि स्थाययत्राह तोयते पस्याज्यमवेक्ष्यत इति तस्मादनुत्पत्त्यादसमानविधानापत्नी यज्ञमानेन न भविष्यतीति
 वाचुर्वर्णमविशेषात् ॥ अग्निहोत्रादीनिकर्माणुराहुरणं तेषु संदेहः किं बहुणं वर्णनां ता निभवेयुः उतापशूद्राणां त्रयाणां
 वर्णनामिति किं तावत्प्राप्तं ॥ वाचुर्वर्णमधिकृत्य जेतुं कुत्रादित्येवमादीसु संते अविशेषात् नहि कश्चिद्विशेष उपदे
 यते तस्मान्नशूद्रे निवर्तते ॥ निर्देशमात्राच्च त्रयाणां स्यादग्नये ये ह्यसंबंधः क्रतुसुब्राह्मणश्रुतिरिषात्रेयः ॥ वाश
 दः पक्षमावर्तयति त्रयाणामधिकारः स्यात् जुतः अग्नये निर्देशान् अग्नये त्रयाणां निर्देशो भवति वसंते ब्राह्मणे
 णिमादधीतयीश्वराज्यः शरदि वैश्वरिति शूद्रस्यावाने श्रुतिर्नस्तीत्यनभिः शूद्रः अत्र समर्थो विहोत्रादि निवर्तयितुं
 स्मादग्निहोत्रं कुत्रास्वर्गकाम इत्येवमादिषु शूद्रस्यापि काश्रुतिर्नस्ति ब्राह्मणदीने वा धिरुत्तसायवर्तते ते हि समर्थ
 अग्निहोत्राहवनीयादयो न शूद्रस्याविधाना संस्कारशब्दाच्चाहवनीयादीनां तस्मादनधिकृतानि होत्रादिषु शूद्राणां त्रयोम
 न्येते स्म निमित्तार्थेन वादरिः तस्मात्सर्वाधिकारस्यात् ॥ यदुक्तमनधिकारः शूद्रस्येति तत्र सर्वस्यार्थिनमधिकृत्य जेतुं यु
 ते सोऽसति प्रतिषेधवचने शूद्राणां न वावर्तते यत्तु नान्यथा वादिति सास्वदिति सादेवाभिरर्थप्राप्तः कामश्रुतिपरिग्रह
 यत्तु स मर्थो ॥

न ३

१२

नत्वा रात्राहानन्त्यधियचोदना ब्राह्मणदिसंयुक्तानशूद्रस्य सुचते निमित्तार्थे न ताः प्रकृतमेव प्रापिकाः कथं
 निमित्तस्वभावा एते राज्ञाः ब्राह्मण आदधानो वसन्ते राज्ञो यो प्रवेष्टव्यः शरदि ब्राह्मणदीमां वसन्तादिभिः संवेष्टो
 गम्यते तेन वसन्तादिसंवेष्टार्थं ब्राह्मणस्य इत्यवगम्यते तथा ग्राह्यातिर्न वाक्सेन शूद्राद्यावर्तितो भविष्यति तस्माद्ग्राह
 रिः सर्वाधिकारं शास्त्रं मन्यते स्मेति गम्यते अपि चान्यार्थं दर्शनामथाश्रुतिप्रतीयेत ॥ अपि वेति पक्षो व्यावर्तते यथा
 प्रत्येव प्रतीयेत ब्राह्मणदयो ह्यधाने श्रुयन्ते तेन ब्राह्मणदि कर्तृकमाधाने वसन्तादिश्रवणं अवसन्तादिकालकं तथा वेद
 शूद्रवर्जितानामेवाह्वयमणं भवति वार्हेक्षिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम जुयीत पार्थुरश्मं राज्ञ्यस्य रापो वाजीयं वैश्वस्यैः शू
 द्रस्य सामना मनन्ति तथाप्येव तत्र ब्राह्मणस्य वायूराज्यस्यामिन्ना वैष्णवस्येति तथा धानेष्टुप्रक्रमे पुत्रास्येति
 मादधीत एकादशसुराज्योद्गादशसु वैश्य इति एवमब्रह्मसामक्रमं तद्वत्क्रमं क्रमकं च शूद्रस्य ययुक्तमपि क्रमेणैव
 लंघ्यात् तस्मान्न शूद्रोऽनुकुर्यात् यज्ञे तवा ॥ निर्दिष्टा तु यज्ञे स्यात् नैतदेवं शूद्रस्याधानभावादधिकारोक्तिर्ह्यत्रादिभि
 ति अस्ति हि शूद्रस्याधाने य एवं विधानं निमाधत्त इति शास्त्रे सामान्येन इदमपि निमित्तार्थं भविष्यति तस्मात्सर्वाधिकारं शा

ति

स्त्रमवित्तमर्हतीति। वैकुण्ठेति चेत्। अथ यदुक्ते अत्र लसामकतव्रतक्रमप्रक्रमकं वृद्धस्य क्रमप्रयुक्तमपि फलं न सा-
 धयेत्। तद्वियुगमिति तत्परिहरेत्वेयं ॥ न काम्यत्वात्। न एष परिहारः। काम्यत्वात्। कामपि च ते शूद्रः। अभीवर्तनाम ब्रह्मसामतया
 नारम्यद्विविदास्माते अत्र विशेषेण वक्ष्ये विमित आदयादिति अनियतप्रक्रमेण शूद्रस्य नियम्यते व्रतेपि मसु शूद्रस्येति संवे-
 द्यदर्शनादध्यवसीयते स्वेव शूद्रस्य। तस्माज्जातुर्वर्णमधिक्रियेत संस्कारेव तत्प्रधानत्वात् ॥ व्रते व विशेषो वगम्यते ह्यत्र वा-
 नत्वं। पुरुषप्रधानं हि व्रतं। किमन्यथा पुरुषप्रधानता एतदतो भवति पुरुषप्रधानैः संस्कारेण शक्तेः। तदनुपसंक्रियमाणस्य सा-
 कारं व्यावर्तयितुं। तत्कथमिति। यत्ने तेति हि स्वर्गकामेभिश्च यमाने तत्कामः। शूद्रो नाभिहित इति कथं गम्यते। किं हि स्यात्। गम्यपुरुषनिर्व-
 र्त्तनं निर्वर्तयति। व्रतमिति चेत्। न सामर्थ्यात्। यत्ननाय हि तदा स्यैवोद्यततत्त्वेव व्रतेन विना न सामर्थ्यं नान्यस्य। एष एव हि व्रत-
 स्यांगमावप्यत्कर्त्तारं समर्थं करोति यत्नं तेन न प्रयोजनं सतदनपेक्षैव यागमभिनिर्वर्तयति तस्मादप्यशूद्रवर्त्तनं। अपि वा-
 चेदनिर्दिष्टादप्यशूद्राणां प्रतीयते। एवं न यापकाणि श्रवणानीत्युक्ते। शक्यते तु वक्ष्ये पापकाणीति। न व सूत्रकारेणैतत्। अपिदिष्टं
 नैमित्रिकेऽपि तेषु मसु शक्य एव शूद्रपुंदासो वक्ष्यमिति। न तदा इतरेह त्वं न रंयपदिष्टं। अपि वेति पक्षया व्रतं न एव मपि सति

न

नैमित्तिकेपि ब्राह्मणदिश्रवणे सति अपश्रुद्वाणमेवाधिकारः। कुतः। वेदनिर्देशान्न वेदे हि चयाणं निर्देशो भवति। वसंते ब्राह्म
णमुपवीतृप्रीप्तेराजमेशरदिवेषमिति। वेदाभावादसमर्थः श्रुदो यदुतस्मान्नाधिक्रियेत॥ अणुर्थत्वान्नेति चेत्॥ अणुना
यनेनायं श्रुदो नुपनीतः स्वयमुपेयाद्येते। तथास्य सामर्थ्यं निश्चितं इति॥ संस्कारस्य तदर्थत्वादि धावां पुरुषश्रुतिः॥
उच्यते। विद्यायामेवैवापुरुषश्रुतिः उपनयनस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात्। विद्यार्थमुपाध्यायस्य समीपमानी प्रत्येष्टार्थं कुर्वन्
ब्रह्मसैवाविद्यावापुरुषश्रुतिः कथमवगम्यते। आचार्यकरणमेतदभिधीयते। कुतः। आत्मन्यपददर्शनात्। न यतिराचार्यकरणे
न ते तदर्थसंबन्धाऽऽपुन यनयाचार्यकरणं प्रयुक्तं वेदाध्यायनेन। कार्यो भवति। तस्माद्देवाध्यायने ब्राह्मणदयः श्रुताः श्रुदस्य न
पूतं वेदाध्यायने अतो वेदत्वादसमर्थः श्रुदानाधिक्रियत इति विद्यानिर्देशान्नेति चेत्। इति चेत्तदप्यसिद्धं वेदत्वादसामर्थ्यात्
धिरुतः श्रुद इति नैष दोषः विद्यानिर्देशात् विद्यो निर्देशस्य नुक्तामपि अयेष्यत इति। शक्यते ह नुक्ताप्ययेत्वं। तस्मात्वातवर्तपस्य
विकारः॥॥॥ अतैवैत्यादभावः कर्माणि स्यात्॥ न चैतदसि श्रुदायेष्यत इति प्रतिविद्धमस्याध्यायने न श्रुद्वाण्येत्यमि
ति। अधीयानस्याप्यध्यायनेन स फलं न भवति दोषश्च। ज्ञायते अतो वेद्यः श्रुदः अस्याभावः कर्माणि इति सिद्धं। अथापि वेद्यत्वेन न

ना ४

म ३

सिध्येत्तथाप्यनमित्तादजावः कर्मणि स्यात् ॥ अथ कथमनमितेति । आपकाणी हि ब्राह्मणादीनामाधानवाक्यानि ननु
 य एवं विद्वानभिमाधत्तस्याधानस्य विधायकं । ततः त्रयस्त्रिंशत्तन्निमादधीतेति निमित्तार्थनिवचनानीति गम्यते । अत्र
 अत्रेव त्रिंशत्तन्निमादधीतेति श्रुत्या विधानं गम्यते । य एवं विद्वानभिमाधत्त इति श्रुत्या तदा मुमुक्षुमानि कुं प्रसक्तश्रुतात् दुर्वले
 । तस्मात्प्रापकाणि वचनानि ॥ अतः श्रुदस्यानधिकारः ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं ॥ ॥ अन्यार्थदर्शनं यमवति यथानश्रुदस्याधाय
 नमिति किंलिङ्गं भवति । यद्युवाच ततश्मशानं यच्छूदः तस्माच्छूदसकाशेनाप्येयमिति अनययने श्रुदस्य दर्शयति । तस्मादप्यश्रु
 दणामधिकारः । नन्वाहवनीयादिनापि यागो वचनप्रामाण्याच्छूदस्य विधीयते । नात्र यागस्य द्वावे विधीयते स्वर्गकामस्य
 । किंतु हि स्वर्गफलताविशिष्टस्य । तस्मादसंभवः श्रुदस्याग्निहोत्रादिषु ॥ ॥ त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ अ
 ग्निहोत्रादिष्वेव संदेहः किमद्रव्यस्याधिकारोनेति उच्यते । त्रयाणां द्रव्यसंपन्नोऽधिक्रियत वा द्रव्यः कुतः न हि शक्योत्पद्रव्यो द्रव्यसंयु
 तं कर्मानुष्ठानं । तस्मादद्रव्यस्यानधिकारः ॥ ॥ अनित्यत्वात् नैव स्यादर्थद्विद्रव्यसंयोगः । नैव स्यादुक्तमद्रव्यस्यानधिकार इति । कुतः
 । अनित्यत्वादनित्यो द्रव्यसंयोगः । न हि कश्चिज्जात्याश्वरवपुरुषः अस्त्युपायो येन द्रव्यवान्न भवति । यः शक्तेयं तु तस्य यजेतेति

उच्यते
 राम
 १४

हो नादि

वाचकोभवति। योनिकथंविदपिशक्नोति यागमभिनिर्वर्तयितुं तत्राधिकारोति यजेतशब्दः यत्तत्केनवित्प्रकारेणशक्नोति
नतं वर्तयित्वा प्रवर्तते। अर्थाद्वायसंयोगो मवति जाविष्यते विना धनेनेत्येदं नृप पन्नतस्मादर्थादयसंयोगः॥ ८८ ॥ अंगहीनश्च
तद्वर्मा॥॥ अग्निं धौवांगहीनं प्रति संदेहः किमसा च विक्रियते उतनेति। तत्राप्यधिकार एतिदेशः। असमर्थ इति कृत्वा एव पक्षः॥ शक्ते
विद्यमानत्वात् उत्तरः॥ तदिदमभिधीयते अंगहीनश्च तद्वर्मा॥ किं वर्मा॥ अद्रव्य वर्मा इति॥॥ उत्तरे नित्यसंयोगात्॥॥ यस्य तत्प्रति
समाधेयमंगवे कल्पंते प्रति विचारः॥ किं अद्रव्य विक्रियतेनेति। पूर्वाधिकारेण न विक्रियत इति प्राप्तं ब्रूमः। न विक्रियत इति। कुतः शक्नुमा
वात्। नासौ केन विदपि प्रकारेण शक्नोति यष्ट। तस्मात्तस्याधिकारो न गम्यते। ननु यष्ट शक्नोति तत्र विक्रियत इति। वस्तुविक्रलो वि
ना स्यावेक्षणेन विना विसृज्यते। पंगुर्विना श्रेयादिश्रवणे न ववधिरः एतान्यदार्था न्यति वस्तुविक्रलादीनामनधिकार इति। ने
तुच्यते। नाज्यावेक्षणेन विना पुरुषं प्रति निर्दिश्यते यदि हितं प्रति निर्दिश्येत तत्ते विक्रलोप्य विक्रियेत। कर्तुं प्रत्येकामुपदेशः॥ प्रवृत्त्या
तिशेषात्। पुरुषस्य चारणातेनानभिधानादिसुक्तमेतत्तद्विधिवी संयोगांतरादित्यत्र तैश्च विना विष्णुकर्मप्रपुत्रमपिन फलसाध
येत तस्मात्तस्यानधिकारः॥॥ अत्रार्पयस्व हनं स्यात्॥॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते अर्पय वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्

कर्मणो विशेषेणोच्यते। अत्रोक्तं समर्थत्वात्प्रतिषिद्धः॥ तस्माच्चैव वार्तिको रथकारः स्यात्॥ ॥ अकर्मता तु नैव स्यात्॥ ॥ नस्ति
 चैव वार्तिको रथकारः। प्रतिषिद्धं हितस्य शिल्पोपजीवित्वञ्चैव वार्तिकस्त्वस्ति तस्मादवनप्रामाण्यस्य आधात्पते॥ ॥ आनर्थक्यं च सं
 योज्यते॥ ॥ ब्राह्मणदिषु वसंतादयो नियताः तान् प्रतिवर्षी उच्यमाना अथैवं संवत्सरादयः कथं प्राप्नुयुः। तस्माच्चैव वार्तिको रथकारः
 ति॥ अणार्थेनेति चेत्॥ ॥ एवं वेत्तुं न सिद्धं तस्मिन् चैव वार्तिको रथकारः प्रतिषिद्धत्वात् शिल्पोपजीवित्वस्येति। अणार्थेनेति न कश्चिद्विषय
 निरर्थकारो वेत्तुं न तस्येदमाधानं विज्ञायते॥ ॥ उत्तमनिमित्तत्वं॥ उत्तमे तदस्माभिः न निमित्तार्थं न्येतानि अथवा नीतिः किमतेषां दि
 ननिमित्तार्थं निरुद्धं ततो भवति। प्रापका एति। प्रापितत्वात्तेषां माधानस्य पुनः अवलम्बनार्थं कं तेन मस्या प्राप्ते तस्य भविष्यतीति।
 अथो येनैव देवं निमित्तार्थं भविष्यतीति। नैतदेव मयमवकल्पते। वसंतादि संपुङ्गं तत्कथमिव वर्षाभिः संवत्सेना अपि प्रापकपक्षे
 आधानं विधीयते। अतः निमित्तपक्षे पुनर्वर्षं विधातव्यास्ता वा येन प्रतिश्रुतिश्च वा कालीयसीति। तस्माच्चैव वार्तिकस्येदमाधानमिति।
 सोऽन्यथा न स्तहीनत्वा भेदं वार्तिके नैव रतु॥ ॥ ननु सर्वेषां चैव वार्तिको रथकारः सोऽन्यथा नैव स्यात्ताति वचनः शब्दः सोऽन्यथा न
 मत्तातिरभिधीयते। हीनास्तु किं विचैव वार्तिके मोक्षासंनरेन उच्छ्रान्तवैश्यान् दत्तव्यास्तेषां मिदमाधानं। कथमवगम्यते। प्रसिद्धं कर्म

गार्हपत्यमंत्रवर्णनमिति सौधन्वनामंत्रवः स्मृतं कृतमिति। नृनृणां त्वेति रथकारस्याधानमंत्रः तस्मात्सौधन्वनामंत्रवः
 त्ति। नृनृवश्चरथकाराः अपि वनेमिनयंति नृनृवो यथेति। येनेमिनयंति ते नृनृवस्तु च्यंते। रथकाराश्च नृमिनयंति तस्या दत्तैर्वर्णित
 नामश्च ज्ञानामेव दधानमिति॥ ॥१२॥ ॥ स्थपतिर्निषादः स्याच्छृङ्गसामर्थ्यतः॥ वास्तुमध्वरौ द्वे निर्वपेत्। यत्र रुद्रः प्रज्ञाः रामथ
 दित्येतामिष्टिं प्रहृत्योच्यते। एतेषां निषादस्थपतिं याजयेत् इति निमित्तं विद्वत्समिति। षादस्थपतिं प्रति संदेहः किमधि ततानामन्य
 तमउत्तम्य एवेति किमाहं॥ अन्यतम इति सूत्रमः सहस्रमर्थः विद्वत्समिति मन्त्रात्रयेभ्यो न्यथा विद्वत्समिति नृनृत्वाच्चासमर्थ इति। ननु निषा
 दस्थपतिश्चादत्तत्रयेण पश्यते। उच्यते न त्रेण पश्यते निषादानां स्थपतिरिति षष्ठी समासो भविष्यति श्रेष्ठो निषादानां तस्मादधि तता
 धिकारमेतच्छास्त्रमिति। एवं प्राप्ते सूत्रमः स्थपतिर्निषादः स्यात्तच्छृङ्गसामर्थ्यतः। निषादस्थपतिर्न विदुर्महंति कस्मात्तच्छृङ्गसामर्थ्यतः
 निषादं हि निषादश्चाष्टः शक्तेति वदितुं श्रवणेनैव निषादानां तु स्थपतिं लक्षणया दूषयत्। अतिलक्षणविशेषेनैव श्रुतिर्नोपान
 लक्षणम्। अथोच्यते तेषां निषादश्चेति निषादववन एव षष्ठी संबंधस्य वाविकेति तन्न पश्य श्रवणम्। नात्र षष्ठी शृणुमः॥ अ
 ह्नाप्यसामर्थ्यतः पश्यर्थवगम्यत इति। सत्यं गम्यते न तु लोपेन। केन तर्हि निषादश्चादर्थं न लक्षणम्॥ तस्याश्च देवत्वमि

एव
 राम

१६

निपादो ना

अस्तेषु

तुलासमानाधिकरणसमासस्तवलीयात्तत्रहिस्वार्थेशद्वौष्टौभवतः। द्वितीयावविभक्तिसंज्ञेनाभ्यासं
अतएतेनद्वितीयानिर्दिष्टोनिषादेगम्यतेतत्रषष्ठ्यर्थकस्ययन्मश्रुतेगृह्ययात्तस्मान्निषादएवस्थपतिः स्यात्॥
लिङ्गदर्शनाच्च॥ लिङ्गवदृश्यतेकूटंरक्षितंनिषादस्य इत्येदंशयति। कूटंरक्षितंनिषादानामेवोपकारकंनार्थाणामेवस्वमे
वतमिति॥ ॥ इतित्रावरेमाध्यषष्ठ्यायस्यप्रथमः पादः समाप्तः॥ ॥ ॥ पुरुषार्थेकसिद्धित्वात्तस्यतस्याधिकारः स्या
त्॥ इदंशाहेनप्रज्ञाकामंयाजयेत्॥ तथातृदिकामाउपेयुः तथातत्रतत्रैवकामाः सत्रमुपेयुः॥ सप्तदशावराः चवृत्तिना
तिपरमासत्रमासीरन्निति। तेषुसंदेहः किंतस्यतस्यरत्नेनफलेनार्थिनः सत्रधिकारः उतपर्यदर्थिन्याधिकार इति।
आहनुच्यर्थिनोवकुलसंख्याविशिष्टानिर्दिष्टपतेकथमेकमेकैकशधिकारोभविष्यतीति। उच्यते। तृदिकामाउपेयु
मादिभिर्विधीयमानमृद्धिलक्षितेषुसमस्तेषुवप्राप्तंनराकां वकुचवनेनविशेषेवस्थापयितुं। तेनतंतमधिकृत्यार्थदेव
तिभवतिसंदेहः किंप्राप्तैकैकेनसमर्थेविकृतंरत्नं सत्रंरक्षयिचुपर्थेदंउक्तंमर्थिनीमेवावगच्छामः नवाकृतुः फलेनव
ति। नवैकः कर्तव्यते। तस्मात्समस्तानां फले एकैकस्यफलावमवोमध्यकस्याचरुनफलमित्येवंप्राप्तंनमः तस्यतस्या

धिनः कृत्स्नं फलं सत्रादुर्गिर्वर्तते। उतः पुरुषार्थस्य एकसिद्धिर्यतो भवति सह क्रियमाणे सर्वे एकैकः पुरुषार्थसाधय
 तितंत्रेण कृत्स्नं फलं नवति। एकैकश्चात्र कर्त्री। आह। नन्वेतदुक्तं एकैको नशः क्रेति वक्तुं ईको कर्तुमिति। उच्यते। शब्दोत्पत्तौ
 स्यत्वात् तंत्रविवक्षायां। यदेकः स्वात्तंत्रेण प्रवर्तते तदा मातृसंख्या निर्द्वयार्थसामादिभिः प्रमेयते। एवमेकैकः पुरुषार्थसाध
 यति। इतरानि तस्य तेन सर्वकर्त्रीरः सद्यपेक्षा भविष्यति। सर्वकर्त्रीरः पृथक् पृथक् फलेन संभ्रम्यते। अस्मिन्नेत्यत्रिसंयोगा
 यथा स्यात् सत्त्वं रश्मिं तथानावो विभागे स्यात्। अथिवनैतद्विरुद्धं यत्तैकैकं कर्म वक्तुमिति। क्रियत इति। यदुच्येत विरुद्धमेकैकं कर्म
 कृते द्वितीयः किं कुर्यादिति। अत्रोच्यते। पर्यायेण क्रियायामेव दोषः तंत्रेणानुक्रियायां भवति क्वचित्संज्ञायां यथा स्यात् सत्त्वं रश्मिं
 तथानावो विभागे स्यात्। यथैकैकस्य सत्त्वं सत्त्विना प्रस्यत्वादर्शनमेकैकेन रश्मिनिर्वर्त्यते एवमेव सत्रं तंत्रानावो भवेत्।
 सर्वेषामंशकं इयं मध्यकस्याहवनीयस्य परिस्रिच्युत्स्य विभक्तितत्र सर्वकर्त्रीरसंत्रेण भवति नवात्रोत्पन्नसंयोगः। उत्पत्त्यैव
 त्रिसंख्यायां कर्मसंपुजनेषु त्रिसंख्युत्पत्तेः ततो नैकसंबंधार्थमिति वचनं गम्यते। उत्पत्तिसंयोगत्वेन तत्रास्ति तस्मादेकैक
 स्वरूपेन फलेनाभिसंबंधश्चेत्। ॥१॥ प्रयोगे पुरुषश्च ते यथाकामी प्रयोगः स्यात्। ॥२॥ पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामेयज्ञेय

एतेन सर्गकामो यजेतेति श्रूयते। अत्र संदेहः किमनियमेन एको द्वौ बहवो वा यजेन्नुत्र च वा एक एव यजेतेति
 । ननु तृतीय उक्तेरास्त्रफलं प्रयोज्यते। यदावप्रयोज्यते तदा विवक्षितमेकत्वं यथा तस्माद्व्यक्तम्। इह तदेव विवक्षितम्
 नश्च निर्णयत इति। किंप्राप्तं यथा कर्मणि किं प्राप्तं यथा कामे। प्रयोगे सातः। कृतः पुरुषकृतेः पुरुषः श्रूयते पुरुषयागे
 श्रावयित्वा कृतार्थः। शब्दः एकस्य द्वयोरेकस्य। कीदृशो वा यागेन वारयति। नासौ पुरुषो यागेऽप्युपतेयागमी धेनुर्वैतयेयागे
 नवाफलमभिनिर्वर्तयेदिति। अतर्हि यागेन फलं प्राप्नुयादिति यागस्य वा फलं निर्वर्तयेतीति तं पुरुषः यदि संगमना वक्ष्यते
 यागे फलं निर्वर्तयेतीति तदा संख्या गुणभूता तदंगे पुरुषपरिच्छिन्ना। अथ पुनरंगीभूते पुरुषं प्रकाराय लुप्तं नैव पुरु
 षो भिसंवेद्यते। न युगवचनतया तत्र विवक्षितं संख्या वचनं यावात्समर्थः। अर्थावतं सर्वमधि कृत्यैतदुच्यमानं न शक्य
 ते एकवचनेन विशेषयितुं। कथं न पुरुषप्रशान्तं न फलं तत्। किं विप्रयोजनमस्ति नवागो तस्या। आत्मा तु फलसंबन्धुः
 सर्वस्येष्टः। नश्यत्कर्मकर्तव्यमिदं तथा उच्यमानं पि न क्रियेत। तत्र वचनात् नर्थक्यं स्यात्। तस्माद्यथा काम्यं स्यात्। एको
 द्वौ बहवो वा यजेरन्निति। तथा वदनीयं। युवे हि स्थः स्वः। अर्थः इति द्वयोर्ब्रह्मणोः। प्रतिपदं उक्तं इति। एतद्वै प्रमि

रव इति वज्रं यज्ञमानेन्य इति द्वयोर्वहूनां च यागं दर्शयति ॥ प्रत्यर्थं श्रुतिमाव इति वेत्ता ॥ इति वै देवं ये सप्यसि
 प्रत्यर्थं श्रुतिमावः स्यात् ॥ यागमभिनिर्वर्त्तयेत्तत्तत्फलं प्राप्नुयादिति ॥ कुत एतन्न उभयं हेतुस्माद्वगम्यते कतरदत्र जहीम
 इति नैव च स्यात् ॥ तस्मादुभयमपि प्रत्येत्य ॥ अहं नन्वेकार्थं वचनं तान्मायेति ॥ उच्यते ॥ यद्वगम्यते तन्मायं उ
 भयव प्रतीयते तस्मादुभयार्थं वचनं तैव व्याख्या ॥ यागं प्रतिवृत्त्या भावद्विवक्षितमेकवचनं ॥ तादर्थ्यं न युक्त्यर्थं ता
 नुक्तेः ॥ अतिरत्नात्कुरुः प्रधानभूतत्वात् ॥ नैतदेवं तादर्थ्यं पुरुषप्रधाने सति नाम भूतः पुरुषः प्रतीयते ॥ अत्र नैव हि य
 येन प्रतीमः अर्थतिरंयतो गुणभावात्प्रधानभावः ॥ प्रधानभूतश्चात्र कर्त्ता वचनस्यार्थवत्त्वात् ॥ अतो न गुणभावः कर्त्तुर्वैक
 ल्यते ॥ ॥ सोऽनैकत्वात् ॥ एका विधायिका बोद्धा सावदिफलोत्पत्तिं कया गोपयति वविवक्षते तदा कर्त्तान् स्वार्थं न ॥ यदा पुनः
 स्वार्थेन कर्त्ता तर्थायागः फलं वा तादर्थ्येन न ज्ञेयं गोपयेन भवति ॥ स्वार्थेनैकस्वार्थ इति तौ वैपरित्येन वेति ॥ यद्येवा
 म्यावाङ्मुष्मिण सति देवदत्त इति गम्यते न योगपद्येन यदा दक्षिणे ना सति तदा समेन वचः ॥ दृष्टं न ॥ इति नैव
 स्पतीति गम्यते भवत्याह तत्त्वात् ॥ एवं यदा पुरुषप्रधानं तदा यागस्य फलस्य वा गुणभावो वगम्यते ॥ तत्र याह तत्त्वात् न

मपतिन २

॥ १ ॥

आरभतेनियोगतः ३

काश्चात्रोतिवाफलं तस्यामवस्थायां कर्तव्यमेवोपक्रांतस्य परिसमापनं। नन्वर्थिनो योः सः च कर्तव्यतयोच्यते नैतदे
 वं वाक्यार्थो हि स भवति। यागस्य तु कर्तव्यता श्रुत्या गम्यते। तस्माद्वा मकामेन वाग आरब्धः परिसमापनीयः। यामादिकामना
 वचने निमित्तत्वेन तदा भवति। निमित्ते चोत्पन्नैव कर्तव्यमित्युच्यते तद्धनं हि निमित्ते कर्तव्यमेव। उपक्रांतस्य समापनं कर्त
 व्यमिति चेद्य तत्तद्धनं हि निमित्ते कर्तव्यं। न हि तद्धनं हि मनुष्यं न भवति। उत्पत्तिश्च निमित्तं न भवः। तस्माद्दीर्घायामपि फ
 लं वा याग उपक्रांतं परिसमापयितव्यं। क्रियाया हि निमित्तमारंभः। सोऽपि परिसमाप्तेरिति॥ फलार्थित्वाद्वा नियमो यथानुष्ठाते
 ॥ वा शब्दः पक्षे वा चर्तव्यति। अनियमे वा कस्मात्फलार्थित्वात् फलार्थिनः फलं विकीर्षमाणस्य उपाये यो विधीयते। न कर्तव्यता सा हि
 विधीयमाना फलस्य वा यागस्य वा स्यात्। फलस्य न तावत्तत्त्वत्वात्। न हि यो यत्कामयते तस्य तत्कर्तव्यं। यदेष्टव्यं वेदे वा सो
 मवैतत्कर्तव्यमिति। उपायं तु न वेद तमाकां शूत इदं पुष्टिं तेषां ग उपाय इति। यागेन क्रियत इति। न च यागस्य कर्तव्यता प्रस
 द्धविरोधात्। अथ हस्तु तैशोपागः। यदियागेनान्यस्य कर्तव्यता तदान विरोधः। यागकर्तव्यतायां फलं कल्प्यं न च कल्प्यमानस्य प्रमा
 णमस्ति। कर्तव्योपदेशश्च रासादिष्वर्थेषु न भवति तस्मान्न यागः कर्तव्यः। फलकामस्य यदिष्टं तत्कर्तव्यं अनुष्ठेयं वा प्राप्तं यागस्य

राम
 २०

स्वे २

तयोः प्राधान्यमपि गम्यते। तस्मान्न यागे फले वा पुरुषस्य गुणभावः अतो यथाकामं स्यात् एको द्वौ बहुवे वा यजेरनु
 ति॥ ॥ अपि वा कामसंयोगसंवेधात् यागायोपदिश्येतत्त्वार्थो हि विधिश्च निर्विषाणवत्॥ ॥ अपि वेति पक्षव्या र्तिः। प्रयोगा यो
 पदिश्येत कर्तृन स्वार्थेन। कथं यजेतेत्यस्यार्थः। यागं कुर्वन् यागेन वा कुर्वन् इति सत्ताव्यं क्रियात्रंगम्यते न फलस्य कर्त्रीकारता
 स्वर्गकामशब्दः। स्वर्गकाममात्रेव तत्र तेन विशेषमवलंब्यते तत्र आत्मनः परस्य वेति। स्वर्गप्रतीतिमात्रे स्वर्गकामशब्दो वर्तते। श
 ब्दप्रमाणकश्च वक्ता हि शेषार्थेषु। कथं तर्हि कामस्यात्मसंवेद्यो वृत्तगम्यते। संवेधात् फलकामो नुक्ते पि शब्देनात्मन एव फलकामयते
 न परस्य। यत्र न भवत्येव कर्तव्यं भवतः प्रत्यर्थं तत्र विधिः श्रूयते। यथा हस्तविषाण यावत्तु यति बालो लेहस्य विषाणा मास्यती
 ति। यत्रैवं के कर्तृविषाणो भवतः तत्र गुणभावो वा कर्तृकामं च गम्यते। न त्वेव विद्यामि के कर्तृविद्येते। गुणभूतस्य पुरुषस्य यत्
 भावेति। तत्र यमार्थः। करणं कर्म वा। संवेधात् पुरुषप्रधानं न कस्यचित्सुखेनोत्पन्नं प्रयोजनं सुखसंवेद्येनात्मन सुखं
 तं॥ तस्मात्संवेधात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते। न श्रूतेः अतो गुणभूतस्य संख्या विवक्षितेति॥ ॥ अथा स्यादिति चेत्॥ इति चेन्न वा न्य
 र्पति। एवं सति यदि स्वर्गकामः अन्यस्यापि स्वर्गकामयमानो न भवति। अन्यस्य स्वर्गकामयमानो नोपि यजेत तत्र पूर्वोक्तो य

मि ३

कएतसामवतीति। तथेह तयो रसमवापिलं। इह क्रिया प्रतिपिद्यतेना क्रियोपदिश्यते। नहि कलं जं न क्षयन प्रतिषेध विधिनाति
 क्रामति। इह युनरादित्यं पश्य नाति क्रामति विधिं। नहि तस्य दर्शनं प्रतिपिद्यं नियमस्तत्रोपदिष्टेयं संनियमं करोति सफलेन संबध्यते।
 इह तु प्रतिपिद्यते कलं जाति। कथमवगम्यते। नात्र तस्य व्रतमिति मत्स्यवचनमस्ति। नवनक्षत्रित व्यभिस्यमानसेवापारोर्थः। मत्स्य
 नव्यमिति नम दत्तं कर्तव्यं राद्येनाच्यते। नेदितत्प्रतिपिद्यते अथैव। एवं प्रसिद्धां धर्मं गृहीतो भवतः। इतरथा लक्षणा स्यात्। अतिलक्ष
 णविषयेव प्रतिपिद्यते। नलक्षणा। तस्मादिह प्रतिषेध उच्यते। आह प्रतिपिद्यं नाम। दोषोचनं श्रूयते। तस्मात्प्रतिपिद्यं मथ नुधातव्यमिति।
 दोषः कल्पयिष्यत इति चेत्। न प्रमाणं जावात्। अर्थोपात्तः प्रमाण उपदेशावैयर्थ्य प्रसंगादिति यद्युच्येत। नैव देवव्यथ र्थे विदिशो ज्ञानात्
 भवति। तस्मान्न कल्पो दोष इति। उच्यते। स्वतन्त्र कल्पनीयः किंतु इत्येव। कथमनंतरं मेवैतं शिष्टावर्जयेयुः पतितः कर्मफलेभ्य इति व
 दंतो महांश्चैप दोषोपक्षिष्टावर्जयेति। तस्मान्निनियोगतः कलं जातिनमक्षयितव्यमिति। यथानसर्प्यां गुलादद्यात् इति तत्र दोषद
 र्शनात् निनियोगतो न स र्प्यां गुली दीयते। कंटको वा पादेन नाधिष्ठीयते। एवं मिदमपीति॥५॥ तस्मात्तद्विषयमाणा निजननेना
 प्रवर्तते॥ ॥ इहस्मात्तीः परार्थ उदाहरणं संप्रत्युपहित नियमाश्चावारः। गुरु रनुगंतव्यमिति वादवितव्यं। रुद्रव्याः

तु
राम
२२

साधनता विधीयते। तेन नावश्यं समापनीयं भवति। यथा नुपक्रांतं नावश्यं समापयितव्यं।
 यद्युवाक्यार्थः श्रुत्या वाध्यत इति। यत्र श्रुत्यर्थेन संभवति तत्र वाक्यार्थो गृह्यत इत्युक्तमेव। तस्मादनियमः॥ ॥ नियमो वा तन्निमि
 त्वात्कलं तत्कारणं स्यात्॥ ॥ आरंभो दिनिमित्तं समाप्तेः कथं तत्कर्तुं। कारणं स्यात्। किं कारणं सत्यं संकल्प्य तं यो सारं समापयति जाती
 यकं न समापयति तं शिष्टाविगर्हं ते प्राक्क्रिमिको यमसंयवहार्य इति। शिष्टविगर्हणं चेदपि तस्मादारभ्य समापयितव्यं। आह शिष्टाः॥
 पुनः किमर्थं विगर्हं त इति। उच्यते विगर्हं तेनावच्छिन्नो विदितेन कारणेनेति। शान्ते कर्मणि वेदव तं विपुलं ज्ञानं। केन विदितं
 पक्रांतं भवति शक्यं रथोवावीतास्य फलेणा अराप्नोति वा फलं। तत्र संदेहः किं तेन नियमः परिसमापयितव्यं। उतैष्यत्वात् एवम
 पीति। किं पीतं ते कर्मणि एव जातीयता नि उपक्रम परिसमापनीयानि। यथैवैदिका नित्यैव तानि नियोगतः परिसमापनीया
 नि। कु उतः ततो विपुलं ज्ञानं तत्तत्समुपज्ञानं भविष्यति। उतः शास्त्रार। आम्नाय ते हितं शास्त्रं। तत्रापि देवता व्यापारो ग
 र्हितो। पूर्वस्यादि रूपता देवता इतरास्वेति। यदि शास्त्रं सत्तदेवता व्यापारे उपक्रमा परिसमाप्यमाने शिष्टविगर्हं एव मिरापि
 भवितुमर्हति। अपराधवतैः शास्त्रांतेषां वलौकिकानामपराधेपितैः तदभिः प्रायश्चित्तमाप्नोति। आरंभमेवैव जावद्वयः पा

ता

वि

दथा विरुद्धेषु कालेषु होतव्यमिति ॥ न कालेभ्य उपदिश्यते ॥ न चैतदस्ति य उक्तमर्थ विरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्य
 मिति काल एषः श्रूयते ॥ प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं बुधायं प्रातरिति ॥ तथा पूर्णमास्यां पूर्णमासे न यजेत अमा वास्यां यमा
 मावासे न यजेतेति तस्माज्जसातयमिति ॥ अह्नश्च विष्णु एष्यपि प्रयोगान्न काल आदराणीय इति श्रूयते ॥ न कालो युगो
 निमित्तं होतव्य इत्युक्तं ॥ तस्मादनेषु कालेषु विहितत्वात् कृतमप्यह्नं तस्मात्तस्मादाश्रित्य तत्कालं स्यात् वज्री वं प्रयोग इति ॥ **दश**
ना कालं लिङ्गानां कालं विधानं ॥ लिङ्गं गान्धर्वं अथ चोष सुवर्गं लोकाधिपते यो दर्शपूर्णमासी याज्ञी स नृपोर्णमासी म
 मावास्याये कतिपातयेदिति ॥ यदि सर्वस्मिन्काले होमः तदा कस्यातिपत्तिः स्यात् ॥ तस्मादपि न सततं मज्जासः ॥ ॥ तेषामौ
 सत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तते ॥ ॥ प्रदोषे अग्निहोत्रं होतव्यं बुधायं प्रातरिति ॥ तथा पूर्णमास्यां पूर्णमासे न यजेतामावास्या
 यामावासे न यजेतेति ॥ ॥ तत्र संदेहः ॥ किं सत्प्रदोषे होतव्यं उत प्रदोषे प्रदोष इति ॥ तथा किं सत्पुण्यां प्रातः उत बुधायं
 बुधायमिति तथा किं सत्पुण्यां प्रातः उत बुधायं बुधायमिति ॥ तथा किं सत्पूर्णा मास्यां मावास्यायां वा उत आग
 त आगते काले इति ॥ किं प्रातः सत्प्रदोषे शब्देन नियमः केनः पुनरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आगमेन प्रवर्तते आगत आ

राम
२३

व ३

गते काले प्रयोगः कर्तव्यः इति ॥ कुतः तेषामौ सत्तिकत्वात् ॥ उत द्यमानं कर्म कालसंयुक्तमेवोत्पद्यते ॥ तत्र उक्तं नियमा
 र्थः कालश्च तत्र इति ॥ निमित्ते सत्प्राप्तेनैव निमित्तकोऽर्थः कर्तव्यो भवति ॥ तस्मादागत आगत काले प्रयोगः कर्तव्यः ॥ तथा **हिलि**
मार्जने ॥ अपवा एष सुर्वो लोकाधिपते यो दर्शपूर्णमास याज्ञी स नृपोर्णमासी ममावास्यामतिपातयेदिति ॥ आगत आगते
 काले प्रयोगो दर्शयति ॥ ॥ ॥ तथातः **क्रतुप्रमुक्तानि** ॥ निम्ने ज्ञे होतस्त्वे ज्ञे होमि ति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ॥ तत्र स
 देहः किं सत्प्रदोषे सत्प्रदोषे वज्रं कृतार्थः उत निम्ने निम्ने सत्प्रदोषे वेति ॥ तत्राधिकरणं तिदेशोऽयं ॥ यः पूर्वो पूर्वः पक्षः स
 र्ह पूर्वो उत्तरः स र्होत्तर इति सत्प्रदोषे कृतार्थ इति पूर्वः पक्षः निमित्तत्वादागते निमित्ते पुनः प्रयोग इत्युत्तरः ॥ ॥ ॥ **आ**
गत आगते ॥ पुनस्तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ पुरुषार्थे गतये भिवादपि तव्यं श्रुत्वा वयाः प्रत्युपस्थितः स मेतव्य इति तत्र संदे
 हः किं मागते गुरु र्ह वयसि वय उक्तं तत्र तव्यं उत सत्प्रदोषे कृतार्थेति ॥ आगता द्यमा एषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वादि सत्प्रदो
 ण तिदेशः तत्र यः पूर्वः पक्षः स पूर्वः य उत्तरः स र्ह कृतार्थ इति पूर्वः पक्षः निमित्तत्वात् पुनः प्रयोग इत्युत्तरः ॥ १० ॥ ॥
 आगत एषु सत्प्रदोषे मज्जासत्प्रदोषे न सत्प्रदोषे ॥ ॥ इदं श्रूयते यो मे न सत्प्रदोषे मज्जासत्प्रदोषे न सत्प्रदोषे ॥ ॥

स उत्तरः २ यत्

मुत्सादयेदिति। तत्र संदेहः किं नित्यायेतानि उतानीत्यानीति। किं प्राप्तां कामसंयोगादनित्यानीति प्राप्ता उच्यते। ब्राह्मणदी
 नां सोमादीनि नित्यानीति। कुतः। अणवाको न संयोगात् अणवाको न हि संयोगो भवति। जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ल
 ए वा जायते यज्ञेन देवेभ्यो ब्रह्मसर्वेणार्च्यः प्रजयति च मृदति स वै तस्मिन् एण्यदाय द्वा प्रसवारी प्रजाविति। अणस
 स्तवो वक्ष्यते कर्तव्यानां भवति। तस्मान्नित्यानीति। ननु त्रिणामसाधुं न्याय उच्यते यत्तद्येनैतकमिति। उच्यते। अकामसंयुक्ताम
 यां प्रथमं वासा निमवति वसंते वसंते ज्योतिषाय ते तथा वज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दक्षिणमासाभ्यां यजेतेति। त
 थाविद्यामजीवीत तस्या प्रजा उत्पादयितव्येति। एवं नित्यतां प्राप्ताया उदतिं गमवतीति। अथवायमर्थः॥॥ ब्राह्मणस्य तु को
 मविद्या प्रजमृणवाको न संयोगात्॥॥ सोमादयो नियताः किं ब्राह्मणस्यैव राजन्यवैश्यको रनियताः उत सर्वेषां नियताः
 ति। किं प्राप्तां ब्राह्मणस्यैव नियताः केतरयो रिति। कुतः। एवं हि श्रूयते। जायमानो वै ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य नियमो दृश्यते। ने
 तरेयो ब्राह्मणसंकीर्तनात् एवं प्राप्ते नृमः सर्वेषां नियमः कुतः। अविशेषेण हि नियमविधानं। यत्तदकामसंयुक्तं वचनं नि
 यामकं तद्वदविशिष्टं सर्वेषां तस्मात्सर्वेषां नियम इति। ननु योजमानो ह वै ब्राह्मण इति ब्राह्मणसंकीर्तनात् श्रूयते। न

राम
 २४

प्रत्युपस्थेयः संमंतव्यश्चेति। तत्र संदेहः किं जातमात्राणामिमे पदार्था उतोपनीतानामिति। किं प्राप्तां अविशेषोपदे
 शा जातमात्राणां। कुतः। पुरुषेते शिष्येते जातमात्रश्च पुरुषः पुरुषो भवति तस्मा जातमात्राणामिमे पदार्था इत्येवमात्रे
 मः॥॥ अपिवावेदत्तुल्यत्वा दुपायेन प्रवर्तन्। अपि वेति पक्ष आहृतिः। उपायेन सह प्रवर्तन् नृदेवतुल्यत्वात् वेदे तु स्यादिति
 तिः वेदिका एव पदार्थाः समर्थे तदुक्तं। वेदिका अपदार्था उपनयोत्तरकाले समाम्नातः स्मात्तु श्रुते वेदिका एवा तस्मादु
 पनयनोत्तरकाला एत इति॥॥ अस्या सोमकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो भिधीयते॥॥ इदमामनं नित्याव जीवमाग्नेहोत्रं जुहोति
 यावज्जीवं दक्षिणमासाभ्यां यजेतेति। पुरुषार्थो विद्यागोविधीयते नायमभ्यासः कर्मशेष इत्युक्तं। इहेदनी संदिश्यते किं सात
 तेन हेतवेन उत न सात तेनेति। किं प्राप्तां पुरुषे प्रत्युपादृष्टत्वा जातमेनायं पुरुष इति सात तेना नुष्ठतव्यं। ननु पदार्थमग्निहो
 त्रं हेतव्यमुपायां प्रातरिति श्रूयते। पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत अमावास्यायामामावासेन यजेतेति। नैष सर्वगो
 पसं हारेण प्रयोगः। अतः कालमात्रे हीनेपिन दोषः॥ तस्मिन् न संभवन्तीति॥ नैतदस्ति यत्तदुक्तं धर्माधीत्यवरोधेन
 व्यं इति। यथा शक्तेरिति तथा जुहुयादित्युच्यते। न च सात तेन शक्तेरिति। अवश्यमनेनाहारविहारादयः कर्तव्या तस्मा

नांगानां दर्शपूर्णमासशः। एकोऽसि होत्रशब्दकश्च प्रधानपदार्थो न्यानि अंगानि तदर्थो नीतिः।

इति नैमिनिर्मन्यते स्म ॥ अथिवाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने सार्धे निर्दिष्टे एवमात्रमितरतदर्थत्वात् ॥ अथिवेति पक्षव्यावृत्तिः।
 अप्येकदेशे गानां स्वादेव प्रयोगः सांगत्यायनं गत्यपि प्रबुद्धमानस्य प्रधानादेवायमर्थो निष्पद्यते अणमात्रं सर्वगप्रयोगेण
 भवति। को गुणः सांगात्सर्गमिति चेत् प्रधानमात्रादिदमन्यत्वं तस्मात्सर्गप्राप्त्यर्थं संपूर्णं गन्तुं शिष्यामीत्याख्यं यदि कानि वि
 देशानि नराक्नोति कुतस्तथाप्यस्मादेकदेशे पूर्णपुत्रात्प्रधानात्संभविष्यति। तस्मात्प्रधानमात्रस्य प्रयोगमाह कर्मणि
 वक्ष्ये तस्मात्ततोपिशेषः स्यात्प्रधानेनापि सर्वथात् ॥ प्रधानाति क्रमेदोषः श्रूयते अथवा एष सर्गलोकाश्चिद्यते योदशे पूर्ण
 मासयात्री स नोर्णमासीममावास्यां वाति पातयेदिति प्रधानाति क्रमेदोषं कृत्वा तस्य नित्यतां दर्शयति न स्त्रीभेदं तु जैमिनिः।
 प्रयोगवृत्तनैकत्वात् सर्वेषामुपदेशात् ॥ इति यदुक्तं नातिनेदं श्रमान्यंगानि प्रधाना नीति प्रयोगवृत्तनैकत्वादिति जैमिनिराह
 स्मत्सर्वेषामुपदेशकः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्या यजेतेति ॥ अथैवमप्यवर्जित्वा देवस्यापि प्र
 योगे स्यात्पृथक् स्वतरेषु ॥ एकंगप्रयोगे पितृणां द्विगुणद्विपुलमित्यर्थः। कुतो अथैवमप्यवर्जित्वा यपवृत्तमेव प्रथी
 ने। अतिहोत्रसंस्तवाद्दर्शपूर्णमाससंस्तकावफलमिह भवति। तद्विकर्तव्यतयोपदिश्यते यत्पौर्णमास्यामुपदिष्टं पौर्णमा

इमानि ३
 राम
 २५

वास्वा
 या ५

सीयदमावास्यायां सामावास्या यदा नेषोष्टा कृपा लोमावास्यायां पौर्णमास्यां वायुतो मवतीति तदस्मादत्र ये पुरोडा
 शः अग्नीषोमाभ्यां वा आत्तं वाग्नीषोमादिभ्यः पौर्णमास्यामात्रे यसान्नाय्यादीनाममावास्यायां। यदुक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमा
 स्यायते तत्राममावास्याय जेतिसांगस्य विधाना सांगदशे पूर्णमासश्चेनाभिधीयते इति। नैतदेवं सिद्धे दिदशे पौर्णमा
 सार्थे वसांगं कृत्वा विधीयते। तस्मान्न सांगम निहोत्रपदवाच्यं दर्शपूर्णमासपदवाच्यं वा मञ्जु अतिहोत्रं तदिह स्तोत्रे कर्त
 व्यतयापैव दर्शपूर्णमासौ। तस्माद्विगुणमपि कर्तव्यमेव यदिहोत्रं दर्शपूर्णमासौ वा यथा काले तरेषु प्रवृत्तिर्बुधुविकृतिषु प्र
 रत्यधर्माः परस्परं भवन्ति। एवं न कामसंयुक्तस्य धर्मानित्यस्य भवितुमर्हति ॥ विध्यपराधे वदशोनात्समाप्ते ॥ ॥
 विध्यपराधेषु वसमाप्तिं दर्शयति तदेव यादृक्तादृक्कृतं तव्यमिति विगुणस्य दर्शयति ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ विध्यपरा
 धेन यागश्चिन्तानि विधीयन्ते निमित्ते कर्मणि भूतभवे। यथाग्निनेज्जहोतीति। विगुणे निष्पले सति कुस्यांगभूतेः प्रयोजनं स्यात्। त
 स्माद्विगुणानामपि प्रयोगः कर्तव्य इति ॥ १॥ काम्येषु वैवमार्थित्वात्। ऐन्द्रायमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः सौर्यं चरुं नि
 र्वपेत्प्रसवर्षसकामः वैश्वदेवं सांग्रहायणीं निर्वपेत्प्रजाकामः सौर्यं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सौर्यं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सौर्यं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः

समाप्तिः

स२

तेनापि बोद्धव्यं तं बोद्धव्यं तं वक्तुं तं इति तं मवति। नापूर्वकृतं नामधेयं वदरायति। दरा इति वा शर्मा मास इति वा
 स्येव सामान्यस्य। यथा च त्वेषु सामान्यस्य नामधेयं न वक्तुं। किं प्रयोजनं विंताया उत्रेण विंताया नैतद्विरायेत॥ ॥
 तिस्रमाणा त्वष्टिमावे नागमान्यस्या शिष्टत्वात्॥ ॥ अत्रिहोत्रादीनि निष्ठा निष्ठायां दारुणं तेषु अत्रिहोत्रादीनां पदार्थं देहः
 किं प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्तव्यः उत तदंतं कर्मात्तद्व्यति। किं प्राप्तां शिष्टत्वात् नागमान्यस्या तदंतं मेवो अष्टव्यं॥ कु
 तः॥ अशिष्टत्वाद्यदीदिव वृत्तं कृत्वा तं फलवत्तन्नीवारणं कृत्वा तस्मात्तदंतं मेवो अष्टव्यं मिति॥ ॥ कु
 विद्विनात्र॥ कुविद्विधीयते यदि सोमं न विंदेत्तु नी नानि पुण्युपादायति॥ यदि वप्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्तव्यः स्यात्॥
 न विधीयते विधीयते उत तस्माद्यत्र न विधीयते तत्र न विधीयते इति विधीयते॥ ॥ अगमो वदनार्थं विशेषात्॥ ॥ अगमो व
 प्रतिनिधेयस्य इत्यस्य। कुतः वदनार्थं विशेषात् यज्ञतिति वदना बोद्धव्यं तं इति विधीयते त्रीहि नि नी वारे वी क्रिय
 माणा यत्तथा वरुणं ते यो नि तेषु अत्रिहोत्रेषु वप्रारुषेण निममार्थः कुविद्विधिः॥ ॥ अथ य उक्तं कुविद्विधानादिति॥ उच्य
 ते॥ नियममार्थः कुविद्विधिः सोमो मावे वक्तुं पुसदशेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते इतीका एवाभिधीयते इति तस्मात्तद्विनि

राम

२७

विमुपादाय प्रयोगः कर्तव्य इति॥ ॥ तन्नि स्यंतं विधीयते॥ ॥ कथं पुनरिदमवगम्यते नियमार्थमेव तद्वचनमि
 ति उच्यते यतः प्राप्ताः इतीका॥ ॥ कथं वते प्राप्ताः तन्नि विधीयते तत्र सा द्यपि विधीयते तद्वचनमः॥ तन्नि विधीयते प्राप्ताः इती
 काः तस्मात्तन्नि स्यंतं वचनमत्र नियमार्थः मित्यवगम्यते॥ ॥ ७॥ ॥ न देवताभिश्च क्रियमन्यार्थसंयोगात्॥ ॥ देवताभि
 ज्योपाकपाल इत्येवमाद्याः अत्रिहोत्राद्विधीयते न सोमोपाधीः प्रीतो मवति शत्रो मवति वदिदेव सदनं दामी
 तेवमादिः क्रियाः समिधाय जतित नूनं यत्तज्जति इत्येवमाद्याः तत्र संदेहः देवताभिश्च क्रियाणां मपनारे प्रतिनिधिरुपा
 दयः उत नति किं प्राप्तां॥ इति वि करणं न्ययेन प्रतिनिधायान्ता प्रयोगः कर्तव्य इत्येवं प्राप्तेषु न देवताभिश्च क्रियाणां य एव
 रजति निधिनान वि तय मिति कुतः अन्यार्थसंयोगात् प्रतिनिधीयमानमन्य देतेमः अन्यत्र तेषामर्थं न शक्नुमोक्तुं कथं त
 समर्थः देवता तव दुद्देशेनार्थसाधयति अत्रिहोत्राद्विधीयते कपालः पाले मास्या ममावास्या यां वपरित्यज्यते यज्ञानेषु हवि
 पुविहितं न ततो दरा शर्मा मासो भवतः तत्रानो दित्यमाना नश्रुता वा उद्देश्या अर्थं कुर्वत तद्व्यस्य सुदिश्यमाना यां द
 रा शर्मा मासो भवतः तस्मात्तदेवता प्रतिनिधीयते तथा च दारुणं नीयेज्जु कती हवनीयाद्या ववारे नान्योऽपि प्रतिनिधित

त्या

प्रातः

यः। अन्यद्वायमिति। कुतः। अन्यार्थसंयोगात्। प्रतिनिधीयमानमाहवनीयकार्पणवर्तते। कथं स हृष्टमाहवनीयस्य
 कायमाहवनीयस्योपरित्यज्यमानेयद्रवति न तदवस्योपरि। न हि यत्प्रतिशब्देन सामर्थ्यात् प्रसूते यस्योपरित्यज्यते लिपुपरि
 लिप्यते न ह्युपरित्यज्यमानस्य देशः किं विदुयकरोति। तस्मान्नामैः प्रतिनिधिः तथा मंत्रापचारेनान्यो मंत्रः प्रतिनिधीयते। मंत्रस्य
 तत्प्रकारं न यस्मात् क्रिया साधनं वा असति स्मरणेन क्रिया संवर्तेत। तदप्यवर्तते मंत्रे यदित्यर्थो नृशब्दमुच्चारयति हे
 यि मंत्रं देवता ते चैवाद्युच्चारयन्तं शब्देनाश्रयं प्रतीयात्। अथ प्रतीतमपि पुनः प्रतिनिधिश्चाद्युच्चारणेन प्रतीयात् प्रतीतिं कुर्व
 दंतं प्रतिनिधिश्चाद्युच्चारणं नुरोधोऽनर्थकः स्यात्। न हि शब्देन प्रत्यापितव्यमिति किं विप्रमाणमस्ति। यत्प्रतिनिधिश्चाद्यु
 तोवा। नेन शब्देन वा हि तदिने सर्वं तत्तदभावे शब्दात्तरानुरोधोऽनर्थकः स्यात्। तस्मान्नाद्युच्चारणं प्रतिनिधिः। क्रियापचारेन क्रि
 यांतरं अन्यार्थसंयोगात्समिधुजिह्वतो दर्शयन्तं मासौ कर्तव्यो तावत्संक्रियायां क्रियमाणं न तद्देवं प्रतीयते। तस्मा
 न्न क्रियायाः प्रतिनिधिरिति। देवतायां वृत्तदर्शनात्। देवतायामयमप्युपरोक्षोपेयेन प्रतिनिधीयते। देवतानामयदर्थं किं
 विज्ञोयते तस्यैव सांख्येयान्। तत्रैव प्रतिनिधीयमाना। देवता भवति नावोदितं संवर्षि शब्देनैव यावदर्थं बोधयते सान्नेय
 स्यात्। न

राम
२-८

वारिता हि देवता भवति

न २

पः। अयमन्यो नीवारा अयो जीह्या अयदिति आश्रयने दस्तावद्विस्पष्ट एव॥ तद्देहा रूपमपि निम्नं गम्यते। तस्मादन्ये
 पागोऽन्योतर इति॥ ॥ अथिवायति रेकादृशश्चाविनागश्च गोत्ववदेककर्मस्यान्नामधेयं वसत्ववर॥ ॥ अथिवेति पद
 व्याहृतिः। एककर्मस्य तद्व्योतरपि। यदा क्रिया भवति तलनेपतनं वा तदापितावानेव सौम्यः न च कश्चित्त्रयतिरिक्तो विशेषो
 पाहीनो वा। नात्वत्वप्यन्यदेवरूपेन वराद्युत्तरं वा चक्रे। न च अयमेव विस्पष्टः॥ उच्यते निम्नमेव वयमाश्रयं प्रतिजानी
 महेन च तद्देहादश्रितस्य मेदो न्यत्वत्। न हि त्वज्जिवा सति बाभिन्ने तद्देहात्पुरुषमेदो गम्यते। सोऽपि तस्योत्साभिन्ने गम्यते
 इति चेत्। नैव देवः। विशेषमुपलभमानैरेवं शक्तिरवहे। न चास्य विशेष उपलभ्यते। न च यमेव विशेषो यदेको विनष्टः एको पि
 स्तापते वर्तते न विनष्ट इति यद्युच्यते। तन्न। प्रागस्योपलभमाना सत्वे प्रमाणं नास्ति। तस्माच्च न न प्रत्यभिज्ञायते तत्तद्व्यतिरि
 रिक्तो मेदो न्युपलभमानः॥ कथं तर्हि चित्तं तिष्ठत्यय इति चेत्। उच्यते देहात्तरे संप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्देहात्तरे चित्तं देहात्तरे
 चित्तं प्रवर्तते। तच्च गतापि प्रत्यक्षो देहात्तरमपि तेन गत इति बोध्यते पूर्वोक्तं आगत इति बोध्यते। सत्यं विनष्टादविनष्ट
 नापि तत्तावत्। सोऽपि यजति शब्दाद्यश्च। यजति सामान्यं न भिद्यते न च शब्देन बोध्यते। तस्माद्यो धि नीवारे कीं गं कुसीत

ग ३

पुकस्मिन्निष्ठास्वामिन्यपवरतिप्रवृत्तिर्न स्यात् किं तत्रान्यः प्रतिनिधातव्य उतनेति किं प्राप्तेन स्वामिनः ॥ प्रतिनिधिरित्येवंप्रा
 प्रवृत्तिः ॥ वरुनायत्तमानानो प्रवृत्ते कर्मण्यपवरिते कुस्मिन्निष्ठास्वामिन्यन्यमागमयेत् ॥ उतः ॥ एवमवैयर्थ्यमवतीति स्वामि
 गतासप्तदशादिसंख्यातत्रां विना विगुणं कर्मत संस्था दनायान्य आगमयितव्यः ॥ ननु स्वामिगता संख्या न बा गाय
 मानः स्वामीति वक्ष्यामः तेन शक्यं वक्ष्योपादातु मिति उच्यते ॥ स्वामिगता न म विद्यति ॥ न हि साक्षात् कर्तु मिति ॥ इदं नु शक्यं
 (कर्तु मिति) कर्तुं ये स्वामिनो पराशस्ते सप्तदशावरैः कर्तव्याः ॥ एतावदुपपादितं न विच्छेद्यति ॥ तस्मात्प्रतिनिधातव्यं तत्रेति ॥ सत्त्वा
 मीत्यात्र संयोगात् ॥ तस्मिन्नागम्येदानीं संदेहः किमसौ स्वामी उत कर्मकर इति किं प्राप्ते स स्वामी स्यात् स्वामी संयोगात् तत्र स्वामि
 तेन संयोगात् ॥ यो ह्यसावनीयतस्वामी क्रियते स्वामिन्यपवरिते अन्यो यदि स्वामी क्रियते स ततः प्रतिनिधिः इति भवति ॥ तस्मा
 स्वामीति ॥ ॥ कर्मकरो वा कर्तव्यता कर्म करे वा सौ स्यात् ॥ उतः क्रीतत्वात् ॥ क्रीतो ह्यसौ तैः प्रयुक्तः परिक्रियमाणो हि न स्वामी म
 वतीत्यः फलं प्राप्नोति स्वामीयः परस्परं करे वृत्ते स कर्मकरः न वा सौ फलं प्राप्नोति ॥ कुः ॥ तः यो ह्यारभ्य परिसमापयति स फ
 लवाचः एव ह्यारभ्याता र्थः स ह्युपक्रम प्रवृत्त्यपवर्ग एव तं तमाह ननु सैतोपितत्र विग्रहं कुर्वति ॥ स्वामिनो सप्तदशानामभावा

इह
 ज्ञान

राम
 ३७

नृतत्वात् ३

ता तस्मात्त्रेपिन स्वामिनः सौ च स्वामिनो फलं न प्राप्नुवंतीति ॥ उच्यते ॥ न शप्तदशावराः फलसमवायेन वेयुरिति श्रूयमानं संख्या
 फलपरिग्रहो भूतः ॥ किं ता हे पदार्थेषु कर्तव्येषु सप्तदशावरैर्याजमानाः पदार्थाः कर्तव्या इति ॥ ते च प्रतिनिहिते न क्रियन्ते ॥ अप्रलंते
 पितः स संसेकलं कर्तुं मन्यमानो नयति ॥ आनीयमानस्येन तेन प्रयोजनं ॥ ॥ तस्मिन् अप्रलंते दर्शनात् ॥ तस्मिन् यदि दृष्टं गतिं गते फलं दर्श
 यति ॥ सैवैवैदं हितो नो धीमीयेतापितस्य फलमिति ॥ तस्मादपि कर्मकरः ॥ ॥ ॥ सत इमीत्या कर्म संयोगात् ॥ वरुना क
 स्मिन्निष्ठापवरिते प्रतिनिधेयो न्येतत्समधिगते ॥ इदमिदानीं तत्र संदिग्धं किमसौ स्वामिधर्मी स्यादुत किं कर्म इति ॥ किं प्राप्ते ॥ न
 विद्यते इति कृतः परार्थं स दृष्टानियमश्च परार्थं य जति स तत्त्विति स एव सा सत्त्वः ॥ सत इमीत्या तस्वामिधर्मी स्यादित्यर्थः ॥ तस्य हि
 कार्यं भूयते ॥ यश्च यत्काः ॥ यमनुतिष्ठति स तत्तत्तमैः संवध्यते यथास्त्रवर्धनैः स्वधितिरिति ॥ ॥ ॥ ॥ सत्त्वान्नीतं विनीतं ॥
 अतस्मिन् अपवरिते प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्यमिति सिद्धं ॥ तत्र संदेहः किं यत्किं विप्रयमुपादाय प्रयोक्तव्यं ॥ कर्तव्य उत सप्तदशमिति
 किं प्राप्ते ॥ न किं विदुषादाये संवर्धनात् ॥ सामान्यं च यत् सतत्तदुपादाय सप्तदशमिति ॥ उतः सर्वसाधुति वचनाः ॥ शब्दा आहतिश्च
 यद्यप्यंगमावेन श्रूयते ॥ तथापि न साक्षात्तत्त्वाः ॥ द्वितीयं प्रत्यंगमावः यत्किं प्राप्ते ॥ यत्किं प्राप्ते ॥ तत्परिच्छिदं ती किं प्राप्ते

य
 ३

अल्पसादृश्यमप्राप्तं तद्विधानाद्यमनुवादः ॥ प्रयोक्तृत्वं यद्वोक्तं प्रतिनिधिपक्षे सोमसदृशस्योपादानं पूतिकविनाशोऽपि
 अंतरविबोध्यतीकसदृशमुपादेयं ॥ १३॥ ॥ न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ इदं विचार्यते श्रुतेऽप्ये उपात्ते पवरित ॥ तेषां प्रतिनिधिमुपा
 दावप्रयोगः प्राप्तः यदा सोऽपि विनष्टः प्रतिनिहितसदृशं किं प्रतिनिधिसदृशमुपादेयं उपात्तस्य विनष्टस्येति ॥ किंप्राप्तं प्रति
 निधिहिते विनष्टे तसदृशमुपादेयं पूर्वगत्यायेन ॥ एवं प्राप्तेऽयमः प्रतिनिधौ न स्यात् प्रतिनिधिरिति ॥ उतः समत्वात् ॥ यद्येवासे
 पूर्वः प्रतिनिहितः श्रुतावकीर्षया एवमयमपि श्रुतविकीर्षया ॥ तस्मान्न प्रतिनिधिसदृशमुपादेयं ॥ उपात्तनष्टस्येव सदृशो
 चेष्टितव्य इति ॥ १४॥ ॥ स्यात्पुनितिलक्षणेनियतत्वात् ॥ अथ श्रुतिलक्षणेन यथा यथा यदि सोमं न विंदेत पूतीकानभिपुण्ड्र्या
 यादिति ॥ पूतीकेषु विनष्टेषु किंपूतीकसदृशमुपादेयं उत सोमसदृशमिति किंप्राप्तं स्यात्पुनितिलक्षणे प्रतिनिधौ प्रतिनिधिसदृश
 स्योपादानकर्तव्यं सोमाभावे पूतीकव्यक्तयो विदिताः सर्वमश्रुतः सोमाभावः ॥ तस्मात्पूतीकव्यक्त्युपादेया इति ॥ ननु दीप्ता
 हि नैतदेवं न हि पूतीकव्यक्ती नामीष्टा ॥ पूतीकेषु यस्मै सोमसादृश्यं तन्नियम्यते ॥ तथा हि पूतीकविधानं दृष्टव्यं ॥ असदृशविधाने
 दृष्टकल्पेन ॥ अतो यस्मिन्सदृशपूतीकसदृशपि द्रव्येन वनितं श्रुतव्यं न हि पूतीकसादृश्यमाद्रियेतेति ॥ १५॥ ॥ सुखाधिग

राम
३९

मोहितदमावाता ॥ अथ यत्र विनष्टे श्रुते प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितो मृत्युमेवोपात्तते तत्र किं प्रतिनिधिमेवोपाददीत
 उत तेमेव मृत्युमिति ॥ किं तावत्प्राप्तं प्रतिनिधिरुपादातव्य इति ॥ एवं संकल्पितवानसौ प्रतिनिधिमुपाददानं एव सत्यसंकल्पेन व
 ति ॥ तस्मात्प्रतिनिधौ तव्यमित्येव प्राप्तेऽयमः मुख्यधिगतमेवोपाददीत ॥ अभावे हि श्रुतस्यानुकल्पः प्रतिनिधिः श्रुते हि सकलाय
 ज्ञेयः प्रतिनिधौ विकलाः ॥ अथ यदुक्तं संकल्पमेव दोष इति ॥ श्रुतेषु सौ शिष्टविगर्हणं यावा ॥ १६॥ ॥ प्रवृत्तेषां निवेत ॥ ॥
 यथा पिहोत्रादिषु कर्मसु श्रुतं यथा एवारे प्रतिनिधौ युपात्ते कृतेषु केषु विसंस्कारेषु यदि तदेव श्रुतमुपलभ्ये तर्हि श्रुतमुपादीये
 त उत ते नैव प्रतिनिहिते न स यापयितव्यमिति ॥ किंप्राप्तं श्रुतमुपादीयेत प्रवृत्तेषु ॥ तदुक्तमागमोहितदमावादिति ॥ तस्मान्न प्रति
 निधौ तव्यमिति ॥ ॥ ननु यत्र तत्त्वात् ॥ नैतदेवं येन हित्वादिना भावे कदरेषु निरुक्ते भवति ॥ अथ खदिरसुपलभ्ये तर्हि श्रुतमुपादीये
 खादरेण कुर्यात् ॥ अथ यं हित्वादिरोपादानं नास्ति खादरोपादानं यमेवा तस्मान्न श्रुतमुपादीयेत ॥ १७॥ ॥ इत्यसंस्कारविरो
 धेऽप्यतदर्थत्वात् ॥ प्रवृत्तेषु कर्मणि श्रुतकालेति महत्कदरेऽप्यतत्त्वात् ॥ तदसंस्कारत्वं मंत्रास्ति खदिरस्य मने वो जातीयकृतं न
 किमुपादेयमिति ॥ संस्कारनिषेधेन श्रुतं इति कदरे उपादीयेतेति ॥ एवं प्राप्तेऽयमः ॥ इत्यसंस्कारविरोधेऽप्यप्यस्यादिये रत्नसं

न ३

स्कारान्॥ कुतः॥ तदर्थं त्वां संस्कारा हि द्वयं कर्म योगं कुर्वन्ति॥ तत्र संस्कारपरितो ये द्वयमपि तावद् दृष्टेः प्रवृत्त्याभावेन द्वयं न
संस्काराः॥ प्रवृत्तेः पादं रं वचनप्रामाण्यात् तदभावेन एव द्वारानां पूर्वगच्छयुः॥ तस्मात्स्वदिरमुपाददीरन्॥ ॥१८॥ ॥ अर्थद्वयवि
रोधेऽपि प्रवृत्त्याभावे तदुत्पत्तेः प्रवृत्त्याणामर्थविशेषत्वात्॥ अस्ति यूपकाले खदिरस्तपश्चोरप्रागप्येन समर्थः॥ कदरप्रवृत्तसमर्थेति
त्रयसंदेहः॥ किमुपादेयं खदिरप्रवृत्तमुत्तमकरप्रवृत्तिमिति॥ खदिरप्रवृत्तिमिदं तद्विभ्रतं तदुपाददानः॥ शास्त्रविहितं करोति प्रतिनि
जावप्यतः कदीत्यात्॥ तस्मान्न प्रतिनिधातव्यमित्येवं प्राप्तेऽयम्॥ अर्थद्वयविरोधः धर्मप्रत्यादत्तं यम्॥ तदर्थं हि द्वयोर्वादानेन
योजनादप्रागः त्रयं प्रशोधयितुं विवक्ष्यतीति॥ न प्रवृत्तमेवोपादीयेतेति॥ कथं रमुपाददाने प्रवृत्तिवाधते अर्थत्वमुक्तं॥ खदिरमु
पाददानमुत्तमं बोधते॥ तस्मात्कदरप्रवृत्तमुपादेयं॥ प्रवृत्त्याभावे दितुं यत्तिः प्रतिनिधेरत्यत्र तत्काद्व्यापि स्य प्रतिनिधौ प्रवृत्तानि
॥ ॥१९॥ ॥ विधिरप्येकदेशो स्यात्॥ संतिव्रीहयः सार्वतोद्यवदानमात्रे निर्वर्तयन्ति तथार्थं तिनीवाराः शोधकाणां मधि
पकीप्तास्तत्र किमुपादेयमिति॥ किं प्राप्तं॥ अयमेकदेशो धवदानमात्रे पिनिर्वर्तयन्ति ताने प्रतिनिधिं विरुपादेयः॥ कुंवारणं शोधका
याणां संपत्तिर्न विवक्ष्यतीति॥ अपि वा र्थस्य शब्दात्वादेकदेशेन निर्वर्तयन्ति तानामविभक्तत्वात् कुंवारणमात्रमिदं तदर्थत्वात्॥ अपि वति

राम
३२

विनिर्देशः

रोहिसप्रयोगो यो निदिष्टः॥ तस्य निर्देशादितरावश्रुतौ॥ ननु निर्देशाभावे कुंवारविरोधः॥ तेन श्रुताविति॥ किमतो
यद्येवंमदोपात्तस्याभावः तदाश्रयणं॥ नैतदेवं नैमिषि च दितथा प्रतिज्ञायेत॥ सति विविक्तवचने सति खदिरे इतरौ श्रुतावि
ति॥ तत्र प्रोदोषः स एवापेक्षितो नपेक्षितश्चेति विरोधो भवेत्संस्काराश्च खदिरैकत्रेव्याः॥ खदिरसदृशे तदुपादयमाणा
तैस्तान्भवन्ति॥ वैकल्पिकेन च श्रुतेनासंबन्धः॥ तस्मादुपात्तसदृशोपादयति॥ ॥१९॥ ॥ वचनोच्चारणाय मन्त्रावेतत्समाप्तेन
प्रतिनिधिरभावादितरस्या रदमामनेति॥ यदि सामंन विदेत् प्रतीकानभिषुणुषादिति॥ तत्र संदेहः किमयमन्त्रावेनेमिषे विवि
तः॥ प्रतिनिधिनियम इति॥ किं प्राप्तमन्त्रावे विधिरिति॥ कुतः विधानात्॥ न हि प्रतिनिधिर्विधीयते॥ साध्यसिद्धये साधनं स यमे
जादीयते॥ इदं नु विधीयते तत्कल्यांतरपक्षेऽर्थवद्भवति॥ तस्मान्न प्रतिनिधि रित्येवं प्राप्तेऽयम्॥ प्रतिनिधिः स्यात्॥ कुतः विनष्टे हि
साधने साध्यसिद्धये साधनं तदुपादयते श्रुतस्यासत्त्वात् न च न्याय्याः प्रतीकाः अन्यद्विषयेऽत्र मस्तीति तदुपादेयं वचनसदृ
शोपादेयं कुंवारसदृशेषु प्रतीका अल्पसदृशानियम्यते॥ कथं॥ न हि प्रज्ञातं कर्म विशयं कर्तव्यं॥ तस्यामवस्थायां मन्त्रेणैव वचने
प्रतिनिधेयं प्रवृत्तं तरे प्राप्तमेव॥ प्राप्तवचनेन विधिरिति न्याय्यं तस्यासत्त्वात् नुवादेन विवक्षितमिति॥ किमर्थमनुवाद इति चेत्॥ उच्यते॥

बुद्ध्या

३३

पक्ष्यादिभिः एकदेशेन त्रीहीणं प्रधानमात्रं निर्वर्तयितव्यं। कुतः अर्थस्य शक्यत्वात्॥ ५ यो चार्थे येन कार्यं तत्राव
निर्वर्तयेते। शेषकार्येणैकदिनशक्यानि न तावदत्रेव्यानि। नागानुरोधेन प्रधानस्य गुणे बाधितव्यः तच्च गंगयत्प्रवा
नस्योपकरेति न यदपकारेव तृते। तत्र च शेषकार्येण क्रियमाणं निप्रधाने त्रीहित्वं विद्मः त्रीहित्वं प्रधाने साक्षाद
गभूतं श्रूयते त्रीहिभिर्वर्ततेति। तस्मान्न तेषां नुरोधः कार्येति। असति संगे प्रधानविभागे एतदवस्थात्। अस्ति ह्यसौ। तस्मा
न्न प्रतिनिधिरिति। तथा चान्यार्थदर्शनमपि भवति तदेव यदुक्तादुक्तेतव्यमिति॥ ॥ राम॥ ॥ इति श्री शाबरभाष्ये षष्ठ
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ योषाध्ववदाननाशे सा तथेदर्थेत्वात्॥ दर्शयितुं सा योः श्रूयते यदा ये
ष्टाकपालेमाकास्यायां पौर्णमास्यावायुतो भवति। तत्र यदि ध्ववदानमात्रमुक्तं यापयते किं शेषात्पुनरवदेयं नेति भवति सं
शयः॥ किंप्राप्तं ध्ववदाननाशे शेषात्पुनरवदेयं कुतः तदर्थेत्वात्। अत्रार्थं हितुं वि॥ अत्र ये यागे निर्वर्तयितव्य इति तदव
दाने विनष्टे यागः कुत्रैव एवावतिष्ठते। प्रयोजनं वयागेन। सवाग्नेयेन क्रियमाणः अतएवाभिनिर्वर्तितो भवति इति किमि
ति न क्रियेत। तस्मात्तदवदानं तव्यमिति॥ निर्वर्तयितव्यं तदवदानं गमयेत्। अथ वा न्यद्विरागमवेन्न शेषादवदानं॥ कुतः नि

देवानिर्देवो दिनवतिमध्याह्निकीर्वाहवदेयमिति। अथ दानं व होमसंबन्धवदानं जुहोतीति। तत्रान्यथिष्टं मध्यस्थं
 वीह्यस्य विज्ञेयार्थं। यज्ञतद्धोमसं क्रंतं दिनं। तच्छेषेण क्रियमाणं मध्येनाह्निकीर्वाहं नवकृतं स्यात्। नन्वत्रेयथिष्टं ततो मध्य
 तर्वाहं यज्ञोपनीतं। उच्यते तत्तस्य यन्मध्यं यज्ञं तर्वाहं ततो दितं नेवरस्य। अथवा निर्देवादिति विनष्टे सन्त्ययं निर्दिष्टं तस्य
 लिहवं। पिनपेपुडुय्ये पुर्वीपु हरेषु वीआ ज्येनता देवताः परिसत्याय यनेरिति हविषो नात्रोपपन्नं। तेन न-२ शेष
 देवदातव्यमिति। अपर आह शेषं निर्देवादिति। निर्दिष्टं तद्विहितं यिष्टं परेभ्यः शेषकार्येभ्य इति। तत्रोपपद्यते। न हितानि शेषका
 र्याणि हवं। विप्रयेत्तयेति। न त्रानिर्देवप्रयेत्तयेत्तु हविरस्य प्रयेत्तयेत्तु। तस्मात्मानायमर्थः॥१॥॥ अथिवा शेषमाज्ञां स्यादिति
 एकारणत्वात्॥ अथ सिद्धं तदर्थं मवत्तं यदि विनश्यति तत्र शेषादेव देयमुत्तनेति। किं प्राप्तेषु नः शेषादेव देयमिति। नूतः॥ न
 त्रुत्तनेन स्यात्तराह्णदिवदीयते। कस्य तर्हि सन्निहितस्यासति हि प्रयेत्तने सन्निहितस्यावदेयमिति॥ तस्मादेव दीयमानेभ्यः
 कृतं भवति। तस्मात्समाधेयादेव देयमिति। एवं प्राप्तेभ्यः॥ शेषमाज्ञां स्यात्तु यः॥ विहिंशिष्टकारणत्वात्। विहिंशिष्टकारणत्वात् स्या
 वदाने कथं प्रतिपाद्येतेति॥ प्रतिपत्तिविधिवत्करणाय प्रतिपाद्यमानस्य नियमोपैतिष्टं तद्धोमेन प्रतिपादयितव्यः तथा

उत्तः

राम
३३

पुनः

हिसप्रतिपादितो नरति। सयदिहोमाद्यो कृते विपद्येत तदेव केनैव ह्येतां प्रयोजयेत् प्रतिपाद्यमानश्चिष्टज्ञेन प्रति
पादयितव्य इति प्रतिपाद्यमानावाप्ते एव सिद्धे ततः स्यात्॥ प्रधाने कृते शिष्टे ततः सर्व शेषकार्यसाधारणं। तत्रैकस्यो कृते शिष्टम
न्यत्र प्रतिपादनीयं॥ ॥ १५॥ ॥ निर्देशाद्येन ज्ञेयैः प्रयोजनवत्। सोऽर्थो पूर्णमासात्तत्र मन्त्राः प्राश्चित्तवृत्तौ क्रूरणसंयुक्ता कालाः
तेषु संदेहः॥ किमन्य एव तेषां मन्त्रवित्ता उत प्रकरणे गता इति। किं प्राश्चित्त शेष मन्त्रेण प्रकरणेऽन्येः न त्रयैः। कुतः निर्देशात्। नि
र्दिष्टं तेषु च यद्यदि यजमानो यजमानो पंचमा उभयं द्वयं तीति। सर्वेषु मन्त्राधिष्ठु प्राप्तेषु परिसंख्यानाथो निर्देशः। क्रियते इति मेव
त एव मन्त्रेण युरितियथा प्रयोक्तव्य इति सर्वस्मिन् न वयं विनियोगानियमप्राप्तेऽवदानमात्रं श्रुते विधिर्विन प्राप्तत्वात्
उवाच नर्थक्यत्वात् परिसंख्यात्वं वत्वात्। एवमेवापरिसंख्येति। अपि वयं विप्रकृता एव मन्त्रेण युरित्युक्तं मेव दोषः स्यादुक्त्वा
जज्ञाणां मन्त्रं तेषु विवरं। सर्वैकसमवाया स्यात्॥ सर्वैकप्रकृतैरेव मन्त्रेण। तद्धि मन्त्रेण पुरुषसंस्कारार्थं पुरुषाः संस्तुताः।
प्रवरिष्यतीति। तेषु विनिगमनाया अनावाद्या वंतः प्रकरणे समवेतास्तैः सर्वे मन्त्रेण युरिति॥ निर्देशस्य गुणार्थत्वं। अथ य
उक्ते निर्देशादिति गुणार्थः सः॥ अन्ये कर्मकरत्वादेव प्राप्तास्तत्र यजमानस्योपचयमेव वचना निदिश्यते। यत्रास्यर्थं वेदं वचनं

तोनपरिसंख्याप्रधानेऽतिरुद्धं ॥ यत्तुद्वयदानमात्रं प्रधाने निर्दिश्यते तद्वचनप्रामाण्यापरिसंख्यानाश्वेति
 तत्रकस्यविदपूर्वस्यविधिः इत्युक्तमानोविधीयते ॥ विधिपरिसंख्यासंज्ञायैवविधिर्जायते ॥ तत्रस्वार्थेश्वरः परिसंख्यायां
 त्रयोदशः ॥ स्वार्थानमस्वार्थपरिग्रहः प्राप्तवाधश्चेति ॥ तस्मात्प्राज्ञताएवमक्षययुरिति ॥ अर्थवदितिचेर ॥ अथयदुक्तमश्वमेध
 विरोधः ॥ स्यादुक्तवाज्ञताएवमिति तत्परिहर्तव्यं ॥ नबोदनाविरोधात् ॥ अश्वमेधेनसर्वेनक्षयिष्यति ॥ अर्थसर्वेनक्षयंतोश्वमेधे
 नसमापयेयुः ॥ तत्राश्वमेधश्चेति ॥ प्रत्यक्षाविरुद्धमानोबोदकप्राप्तसंक्षयसर्वमक्षयकार्यतोप्रज्ञतो ॥ नविरोधः ॥ तस्मात्सर्वेप्रज्ञ
 तामक्षययुरिति ॥ ॥३॥ अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेपि ॥ सोदरीपूर्णमासेतत्रामनंतिभिन्नेजुरेतिस्वनेजुरेतीति
 तत्रसंदेहः किंरुन्नेभिन्नेस्वनेवप्रायश्चित्तंयुतेकदेशेभिन्नेवेति ॥ किंपुनः सर्वभिन्नेकिमेकदेशेभिन्नेमिति ॥ यच्चैर्हितम
 योग्यप्रयोजनायतत्तुम्भिन्नं ॥ यद्युक्तलेखितेपिप्रयोजनसमर्थंतदेकदेशेभिन्नेमिति ॥ किंप्राप्तं ॥ एकदेशेभिन्नेपिप्रायश्चित्त
 त्वं कस्मात् ॥ अर्थसमवायात् ॥ समवेतं तत्रमेदनं ॥ एकदेशेभिन्नेमपिहस्तभिन्नेमपिभिन्नेमेतत्तत्प्राप्तेनिमित्तेनैमित्तिकं
 त्वमिति ॥ नत्वशेषेवैश्वर्यात्तदर्थं हि ॥ उरुददः ॥ पक्षंवावर्तयति ॥ नत्वशेषभिन्नेप्रायश्चित्तंस्यात् ॥ विनष्टसंस्कारार्थं हि

अथ स्वोपकारकं च वेद

प्रायश्चित्तं कुत एतत्। न वेद न वता प्रयोजनमस्ति न होमेन तेन संस्तुतेन प्रयोगः करिष्यत इति प्रायश्चित्तं क्रियते। न व
तेन शृणुतेन प्रयोगः शक्यते कर्तुं। तस्मात्त्रे प्रायश्चित्तमनर्थकं। एकदेशे भिन्नेन वृत्तं स्तुतेन शक्यते प्रयोगः तस्मादेक
देशे भिन्ने प्रायश्चित्तस्यादिति। स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् तद्वर्गं नित्यसंयोगान्न हि तस्य गुणार्थं नित्यत्वात्। स्याद्वा प्राय
श्चित्तं रूपा भिन्नेषु। अतः प्राप्तनिमित्तत्वात्। प्राप्तं हि निमित्तं वेदने। प्राप्ते च निमित्ते नैमिषिकं कर्तव्यं। यच्चोक्तं व्यापन्नसंस्कार
संयोगात् प्रायश्चित्तमिति। नायं तस्य धर्मः कुतः नित्यसंयोगात्। नित्यवच्छेदः अनित्यं वेदने। न हि नित्यमनित्यस्यापकर्तव्योद्य
ते। यदि नित्यं दर्शयितुं मासयोरंगानां नित्यस्योपकाराय कुतः॥ कदापि दनिसंनैव स्यात्॥ तत्र कथं तस्योपकारकं न वेत्त॥ तत्र
को दोषः न शास्त्रं नित्येनोपकर्तुं। तेनानित्यमुपकर्तुं दिति वचनं प्रस्ताप्य एव। अथ नैमिषिकं न दोषो भवति। तस्मादस्मत्पक्ष एव।
अस्मिन् न दोषदर्शने भिन्नं तदा होमो यदान भिन्नं तदा होमो नैव विधीयते। न वदीयपक्षे न वति दोषः। नित्यानित्ययोर्नास्ती संव
ध इति॥ तस्माद्भिन्नमात्रे प्रायश्चित्तमिति॥ गुणानां च परार्थत्वाद् वचनादप्ययः स्यात्। असति वचने नानुलोपणार्थं भवि
तुमर्हति। प्रवरणतः सर्वप्रधानार्थं भिन्नं नमपि होमोपि। न वभिन्नमाधारत्वेनोपदिश्यते भिन्नस्याधारत्वेपि वन होमांतरं वि

हि

धीयेता प्रधानस्यैव हितं दामिन्नं गुण इति गम्यते। तत्राहवनीयसंयोगो वाध्येता। रचनादिकल्प इति चेत्। न। निमित्तत्वेन
 संप्रवृत्तः। होमस्य च कृत्या विहितत्वात्। यदा होमो विधीयते तदा श्रुत्या यदा मिन्नो गुणः तदा वाक्येन। तस्मान्नाधारो मिन्नः।
 यद्युच्येत निमित्तपक्षेऽपि न होमो न रं प्रकृतस्यैव होमस्य निमित्तं विधीयतेति। तन्न। अनुपादीयमानं हि निमित्तमित्युच्यते। यदि
 विधीयते निमित्तमेव तन्न स्यात्। यदिव यस्यापि निमित्तं सोऽप्युद्दिश्येत तत्र द्वये रुद्धिर्मानयोः संबन्धेऽवस्थात्। न च भेद
 नं नृणां हि निविधीयते। भेदेने निर्देष्टव्यं न च युज्यते विधीयते॥ ॥ तदा ये निमित्तं चेत्॥ अथोच्यते। एवमुपायं तत्कपालं संधीयते।
 गायत्र्या स्वाशान्तरया संदधीते तत्कपालं संदध्यामिति। तत्र वक्ष्यामः॥ नारायणं भूतत्वात्॥ न भेदनस्य शेष भूतियुज्यते न सैन
 संधातुं शक्यते होमेन मंत्रेण वा। मृदापिरा संधीयमानस्य भिन्न बुद्धिर्नैवापेयात्॥ अनर्थकं च सर्वं नारायणं सर्वनाशं वष्टु
 यते भिन्न कपालं मस्यैव वर्ततेति॥ तत्रानर्थकः संस्कारः। मननुतत्रैव हृत्योपधापि स्यात्। नेति ब्रूमः। अन्य उपधातीति स्यात्। नेति त
 स्मा नैमिषिकं कर्मणि भिन्ने नृहोतीति। कामेव सर्वं दाहस्यादेकं देवा स्वावर्जनीयत्वात्॥ दरीशूरीमासयोः श्रूयते यस्य पुरोडाशो
 दाहयत संयत्तं वरुणं गृह्णाति यदा तं रुविः संतिष्ठेतापि तदेव हविर्निर्वपेत्। यतो हियस्य प्रायश्चित्तिरिति। तत्र संदेहः किमेत

दातृविः संतिष्ठेतेति उच्यते। संस्थाने निमित्ते प्रायश्चित्तं यदाप्यन्येनापि हविषा तत्संस्थाप्यते तदापि प्रायश्चित्तमिति न
 संसृज्यते। शब्दान्तेति चेत्। एवं वेदुच्यते अन्येन हविषामदा संस्थाप्यते इति। नैवं कुरुविः शब्दान्तेति चेत्। शब्दो न वक्तव्येति। यदातद्विः सं
 तिष्ठेतेति। तत्रान्येन हविषा संस्थाप्यमानेन हविः शब्दो नावकल्पेतेति। स्याद्विष्णोर्गोमिहविः शब्दसंलिंगसंयोगात्। स्याद्विष्णोर्गोमिहविः
 हविः शब्दस्तद्विः संतिष्ठेति तद्विष्णोर्गोमिहविः संतिष्ठेतेति। ननु मुख्यं भावे गौर्गोमिहविः शब्दसंलिंगसंयोगात्। स्याद्विष्णोर्गोमिहविः
 यदा संतिष्ठेत्तत्कर्म तेन हविषेति वाक्यं सिद्धेतेति। अत्रावकल्पेतेति। यस्मात्कर्मैव संतिष्ठेतेन हविः तेन संस्थानं निमित्तं। तद्विः
 यमुवादे। मुवादेऽन्य हविषेऽपि कर्मणि संतिष्ठेते प्रायश्चित्तमित्यवगम्यते। अथ पुन हविः शब्दः कर्मणि वक्तव्येति। तद्विः संलिंगसंयो
 गाद्विः संवक्तव्यं हविः शब्देन हविषे वदुर्लभसंयोगादवगम्यते। यथा प्रसङ्गकारितया देवदत्तसेवक्या लक्ष्यते। तस्मात्कर्म
 दाते प्रायश्चित्तमिति। यथा कृतिः तिचेत्। दशैर्पूर्णमासाभ्यां लगे कामे यजेतेति श्रूयते। तत्रेदमस्ति वचनं यस्यानर्थं हविरातिमा
 र्त्तं। एतदप्यवशं च मोदना निर्वयेति। तत्र संदेहः किमु न यस्यानर्थं वशं च मोदना निर्वयेति उत। तत्र न तस्येति। किं मासे। इति चेत्पश्य
 सिद्धं जातीयकैरेकैः। तत्र भूमः उभयो रिति। उतः यथा कृतिमवितुमर्हति मन्त्रं श्रूयते तदवगम्यते। उभयोः श्रूयते

स्यान्यमि

श्वाते श्रूयते

दन्वाप
त्वा

राम
३६

माणं च विवक्षितं न न्यायं। इतरथा यावदेव हविरिति तावदुभयं हविरिति स्यात्॥ तस्मादुभयोराह्यं च सैराव रति॥ तच्च
 क्षणत्वा उपपाते हि कारणम्॥ नैतदेवं। उपपातोऽप्यत्रिंशद्वयं तत्कारणं। तस्य लक्षणं हविरातिं तच्च संसमस्तं च निमित्तं ननु भय
 राक्षेन राकां विशेषं विशेष्यमाणं हि वाक्यं भिद्येवंत। हविरातिं पंचराशवः सवेभ्यस्य हविष इति॥ आह यदि विशेषणं न मृष्यते। ह
 विषापिते विशेषणं न प्राप्नोति। नदभिधीयते मृष्यामहे हविषा विशेषणं॥ अविशेष्यमाणेन धेकुं स्यात्। यस्यात्रिंशदिति अविशे
 षाद्यत्किं विदुम्येतत्तत्र सर्वस्यैव यत्किं विदुम्येति मृष्यति। अतस्तत्परितं निमित्तं तत्र तत्र यस्य तिलं क्षणं च न नित्यं नुपपन्नं गम्यते। तस्मा
 दवश्यमत्रिंशद्विषयासावहविषा विशेष्यते। तथा हविरातिं सैवं च निर्वृतिं निमित्तं पंचराशवः सवेभ्यः शक्रेति हि मृष्या संवर्धं वक्तुं। हवि
 र्भयसंवंधं वक्तुं वाक्यं न प्रपातुर्वैलं वक्तुं शक्यते। ननु हविरातिं सैवं धेपि वाक्ये नैवं उच्यते॥ अत्रिंशदिति रचितं तत्र गम्यते।
 मिति नित्यानुवादः॥ एकस्मिन्नेषां तैरस्मिन्नपि। तस्माद्युक्तं यस्या भयं हविरातिं सा छेदिति। अथ कस्मान्न परद्वयं विशिष्टातिनि
 मित्तं प्रतीयत इति॥ यस्याभयगुणं विशिष्टं हविरातिं सा छेदिति। अत्रोच्यते। कथं तावद्भवान्मते विशिष्टेनार्थेन विशिष्टातिनि

न

निमित्त

निमित्तं हविः शिष्टस्यार्थस्य संनिधानात्सविशिष्टोऽत्राति संनिहित इति किंपुनः स्याद्यद्येवं मवेतान् नृभयत्वेन विशिष्टा अत्रि
निमित्तं निमित्तमस्येता अत्रोच्यते इदं तावदेवानां प्रियः प्रष्टव्यः यस्यापि हि विशिष्टोऽर्थोऽत्राति संनिहितो न वेति किंतु स्याद्विशिष्टो दंडो
पराणुद्यत इति किमतो यन्न पराणुद्यते एतदतो भवति अविशिष्टार्थगताप्याति निमित्तं पंचशरावस्य भवति न नृभयरावो हविः
शेष्यति नारुविः शब्देनासंवलमानसं शक्रेति विशेषं आनंतर्थासंभ्रमस्य ते तर्हि तथैव न समर्थः न ह्यसौ निरुति प्रयोज
यति आहविशेषवचनत्वात् न च वर्तको भविव्यति यथाशुक्लगौरा नीमतामित्यभिहिते न रुक्षमानयति शुक्लशब्द एव गौर
आतिम्यो व्यावर्तयति उच्यते विषम उपन्यासः न तत्र गवाक्षत्वात् इत्येतत्तत्त्वात् तस्यानयनमुच्यते तत्रापि वेदेवमभिव्यक्ति
नेवेनां शुक्लशब्दोऽप्युच्यते इत्येव विशेषणं विशिष्टं तु तत्रानयनं प्रधानमुच्यते इह पुनरतिरुविस्मृत्य तद्विज्ञे इत्येव पंचशरावः
किंपुनः कारणं प्रधानभूते आख्यातार्थे संभ्रमविशेषणं भवति परार्थे पुनर्विद्युत्तेति तदुच्यते प्रधानभूते आख्यातार्थे उच्यते वातस
वेधार्थे सुचार्यते तत्रोभयविशेषणं विशिष्टं एव क्वादाकादवगम्यते तद्विशिष्टं वस्तुवाक्यं भवति अन्यतरविशिष्टं तु पूर्वमुक्त
तेऽनुकीर्तं यत्र पुनरावृत्तिलक्षिते इत्येव आख्यातार्थः संकीर्तते तत्र सर्वेषु तद्विज्ञातीयेषु भवति न तत्रैकस्मिन्निर्दिष्टे कृतमस्येता

रतां

राम
३७

ता

राम
३८

ना २
ली २

हवनीये कुत्वा प्रत्यं वः परेतस्य सदसि महां नक्षयंतीति तत्राप्येन ववनेनाभिषव उक्तः यज्ञतिना होमः तौता वन विधी
येतेन वनयोः क्रमोऽपि देवसि प्रातः तस्मादेव कर्तुं होमाभिषवाभ्यां नक्षयं विधीयते अक्षयं देवते होमे वत कर्तुं नक्षयं क
र्तुं नक्षयमिति तत्रैष संदेहः किमु भयं यः कुर्म्यस्य मक्षयं उता मयतरेण पि नक्षयमिति किं प्राप्ते होमाभिषव नक्षयं वेत इति तद
देवस्या तयैव विधीयते नक्षयं नैत देवं संवस्यते अभिषुत्य ततो कुत्वा ततो मक्षयं इति नानेनाभिषवस्य होमस्य वक्रमः कीर्तते
अभिषुत्य मेतु कृति ते कुत्वा मयं नक्षयंतीति वा कं संधि घेत अभिषुत्य मक्षयंतीति हत्वा वमक्षयंतीति तस्माद् होमाभिषवयोः प
रत्यरेण संवस्यो नास्तीति एकेनापि नक्षयं संवस्येत अपरेण पि अभिषुत्य मक्षयंतीति कुत्वा मक्षयंतीति तस्मादन्यतरेण निमित्ते
नक्षयं भवतीति ॥ उवाच्यो वा न हितयो द्विमीशास्त्रं ॥ उवाच्यो वा निमित्ताभ्यां नक्षयं नक्षयं होमाभिषवयोर्धर्मो विधीय
ते किं हि स्यात् यद्विदुर्धर्मो विधीयेत होमाभिषवौ प्रयानमिति नक्षयं गुणः प्रति प्रयानं विधेयं अथ पुनरुक्तानां निमित्ताभ्यां
नक्षयं विधीयते तस्मिन् विहिते एवोपे विहितं भवति तेनैव वाक्यं देवति पर्यवसितं भवति अभिषुत्य कुत्वा मक्षयंतीति तत्रै
तदेव तरे वाक्यं कुत्वा मक्षयंतीति न वमहा वाको सत्यं तरे वाक्यं प्रमाणं भवति एतं तरे वाचनात् यथोक्तं तमादित्यमी दे

ति

राम
३५

५२

अपरस्मिन्नपि ह्यत्र तिलक्षिते त उक्तमेव तत्रोक्तमप्रति विद्धं च किमिति न क्रियेता आख्यातार्थे पुनः प्रधानेन तस्याह
तिलक्षिते न संवधः तत्र तदा कृत्तिकांतरे त्वचुपसंक्रियमाणे पि कृतमेव प्रधानम् सगुणं च प्रधानं भवति न वकिं विप्रतं ही
येतेति ॥ तस्मात्तत्र विशेषणं युक्तं न त्विह तयो ररुह विराड्ति कस्य प्रत्यस्या त्रैपि वशरा वस्तुक्तं तन्न शक्यं विशेष च नेन प्रति
षेधस्या वा वकेन निवर्त्तयेत् अथिच उभयशब्दे रविषा संवधमाने पि नैवोभय विशिष्टातिः प्रतीयते यत्किं कारणं हविष
उभयशब्दः संवधतेन त्रिमास्ये दित्यनेन पदेन तत्र संनिहितेषु भयशब्दे रविः शब्दस्य वा नार्थसावतैवातिः संवधते अवि
शिष्टश्च तत्रार्थः तस्मान्नोभय विशिष्टातिरिति अथातोऽयं विमर्शितोऽयं शब्दस्य उभय विशिष्टातिरित्युच्यते तन्न विमर्श
संयोगो हविर्विशेषणं उभयशब्दशब्दोक्तं त्रिसममि भिद्या हारा न्नाति विशेषणं नक्षयं शब्दो हविर्विशिष्टस्य समभिव्या हारे
ति अथोक्तं असत्यपि समभिव्या हारे अतिशयोक्तं नधाना तद्विशिष्टे वातिः प्रत्येयत इति तन्न असत्यं साक्षात्तयां सनि
धानमकारणं भवति यथा भर्ग्योराज्ञः पुरुषो देवदत्त इति एकवाक्यगतत्वात् द्विशिष्टं गम्यतरति चेत् नैतदेव एव स्मिन्नपि
वाक्ये तदवयवभूतत्वात् न येति तस्यैव भवति संवधः यथा रवेन यज्ञति श्वेतेन पटेना दृतरिति नानयेति तस्या रवस्यैव वि

जा ६

तेतिप्रतिषेधो वगम्यते महावाक्सा दवांतरवाक्सा दीक्षणा विधाने तस्मादप्यंतरनिमित्तं न क्षणमश्रुतं महावाक्सादिदमवगम्य
 तेतिनिमित्तं न क्षणस्येति । अक्षरं वा न्यथा कुर्वन् अश्रुतं परित्यजेत् । तस्मादुभाभ्यां न क्षणमिति ॥ पुनराधेयमोदनवत् । अग्निहोत्रे
 अयते यस्यो मा वनुगतौ अग्नी अभिनीक्षो वेत्यस्य वाभ्युदियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति तत्र संदेहः । किमन्यतरानु
 गमने पुनराधेयं उक्तो भयानुगमन इति किं प्राप्तं पुनराधेयमोदनवत् स्यात् ॥ यथा पंचशरावो न्यतरस्याहो भवति एवं पुनराधेय
 मन्यतरानुगतौ भवितुमर्हति वाक्यभेदप्रसंगादिति । यथा इह यस्मै र हस्यते कश्चिदमीत्येव न मेव तत्समिधवत इति ॥ इत्येतत्तत्रैव भवेत् ॥
 स्यात् । इत्येव न हेतुस्यैव इत्यस्योत्तरत्र प्रायश्चित्ते । तस्यैव हेतुस्यैव जने कथं प्रवर्तयेत् इति पुनश्चैव वाक्यं क्रियते तत्रैव धर्मो दावनी
 लोपधेतेन पृथक्त्वेन । तत्रान्यतरानुगतौ न च कश्चिदप्यत्रैव । विद्युत् एव हि स्यात् । अथ द्वितीयमप्यादधीतस्यैव दितावदाहवनी
 यः । तत्राहवनीयो नो होमार्थस्येवेति न स होमाय स्यात् । यश्चाहोमार्थमुपयते स आहवनीयः । यत एष संस्कारशब्दः संस्कारशब्द
 इत्येकेनापि संस्कारेण विना न भवति । एकोपि व संस्कारो यद्वा माध्यातः । यदाहवनीयये नुक्तीति श्रूयते । तदेकस्मिन्ननुगतं
 तस्मिन्नाधीयमाने वैश्वदेव्यापि वैश्वदेवेव । तस्मान्नैकस्मिन्ननुगतं पुनराधेयमशक्यत्वादिति ॥ ७॥ ॥ सर्वशरावस्य प्रव

श्रुति

न २००

अतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यस्यो जयं हविराप्तिमा र्छेदे इं पंचशरावमो दनं निर्वपेदिति ॥ तत्र संदेहः ॥
 किं हविष्यात् पंचशरावः प्रतिनिधिरुक्त्ति मित्रकर्मंतरमिति ॥ कथं प्रतिनिधिः कथं वा कर्मंतरमिति ॥ यच्च द्येवमभिसंबंधो भवेति
 पंचशरावनिर्वपेत् ॥ ऊर्पदितिततः सान्नाय्यस्य कार्यं पंचशरावः प्रतिनिधिः ॥ अथ पंचशरावो देवतया संबध्यते पंचशरावमे
 देऊर्पदितिततो निमित्ते यजति विधीयते ॥ किं प्राप्तां ॥ पंचशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ पंचशरावः सान्नाय्यप्रतिनिधिः
 उक्तः ॥ द्रव्यश्रुतेः पुनः द्रव्यश्रुतेः द्रव्यस्य निर्वपे श्रवणं नैव संबन्धः कुतः ॥ एवं निर्वपे विधिर्भविष्यति ॥ तत्र श्रुतिर्विवाधिका ॥ इतर
 था द्रव्यदेवतासंबन्धे वा कस्यान्न उच्यते ॥ तस्मात्प्रतिनिधिरिति ॥ वादनावा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ निमित्ते वा यजतिः क
 मतिरद्रव्यदेवताविधिः द्रव्यदेवतामिह श्रूयते पंचशरावमे देऊर्पदिति ॥ इतरथा ह्येदमिति प्रमादपाठो वगम्येत ॥ ऐंद्रमा हेंद्रयो
 वा श्रूयथा र्पे वाद ऐंद्रमिति स्यात् ॥ अत्राद्ये हि ते देवते ॥ इंद्रश चे न इंद्रो न हेंद्रश्च न शको नु वदितुं विशेषणत्वे वाक्यभेदः ॥ ननु
 अतः निर्वलीयसीत्युक्ते ॥ सत्यमेवं किंतु इतरस्मिन्पक्षे वा घटे तरो श्रुतिः ऐंद्रश ह्यस्यातंत्रत्वात् ॥ ॥ ॥ सप्रत्यममेतस्या
 स एष नैमिषिको यागः ॥ किं प्राप्तां ॥ सप्रत्यमं तैत्तिरीयानां ॥ स एष यागः ॥ आमा वास्यायां

ने

राम
४०

प्रत्याम्नाचमहति। कुतः स्थानात्। यागेन ऐषागा एष श्रूयमाणः। यदि न विनष्टस्यां गंततो र्थवान्नवति। अथांगं
 निः प्रयोजनस्यार्थक्रियमाणनिः प्रयोजनमेव भवितुमर्हति॥ विभु एव निः प्रयोजनं विनष्टमवाप्य पितृयत्नं इदम
 पिकर्तव्यमिति शास्त्रं। यदि नष्टं तन्निः फलमिति न कर्तव्यमिदं च कर्तव्यमिति प्रत्याम्नायो वगम्यते। अगवि विर्की निमित्तं संयो
 गार। अंगे वै न द्विधीयते॥ हविष आर्तै निमित्ते यागः श्रूयते। तत्र त्रयमापतति। यद्वा निमित्ते स्वतंत्रं कल्प्ये फलं। यद्वा मा
 वास्याया यत्नार्थं तदस्य। यद्वा तस्यां गमिति। स्वप्रधानता च न। कल्प्यत्वादेव फलस्यां नामायास्या कार्यं क्रिकारणमश्रवण
 त। नैवं श्रूयते तस्याः कार्यं वर्तत इति। कर्तव्यो पदे शाद पिनाय तमाध्वसाने विष्टे पिपक्षे पु। ते पुनै पं हेषु विवक्षिते पु कर्त
 यतो पदं शावकल्पते। नन्वेवमभिसंज्ञे। भविष्यति यस्या भयं हविरात्तिमार्छति स एतेन यागेन साधयेत यत्साधयितुकामो
 यदमावास्यायाः फलपमिति। अत्रोच्यते फलपदे न सर्वं शावा कल्पतत्तं वे प्रत्यवि जायते वाक्यं अत्वा वया कर्तव्यता विधीय
 यते सा ववाक्सादली मसी। तस्मान्न तत्कार्यं वर्तत इति। किं तर्हि प्रयोजनं तस्या अमावास्यायां अंगं। नन्वेतदपि नास्ति तस्या अं
 गमिति। अत्रोच्यते। तत्स निधिसमाप्ता नाना त्रत्ययोगववने न गम्यते दक्षी पूर्णमासायां फलं साधयेत् सर्वे रंगेः सह अस्यां वा

धर्तितुका
 मः किं वा
 सो सा ०

व

वि

तीव्रपयागइतिकर्तव्यतेति। तस्मादेतदवगम्यते विनष्टेहविषिआमावास्यां नृशक्रोतिसकार्यकर्तुं तदनयेति
 कर्तव्यतया सहितं शक्रोतीति। तस्मान्निमित्तकर्मणिमिति॥ ॥ ॥ ॥ विश्वजिह्वप्रवृत्तेनावः। पकर्मणि स्यात्। एतदा-
 स्मायते सर्वाभ्योवाएष देवताभ्यः सर्वभ्यः एषेभ्यः आत्मानमाह ते यः सत्रायागुरुते विश्वजितातिरात्रेण सर्वेष्टे न सर्वेष्टस-
 दक्षिणेन यजेत सर्वाभ्य एव देवताभ्यः सर्वभ्य एष्टेभ्य आत्मानं निःश्रिणीत इति सत्रायागोराले निमित्तं विश्वजिह्वास्मायतेत-
 त्संदेहः किं सत्रायागुरुते यः सत्रं प्रयुक्ते तस्य विश्वजिह्वतयो न प्रयुक्ते तस्येति। किं शक्रं॥ यश्च प्रयुक्ते यश्च नेत्यविशेषादथ-
 वा प्रयुक्तानस्येति। कुतः निमित्तकर्मणामेवं ज्ञातीयकमित्युक्तं तदप्रयुज्यमानस्य कथं मंगं स्यात्। इत्येवं मात्तेष्टम। विश्वजि-
 ह्वप्रवृत्तेन वेत्त सत्रस्य क्रियायाश्च नावेवं विश्वजित् किं कारणमेवं हि श्रूयते। यः सत्रायागुरुते स विश्वजितातिरात्रेण यजे-
 तेति यः सत्रं करिष्यामीत्येवमागुरुते स विश्वजिह्वागेन साधयेत्॥ यदर्थं मसौ सत्रं कर्तुमिच्छति तदर्थमिति गम्यते। कथं
 यश्चागुरुते स तेन यजेत यागेन निवर्तयेदिति वा कार्यं वगम्यते। न यागं निवर्तयेदिति कुतः यागस्य गुणत्वेन श्रवणा-
 त्स्य गुणत्वे तृतीयानिर्देशात्पाधान्ये हि फलं कल्प्यते। इतरस्मिन् रूपे प्रत्यक्षात् हाकात्फलावगमः॥ ॥ निष्क्रमवादात्॥

६२

राम
४९

५

(मोबा) ९

वैतत्रययते सर्वा मेष देवताः सर्वमः पृथग्य आत्मानं निश्ची एति इति निश्चयदारेण संस्तवः प्रवृत्तेन युज्यते तस्य
दप्रवृत्ते विश्वजिदिति। अथ कस्मान्नैव ममि संवत्तः क्रियते आर्यसत्राय विश्वजिताय जेतते नि विश्वजितः सत्रस्य च संवत्तः वित्त
यते आगोरणवेलायामिति। नैव मागोरण विशेषणं हि सत्रं। सत्रायैति सत्र विश्वजितं संवत्तं व्यवहित कल्पना स्यात्॥ अतिशु
रुदेण विश्वजितं संवत्तं यति विश्वजिताय जेतत पुरुष इति न सत्रेण। सत्रस्य विश्वजिघाग इति। आर्यं तिवेवंश्रवणमर्थं वद्वत्ति॥
सत्रांगत्वे त्वर्थं प्राप्तं न वक्तव्यं। न वा आर्यं जेतते त्यागो रणं नंतं यं शकं विधातुं। अशक्यं हि तस्या श्रियेत समानं कृतं कृता हि
द्ववती पूर्वकालमात्रस्य नार्थं प्राप्तं न वक्तव्यं। तस्मादा र्यं सत्रैव विश्वजिते भि संवत्तः सत्रेण आर्यसत्रेण न यजेत तस्य
विश्वजिदिति॥ ॥१०॥ ॥ वत्स संयोगे व्रतं दत्तं स्यात्। दृष्टी पूर्णमासयोः श्रूयते वरिष्ठा पूर्णमासे व्रतं शुभं यंति वसेत्तमा वास्या
यमिति। तत्र संदेहः। किं वत्स साधनं विधीयते। उत व्रतस्य कालः। अथ वत्सो व्रतागमिति। किं प्राप्तं। वत्स साधनं व्रतं विधीयते। अ
मा वास्या यो वत्स व्रतं कुर्यादिति। वत्स संयोगोत्रा पूर्व विधीयते। तस्मिंश्च विधीयमाने उभयमपि विहितं न वति वत्सो व्रतं॥ का
लो वा तत्र संयोगाद्ये कल्पः। यद्योक्तस्य वरं नंतरेण प्राप्तस्य च तस्य कालो य विधीयते। कुतः। उभयं संयोगाद्यं व्रतस्य नोत्पत्तिं

व

दोर्गोः कथं। अमाषममासं बहुसं किंचित् व्रतं व्रतयेतीति विहितं प्रज्ञातं अथ ज्ञातस्तत्कालस्तस्मात्कालविधिरिति अर्थपरि
 माणाच्चानशकोत्तरार्थः परिमात्रं व्रतेन व्रतमुपयेतीति किंचित्। अत्र तद्विषयः। एवं व्रतेन व्रतमुपयेतं भवति किंचित् व्रतेन हस्तस्थाली नीये
 न व्रतयितव्यं। एवं तदुपयेतं भवति उत व्रतं संनिधायान्यदुपेयादिनिवैव भवति धेतव्यं तत्रास्वार्थः॥ करणं धेतव्यं किंचित् व्रतेन कर्तव्यं॥
 एतावदुक्तं व्रतसाधनं व्रतं कुर्यात्कथमित्येतद्विशेषाकांक्षमेवावतिष्ठते नैवार्थः परिच्छिद्यते। व्रते किंचित् व्रतेन क्रियते इति। अथवा य
 दातु इति। तथा व्रतेन व्रतेन संबन्धमानं दृष्ट्वा दपरार्थमापद्यते परार्थं तां वास्पद्यते यतिविभक्तिं तृतीया। साधकतमे हि सा भवति
 तितस्मादपि कालार्थः संयोगः। व्रतसंयुक्तिसंयोगादंगत्वात्। यदुक्तं विहितत्वाच्च तस्यानुवाद इति सत्यमेतत्। यत्कालविधानार्थ
 इति तन्न॥ व्रतः सदांगत्वेन विधीयते। कुतः। अतिसंयोगात्। व्रतसंगे विधीयमाने अतिनिमित्तकाले लक्षणान्तरः स्यात्। अति
 लक्षणविषये वा अतिनीयानलक्षणतस्मादंगवत् अइति। कालस्तत्कालादवोदनात्। कालस्त्वेष निर्विषयते। नवसोयं विधीय
 ते नैषावोदनावहिषावैष्टर्मासे व्रतमुपयेति व्रते रमावास्यामिति। कथमवगम्यते। विधिने कवाकालोत्तरा परस्ताच्च विधिराज
 यते। पुरावत्सानामपि कर्तृदंष्टी अस्मीमातामिति यद्येष विधिः साक्षात्कर्मिषु। अनुवादकश्च तस्मात्तस्यार्थस्य भवति। नवव

धन

संगता प्राप्तस्तु काल इति अनर्थकश्च कर्मसंयोगो न च शक्यते वत्सोऽत्र तथैव कर्मसंयोगे वत्सेन वीनार्थः शक्य
ते कश्चित्कृतं तस्मादपि न वत्सो गच्छन्नवत्सोऽत्र शक्यते वत्सोऽत्र तथैव कर्मसंयोगे वत्सेन वीनार्थः शक्य
पूयते। वत्स इत्याहुतिश्च नमो सेवते ते तस्मादपि काल इति ॥ कालश्चेत्संनयत्यक्षे तस्मिन् संयोगात् कालार्थः संयोग इत्ये
तस्मात्संनयतमिदानीं संदेहः किं संनयत्यक्षे कालः उता संनयतेऽपि किं प्राप्तं संनयत्यक्षे कालः अपाकं लिङ्गमिति
कालार्थत्वाद्वाच्यः प्रतीयते वाचाश्च पक्षे व्यावर्तयति न संनयत्यक्षे एव। असंनयतेऽप्येव कालः स्यात् कुतः कालार्थत्वाच्च
स्वापकरणेन वत्से किं विनियोजनमस्ति कालेन नु प्रयोजनं सलक्ष्यते। कथं पुनर्वत्सापकरणं कालार्थमिति परार्थत्वात् ॥ यय
सेहिते अपाक्रियते तद्यदि दृष्टार्थता भवति रतया दृष्टार्थता स्यात् तस्मान्नोपादेयत्वेन वत्सापकरणं श्रूयते इति यत्र त्वेति
गत्संयोगात्संनयत्यक्षे एवेति तत्रा असंनयत्वेऽपि कालाद्वा नाह। यस्यापि न संनयत्यक्षे तस्यापि वत्सापकरणं मेव न स्यात्
न वत्सापकरणं कालेऽपि कालेन वनः प्रयोजनं न वत्सापकरणेन। यथा शंखवेलाया मागं तद्वमिति यस्मिन् पित्रा मे शंखेना
आपते तस्मिन् पित्रा शंखेनामानकाले स्ततिना गमनं परिहास्यते ॥ एवमिहाप्यसत्यपि वत्सापकरणे तत्काले विद्यमाने वत्से

स्मिन्कालेन परिहास्यत इति ॥ १११ ॥ प्रस्तरेण शाखाश्रयणवत् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते
 सहशाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र संदेहः किं शाखा प्रस्तरस्य गुणभूता अंगप्रयोजनसंबन्धस्तयोः । अथ कालार्थः संबन्धः ॥ प्र
 स्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्तव्येति किं प्राप्ता प्रस्तरेण शाखाश्रयणवत् । प्रस्तरस्यांगभूता शाखा । कुतः सहशाखया प्रस्तरं
 प्रहरतीति सहयुक्तौ प्रधानतया विनक्तिर्भवति । सावशाखायां तृतीया । तस्मात्प्रस्तरे शाखा गुणभूता । प्रस्तरं च द्वितीया । तयोः
 सहयोगो वृत्तीयासाच गुणतः द्वितीयावप्रधानतः । अनुशाखया प्रस्तरस्य नक्षत्रि उपकारः क्रियते । सर्वं दृष्टं न क्रियते । अथ
 वत्तयथाप्यसाम्येनावरुणं श्रीलक्ष्मीति द्वितीया तृतीया संयोगादवदृष्ट्योपकारो गम्यते । एवमिहापीति ॥ कालविधिर्न भवेद्वि
 समानत्वात् । कालविधिर्विज्ञेयः । कुतः उभयोर्विद्यमानत्वात् प्रस्तरसावत्स्न्यं धारणार्थः । प्राप्ता विद्यते तस्य प्रहरणमपि विज्ञेयं ।
 कांतरेण विहितं ततः शाखायाः प्रतिपादनार्थं तस्यैव पुनर्वचनमुच्यते । भवतु प्रस्तरस्य पुनर्वचनं शाखालव विधीयत इति ।
 उच्यते । उभयोरपि विद्यमानत्वात् शाखा च प्रहर्तव्यं विहितं तस्मात्प्राकरणार्थं । उदा नीपुनः किं गुणभूता बोध्यते ॥ उत प्रतिपाद्य इति । प्रातिपा
 दमानायां दृष्टं प्रयोजनं देशवियोगात्परितुल्यं वक्तव्यं । स्यात्तया वयावतीमात्रा ॥ देशांतरसंयोगस्य न दृष्टं किं विदुः । तस्मात्

राम
 ४३
 त२

प्रहरेण प्रतिपत्तिस्तस्याः तस्मात्परतः प्रयोजनमात्राकालनियमः ॥ क्रियते ननु तृतीयाप्रधानेन भवति सा च शाखा
 यो ॥ ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ यासौ शाखायो तृतीया सा द्वितीयार्थे यस्व प्रसारे द्वितीया सा तृतीयार्थे कथं भवगम्यते ॥ सहयोगा
 एष एकस्मिन्काले उभयमपि ग्रहतेत्यमिति तत्र यस्या निर्ज्ञातः कालः तस्यानुवादः यस्य त्वनिर्ज्ञातः तस्य विधिः शाखायाश्च
 निर्ज्ञातः प्रसरस्य निर्ज्ञातः तस्य पुनरुच्चारणं च निर्ज्ञातार्थं तदप्रधानमितरस्योच्चारणं प्रधानं प्राधान्यं वदितार्थः तत्र
 तृतीयाप्यारथ्यमपि तृतीयार्थः ॥ तत्र द्वितीया तस्मादयथार्थं विभक्तिवचनं ॥ ॥ अतः संस्कारार्थेताञ्च ॥ ॥ न वशाख
 या प्रसरस्योपकारो दृष्टः क्रियते ॥ काष्ठं दद्यमानस्य तृणस्य नोपकारे वर्तते तदुक्तं काष्ठस्योपकारे ॥ तस्मान्न शाखा प्रसर
 र्था ॥ तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ किं न वति प्रयोजनं यदि प्रसरस्य भूता अथापि प्रसरकाले शाखा प्रतिपाद्यत इति ॥ अतः यदि प्र
 सरस्य प्रद्वयमाणा स्यात् भूता शाखा ततो विना प्रसारेण न हर्तव्या भवति आधानं गभूता ततो विनापि प्रसारेण ग्रहतेत्या अस्मा
 भिसूक्तं प्रसरकाले ग्रहतेत्येति ॥ तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ तस्मादेव कारणेन प्रसरविप्रयोगे पिशाखायाः प्रहरेण स्यादिति ॥
 उपवेशश्च पक्षे स्यात् ॥ यथा पूर्वः पक्षः तथा सति सन्नाप्ये सति च शाखा विद्यत इति ॥ उपवेशोपि सति वा सति च स्यात् यथा च

लेख्यपणं कृतमस्ति तस्मात्कर्मोत्तरं ॥ तत्रापनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ देवतापनयो वा ॥ कुतः विद्यमानत्वात् ॥ विद्यते हि
मो लिप्ये हतानि तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासंबन्धो ह विधानोपपद्यते ॥ पस्यानुपपत्त्या यागः कल्पेत तस्माच्च यागांतरं ते चैव ह
विषु देवतांतराणि विधीयते ॥ ५ तद्वृत्ताच्च श्रद्धाया ॥ देवतापनयसरूपाश्च शौमीशब्दा भवन्ति ॥ ये मध्यमास्तेषां देवतांतरं
विधीयते ॥ तत्र प्रवृत्तमप्राप्ता देवता विधीयते ॥ कथं पुनर्देवता विधानार्थं नान्यत्र विधानदोषो भोजयेतेति ॥ उच्यते ॥ तत्र
ज्ञानकोशेण विधीयते ॥ कस्मिंश्चिद्वक्त्रे ॥ तदुलान्तिमज्यै जेदित्यत्र तावदिनागमाच्च विधीयते ॥ अन्यच्च सर्वमनूयते तस्माद
दोषः ॥ ये मध्यमास्तेषां मन्त्रिर्देवता विधीयते ॥ अन्यत्र पुरोडाशाद्यनूयते ये स्थविष्ठास्तेषां दधिसहितानां मिद्रो देवतास्मिन्वा क्ये
विधीयते ॥ तत्रार्थप्राप्तेऽप्यपणसति वतुता सहस्रतम्यर्थे प्राप्ते नैवास्ति न्वाक्येऽनूयते ॥ ये दोदिष्ठास्तेषां शृतसहितानां विष्णुः ॥
शिपिशिष्टो देवता विधीयते ॥ अन्यत्सर्वमनूयते ॥ तस्माददोषः ॥ आतं वनाभ्यासस्य च दर्शनात् ॥ ॥ आतं वनाभ्यासं च दर्शनात् ॥
निःकर्ममवश्यते याद विधीयादभिर्मोदयतीति महारात्रे हवीषिनिर्वयेत्तलीकृतैस्तुलैरुपासीत अर्घदधि हवि रातं व
नार्थं निदध्यात् ॥ अर्घनयघमुदिमादनेनातं च प्रवरत्तयं धुन घ्रात्मणं भोजयेदिति ॥ यदि कर्मोत्तरं कुर्यादेयत्वेन तदा तदुत्त
अथा तं वनाभ्यासं च दर्शयति ॥ २ ॥

संयुक्तं कृतमस्ति तस्मात्कर्मंतरं ॥ तत्रापनयोवाविद्यमानत्वात् ॥ देवतापनयोवा ॥ उक्तः विद्यमानत्वात् ॥ विद्यते हि
मो लिप्ये हतानि तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासंबन्धो हविषो नोपपद्यते ॥ पस्यानुपपत्त्या यागः कल्पेत तस्माच्च यागांतरं ते चैव ह
विषु देवतांतराणि विधीयते ॥ ५ तत्रापुत्राश्च शत्रूणां ॥ देवतापनयसरूपाश्च शत्रौ मीत्राश्च भवन्ति ॥ ये मध्यमांशेषां देवतांतरं
विधीयते ॥ तत्राप्यंशमप्राप्ता देवता विधीयते ॥ कथं पुनर्देवता विधानार्थं नान्यत्र विधानदोषो भोजयेतेति ॥ उच्यते ॥ तैरा
ज्ञानकोशेण विधीयते ॥ कस्मिंश्चिद्वक्ये ॥ तं दुलान्विमर्ज्यैवेदित्यत्र तावदिनागमाच्च विधीयते अन्यच्च सर्वमनूयते तस्माद
दोषः ॥ ये मध्यमांशेषां मन्त्रिर्देवता विधीयते अन्यत्र पुरोडाशाद्यनूयते ये स्थविष्ठांशेषां दधिसहितानां मित्रो देवता स्मिन्वाक्ये
विधीयते ॥ तत्रार्थमप्यंशप्राप्तौ सति वसुता सहस्रमर्थं प्राप्तेनैवास्मिन्वाक्ये नूयते ॥ ये दोरिष्ठांशेषां शृतसहितानां विष्णुः
शिपिशिष्टो देवता विधीयते अन्यत्सर्वमनूयते ॥ तस्माददोषः ॥ आतं वनाभ्यासस्य च दर्शनात् ॥ ॥ आतं वनाभ्यासस्य च दर्शनात् ॥ ॥
निःकृपमवश्यं यते याद विभीयादभि मोदयतीति महारात्रे हवीषि निर्वपेत्तलीकृतैस्तुलैरुपासीत अर्घ्यं दधि हवि रातं च
नार्थं निदध्यात् ॥ अर्घ्यं नयघमुदिद्यादनेनातं च प्रवरं तयं धुन ब्राह्मणं भोजयेदिति ॥ यदि कर्मंतरं शुपादेयत्वेन तदा तं दुल
आतं वनाभ्यासं च दर्शयति ॥ २ ॥

येन सुक्तं तस्माददोष इति। सात्राये पिपितथेति चेत्। एवं चेत् सप्तसि सन्नायेपि दोषः तदपि सभुदये तत्कालापभ्रंश
 इष्टमिति॥ ॥ नतस्यादुष्टत्वादविशिष्टहिकारणं नैतदेवंपत शरावेहि दुष्टं यं। इहता दशमेवावतिष्ठते। ननु कालापभ्रंशेन
 उद्योतुयत्विशिष्टहिकारणमभुदये प्रायश्चित्तविधानं दुष्टेषु पपद्यते कालापराधे अदुष्टे पितदकाले प्रमिश्रं च तस्य श
 क्यते देवता विधानं न त्वदिनष्टस्य लक्षणार्थं श्रुतमिति। अथ यदुक्तेन प्रकृते प्रये देवता श्रूयते। श्रुते च त्रुमिति तत्र भय
 तिवचनं न वा भुदयकाले प्रयणं हतमस्तीति। तत्परिहर्तव्यं॥ अत्रोच्यते। लक्षणार्थं यं श्रुतमिति। धर्मलक्षणार्थं श्रुते तस्य
 रितधर्मकृत्यर्थः॥ ॥ १॥ उपोष्याजे वचनात्प्रयथा प्रकृतिः॥ तस्मिन्नेव भुदये संशयः किं सुपोष्याजे पि देवतापनये भवेत्
 ति। किं प्राज्ञः। उपोष्याजे प्रकृतिस्तत्कस्मादवचेनान्। यथा मीषु वचने मग्रमाना मभये रात्रे पुराडाशः सुविधाना मिद्राय
 प्रसात्रे दधनि वसुः सोदिष्टानां। विस्रवेशिपि विष्टाय श्रुते च त्वरिति। नैतदुपोष्याजे स्तितर्थास्मात्सयथा देवतस्यात्॥ ॥ अप
 रं गवा मत्साययेतरेषां वाश देः पृथं व्यावर्तयति उपोष्याजे स्थापनं यः येन कारणेन प्रकृत्या। अकाले तत्र प्रकृतिर्देवतापन
 यत्करणं कुतः न सन्ने भुदये सति तदुलविमागार्थं सुपोष्याजे ते किं तर्ह्यभुदितस्य हविषो विमाग उच्यते। अभुदयेनापराधा

विधातेदुल्लान्विभजेदित्यभ्युदयावगमानंतरंतुल्लविभागादहोःतदुल्लभूतेषुनावकल्पते० तस्मा
दभिरुतेतदुल्लभावादनपनीतादेवताः प्रासृत्येति० ती

धनयातातदुल्लभूतेषुपनयः श्रूयते। यस्यहविर्निरुत्तपुरस्ताच्चंद्रमाश्चमुहूर्तिप्रियाकृतीम्यएवनिर्वपेदिति॥ अर्घ्यमागम्य
तत्कालेखनसत्कारितत्वादेवतापनयस्य॥ ॥ उशब्दः पक्षंवाचयति॥ अर्घ्यमाभजतेकर्मताम्योनिर्वपेदित्यालेखनआचार्यो
मन्यतेस्म। कुतः तत्कारितत्वादेवतापनयस्ययस्मादकालेनत्रप्रवृत्तिकारित्तोदेवतापनयः तस्मादपनीतादेवताइतिअर्घ्यमा
म्योनिर्वपेदित्या॥ ४॥ विनिरुत्तेनमुष्टानापनयस्तदुल्लान्॥ ॥ अथपारश्चेत्तमुष्टिनिर्वपेत्परिसमाप्तेनवतिसंशयः यन्निरु
त्तनिरुत्तमेवशिष्टंकिंप्राकृतीम्योनिर्वपेद्वकिंचैहतीम्यउर्वेतत्तस्मीमेवेति॥ किंप्राप्तं॥ विनिरुत्तेसामितिरुत्तरत्यर्थः नत्रदेवता
पनयः स्यात्॥ तदुल्लान्विर्वपेत्पुण्येदेवतानमुष्टानांसर्वनिर्वपः तदेवताः कुतः कुतः संख्यापूरणार्थत्वादभ्यासमाचंके
त्तव्यं। तत्राभ्यासमाचंपुनः क्रियतेपूर्वमेवरुतेतस्मिन्ननिर्वपेनदेवतापनीतासएवायंपुनः क्रियतेपुनरपि क्रियमाणस्यान
पनीतेवदेवतासवितुमहेतीतिप्राकृतीम्यएवनिर्वपेद्व। नवोत्तरोमुष्टिः एवकपराधीयेनदेवतापनयोभवेत्। कृतस्यनिर्वपस्य
एवोत्तराणमेतत्क्रियेततस्मादनयनयइति॥ ॥ अप्राकृतेनहिसंयोगः तस्मान्नोयत्वात्। नप्राकृतीम्योनिर्वपेद्वकांम्यत
हिवैहतीम्यः कुतः अमरुतेनदेवताविशेषणसंयोगः श्रूयतेनाधिरुतेनत्रैधातंदुल्लान्विभजेदितिप्राकृतीम्यआशिष्यवैहती

राम
४७

[illegible]

३०

न हि दध्यधिकरणं वरोः प्रपण्यते किंतु यथासु विधां जाय प्रसादोऽवदध्यपि देवतासंवेद्यार्थं विधीयते न च नुसंवेद्यार्थं
 मिथेन हितया वाक्यांश्च विष्ठादेवताये दधनि च ते कर्त्तव्यं इति । सप्तमी संयोगस्तत्रायेर्थं नुवादः तस्मादविवक्षितं तेषां साहित्यं ।
 न ह्येतेन हिते श्रूयंते इति । नाहपयोदधिवानासीति स्म विष्ठानां न देवतापनयो भवतीत्यसन्नयतोऽप्यर्थदिसु श्रूययिष्यते इति ।
 ॥ ६ ॥ ॥ साम्पुक्काने विश्वजि जीते विभागसंयोगात् । दूदमा मनेति । यदि सत्राय दीक्षिताः साम्पुत्तिष्ठेरन् सोममयमज्य
 विश्वजितातिरात्रेण सर्वसोमेन सर्वदृष्टेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्र सदेहः किं क्रीतराजस्योक्ताने विश्वजि
 त उत प्रवृत्तमात्रस्येति । किंप्राप्तं । साम्पुक्काने विश्वजि जीते सोमे स्यात् । कुतः । विभागसंयोगात् सोममयमज्य विश्वजिता यजेरन्नि
 ति । यद्यक्रीते राजनि उत्तिष्ठंति तेषां सोमविभागाभावाद्दिगुल्लंघ्यात् । तस्मा क्रीतराजस्योक्तानि विश्वजितं कुर्वुः ॥ परतरे वा
 प्रापणानिमित्तस्य वाशब्दः । पक्षे वा च वृत्तयति प्रवृत्तमात्रस्योक्ताने स्यात् । कुतः प्रापणानिमित्तस्य । साम्पुक्काने निमित्तं
 विश्वजितः तत्र प्राप्तं । विश्वजितं न च तत्तत् शक्यं क्रीते यदिसाम्पुक्कानमिति । आदेशार्थे तत्राश्रयः ॥ ॥ अथ यदुक्तमक्री
 तराजनुत्तिष्ठंतो विभागभावाद्दिगुल्लंघ्यं इति ॥ तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते । न विभागो विधीयते मिथेन हितया वा

राम
४८

जा २२
३६
४०

शेषात्तानात्रकश्चिद्विशेषवचनः शब्द उपादीयते ॥ आनंतर्यामिने वैचीर्यात् ॥ उच्यतेः पक्षे वावर्तयति नैतदनियम
इति ॥ वैचीर्यात्तानासीत्तुमवेत् ॥ कुतः आनंतर्यामिणो मासीत् ॥ आनंतर्यामिणो मासीत् ॥ आनंतर्यामिणो मासीत् ॥
दीक्षेत्रन्तुसुखं वा एषा पौर्णमासी संवत्सरस्य या वैचीर्यात् ॥ अतः संदिग्धेषु वाक्येषां शिष्टे वैचीर्यात् ॥ माघीति
काष्टकाश्रिते ॥ ग्राह्यः पक्षे वावर्तयति ॥ नैतदस्ति वैचीर्यात् ॥ किं हि माघीत्यात् ॥ कुतः एकाष्टकाश्रिते ॥ अथैकाष्टकाश्रिते
भवति ॥ तेषामेकाष्टकायां अथ ॥ संपद्यते इति ॥ तस्मात्माघ्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षितस्यैकाष्टकायां अथ ॥ राक्यते कर्तुं न वैचा ॥ तदे
तत्साम्यर्थं नामलिंगं ॥ तदाक्यस्य बाधकं नवति ॥ तस्माद्वैचीर्यात् ॥ ॥ ॥ अथात्रपीतिवेत् ॥ इति वैचाप्यसिमाघीपौर्णमासी
ति एवमेकाष्टकायां अथ ॥ संपद्यते इति ॥ तन्न सर्वा अपि सप्तम्येष्टका द्वादशैकाष्टका इति ॥ तेन न दोषः ॥ न भक्तित्वाद्ये पौर्णमासीति ॥
नैतदेवं पात्रोद्वासा एवमीधृष्टकाशब्दः एष हि मुख्यायामाघ्यां वृत्तायां ॥ मुख्यगोलायामुख्ये संप्रत्ययः ॥ तस्मात्माघ्येव पौ
र्णमासीति ॥ ॥ दीक्षापसधेवानुयुक्त ॥ ॥ एकाष्टकायां दीक्षेत्रन्तुसुखं वा एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टके स्यात्तुनश्चतुरहे पुर
स्तात्पौर्णमास्यादीक्षेत्रन्निति दीक्षाविधाय तेषामेकाष्टकायां अथ ॥ संपद्यते तेनैकाष्टकाष्टकाश्च नैव रूपावतीति दीक्षातः प्रयु

राम
४२

तामेकाष्टकां यैषां नुग्रहकृत्मा ध्याः पौर्णमास्या अधिकारं दर्शयति ॥ अस्यां च पौर्णमास्या मभीक्ष्यमाना यां भावति मंत्रः
 यां जनाः प्रतिनंदति रात्री येन मिवापते ॥ संवत्सरस्य या पत्नी साने च तत्सु मंगली निश्चयं कायै सुसंधसे सारं नियासो माघेष्ट
 श्रीतामेकाष्टकां दर्शयति ॥ ॥ उच्छाने वा नुग्रहो ह्यतः ॥ ॥ उच्छाने वा नुग्रहो ह्यतः दर्शयति ॥ तानुत्तिष्ठंतश्चोषधयो वनस्पतयो नृत्ति
 षंतीति वसंत उत्थानं दर्शयति तस्मिन् चोषधयो वनस्पतयश्चोत्तिष्ठन्ति तस्मादपि सानियम्यते ॥ ॥ अस्यां च सर्वं लिङ्गानि ॥ ॥ अ
 र्क एते संवत्सरस्याभिदीक्षते य एकाष्टकायां दीक्षते इति आर्त्ताः यस्मिन् काले भवंति स आर्त्तः कालः शीतेन वार्त्तं भवंति तस्मान्मा
 घेष्टम्येकाष्टकेति ॥ तथा च संवा एते संवत्सरस्याभिदीक्षते य एकाष्टकायां दीक्षते अथ न परिहर्ति मेलं शब्देनेत्युते ॥ तथा संपूर्ण
 भिनंदतो वनस्पतयश्चोत्तिष्ठन्ति ॥ वैशाखे दीक्षितो अभिनंदते भवेयुः ॥ तस्मादपि माघी पौर्णमासीति दीक्षा कालस्य शिष्टत्वा दतिक
 मेति यत्तु मनुत्कर्षः प्राप्तत्वात् ॥ ॥ इदं श्रूयते ॥ तस्मादीक्षितो न ददाति न परति न जुहोतीति ॥ मे स मा म नंति यदि तु देवान्मा नुषा
 दायति वत्सा दीक्षित काल उल्लयनेन च संदेहः किं चान होम पाकाना मुत्कर्षः उत नेति के चिदं विलंबः क्षण तावदुतीया ता मि शाहेत
 न का गभासा इति श्रुवा मणे मनीः प्रयत्ने पतिर मंजु धुनिरा विरा शीत्रे किं प्राप्तं ॥ अनुत्कर्षः नियता हि दान होम पाकाः यावज्जीव

य
 म्योति

श्रुतिभिः

भा.वृ.
३६
५०

मा

व्या

मन्निहोचंनुहोतीत्येवमादिभिः तेषामपवादो येषु हंस्तुसंगो ज्योतिष्टोमे विहितः तावत्तहानिमुक्ताम्येषु हंस्तुवर्तव्यं व्या
ज्योतिष्टोमविधानकालात्परतोः प्रतिषिद्धाः नस्मात्कर्तव्याः प्राप्ता विमुक्तम्येषु हंतेषां काल इति ॥ ॥ उत्कर्षवादी हितत्वात् प्रतिषिद्धं
हिकारणं ॥ ॥ वात्राद्यस्योपरिपरिवर्तते । यउत्तेनैषामुत्कर्ष इति । नैतदेवं । उक्तव्याः । कुतः शिस्तत्वात् । शिस्तस्यैते प्रतिषिद्धाः ।
नदीसितोयस्मिन्काले शिस्तलक्षणं हेतुं स्यात् । यथा नुवयं क्रमः तथा श्रुतिं कारणं । प्राक्कात् प्रथमं दयं हंत्वा शिस्त एव । अविशिष्टं
हिकारणं । यदेव ज्योतिष्टोमविधानकाले तदेव तिष्ठतेषु भयत्र हि शिस्तत्वं कारणं तस्मात्तेषामुत्कर्ष इति ॥ ॥ ८ ॥ ॥ तत्र प्रति
होमविधये यथा पूर्वेषां ॥ ॥ तत्रोक्त्यमाणे ज्योतिष्टोमकाले प्रहोमे पुहोमे पुर्विपरिसंख्यायहोमाः कर्तव्याः । आउतनेति । किंपार्श्वपरिसं
ख्यायहोमाः क्रियेरन्किं कारणं अवश्यं कर्तव्यं तेषां हिते विहिताहोमाः अतिपन्ना अपि कर्तव्या एव । तथा ह्येषामवश्यं कर्तव्यं तेषां
हीनामविव्युत्ति । प्रधानमात्रं च नियतेनात्र कालानुरोधः कर्तव्यः । नदीवेगस्थानीयत्वात् ॥ मद्यतिक्रान्ताः कालाः अतिक्रान्तेषां परि
संख्यायहोममात्राणि कर्तव्यानि । यथावश्यं कर्तव्यं भूतकदानादियद्यतिष्ठते भवति तत्परिसंख्याय क्रियते । एवंमिदमपीति । एवं
प्राप्तं क्रमः । तत्र प्रतिहोमो न नियते यथा पूर्वेषां कर्तव्यं मरुत्वात् उर्यान्ना कर्तव्यं । अकर्तव्याश्चैते प्रतिषिद्धत्वात् । यथा पूर्वेषां अ

राम
५०

सति कालाति क्रमेण कृतानां प्रतिहोमः एवमेषामपीति ॥ ॥ कालप्रधाना ॥ कालप्रधानं च भवति । निमित्तत्वे
 न तस्य श्रुतत्वात् । तदभावे हि तमेव न भवति । प्रधानमात्रं यद्यपि नियम्येत तथापि निमित्ते काले । सवनदीवेगस्यानी
 यः कालेति क्रान्तेर्न प्रतिहोमः कर्तव्य इति ॥ ॥ प्रतिषेधश्चोर्ध्वमेव भूयादेष्टे ॥ ॥ ऊर्ध्वमेव भूयाति आउदवसानीयाया
 इष्टे ये होमास्तपन्नेषु देवेन मानुषेण वा प्रतिवलेन भवति संशयः किं प्रतिहोमः कर्तव्यः । उत नेति किं प्राप्तं ॥ कर्तव्य
 इति मुक्तरीक्षो हि स तदा भवति । दीक्षाणामुन्मोचनाद्यर्थो ह्यवभृथः । तस्मात्कर्तव्यास्ते निरुता इत्येवं प्राप्ते ह्यमः । ऊर्ध्वमेव भू
 धादोदवसानीयाया इष्टे रतिपन्नानां प्रतिहोमः स्यात् । कुतः प्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धो हि भवति एतया पुनरावेयं संस्मृत
 ये स्यो हि होत्रं होतव्यमिति । आउदवसानीयाया होमस्य प्रतिषेधो यावदुदवसानीया उच्यते तावत्प्रतिषेधः । एवं श्रुतिः
 इतरथा लक्षणं स्यात् तस्माद्वर्तव्यास्तेन कृतारतिन स्यादिति होमः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ प्रतिहोमश्चेन्नाममग्निहोत्रप्रभृती
 नि ह्येवम् । एतेष्वेवोदाहरणेषु भवति संशयः किं प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृती नि ह्येवम् । उत यातरग्निहोत्र
 प्रभृतीनि । ननु नास्त्येव प्रतिहोम इति स्थिते । उच्यते । असीति कृत्वा विनयामः ॥ कृत्वा विनयेन मन्त्रेषु स दृश्यायेषु उदा

हरणेष्वस्याप्रयोजनमस्तीति विंशते। किंप्राप्तं अनियमः अर्थरुतत्वात् एवंप्राप्तेऽस्मः यदि प्रति होमः क्रियते सायम
 ग्रिहोऽप्यभ्युत्थीति ह्येव कुतः। सायमग्निहोत्रादहंरम्यतिपन्नानितेन वा नुश्वेण प्रति होतव्यानीति॥ १३॥ ॥ प्रातस्त
 षोऽग्निनिषोऽग्निं संस्तुते सोमेऽग्निं यज्ञेषु होमेषु संदेहः किं सायमग्निहोत्रेणेति। कुत प्रातरीति। किंप्राप्तं। सायमग्निहोत्रे
 णेति ह्यस्मिन्नधिकरणे उक्तं सुसर्गेण सर्वत्रैव मिति प्राप्तं। तथा प्राप्तं उच्यते प्रातश्च षोऽग्निनिषोऽग्निं संस्तुते जातरग्नि
 होत्रादहंरम्यतिपन्नानीति प्रातरग्निहोत्रादेव समाख्यानीति॥ १४॥ ॥ प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात्॥ दर्श
 पूर्णमासयोः श्रूयते। मित्रेऽनुहेति स्मन्नेऽनुहेतीति तत्र संशयः किं दर्शपूर्णमासयोरेवैतन्मित्रेऽनुहेति स्मन्नेव प्रायश्चित्तं उच्यते
 मित्रेऽनुहेति वेति। किंप्राप्तं। प्रकरणे यत्प्रायश्चित्तमेवं ज्ञानीयं किं किं दुस्तन्तत्सर्वत्र च मित्रेऽनुहेति स्मन्नेव तत्र तत्र
 तस्माद्दोषसामान्यात्। समाने। मित्रेऽनुहेति स्मन्नेवैव न वा स एवात्र दोष इति अभिप्रेतं। प्रकरणे दर्शपूर्णमासयोः प्राय
 श्चित्तं वाक्यं दन्त्यत्रापि प्रकरणे वाक्यं बलीयः तस्मात्सर्वत्र स्मन्नेवैव प्रायश्चित्तमिति॥ ॥ प्रकरणे वाक्यं दत्तं
 सात्॥ ॥ प्रकरणे एव मित्रेऽनुहेति प्रायश्चित्तं कुतः शब्दहेतुत्वात् तस्मिन् प्रकृतं नार्थं न सिद्धं वाक्यं तस्माद्दोषो होमानां। ततोऽ

किं न च प्रायश्चित्तं तस्यान्तेति संशयः ॥ किं न च प्रायश्चित्तं यद्यपि तस्यैव न प्रायश्चित्तं कृतं विभागश्रुतेः
विभक्त्येव चेदं

मवतो यागस्य प्रसायने प्रहृतो यजेतेति शब्दो हेतुः चेन्न दुष्कारेणार्थवान्मविष्यति इतरथा विना वाक्येन प्र
लंकृत्य पितृव्यं तस्माद्वाक्प्रलम्भेनैव बाधितमिति कृत्वा प्रकरणमनुग्रहात्तयमिति ॥ ॥ अतश्चिन्तयकार
श्च न च तद्विकारोऽत्रिहोत्रं ज्योतिष्टोमो वा न दृष्टं पूर्णमासविकारो यदि तद्विकारो भवेत्तत्रापि त्वन्नेमिन्नेवाप्राय
श्चित्तं स्यादिति ॥ ॥ व्यापन्नस्यास्यैव यदमो ज्यभायं तत्प्रतीयेतां व्यापन्नमस्युपहरतीति श्रूयते किं व्यापन्नं श्रूय
ते इति तदभिधीयते व्यापन्नं दूषितं येन कर्ष्यं न क्रियते किं तत्तत्र भोज्यभायीणां केशां क्रीडावपन्नमन्येन बोधयते नो
पहतं तद्व्यापन्नमिति ॥ ॥ १५ ॥ विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्येन विद्यते प्रसोक्तं उक्तं रुद्राष्टप्रतिहर्तृर्जीयत्रापद्येदः
प्रायश्चित्तमामनंति अपश्चिदश्चायं विभागः स उभाभ्यां साधते इह वै केन साधने श्रूयते प्रायश्चित्तं उक्तं प्रतिहर्तृर्जीवान्
वयदपरेण सह क्रियते तत्केवलेन कृतं भवति यदि केनैकं न कृतं तस्यात्तेन कृतं अपरः किं कुर्यात् तस्मान्न युगपद
पश्चिन्नो योः प्रायश्चित्तमिति ॥ ॥ साधयति निमित्तत्वात्कालमात्रमक्षं ॥ ॥ साधयति प्रायश्चित्तं यौगपद्येनैव हि

निमित्तमप्येद उक्तं: ॥ १४ ॥ किं तत्र प्रायश्चित्तं स्यान्नेति भवति संशयः किं तावत्प्रायश्चित्तं यो गपद्येन वि
 धत्ते। कुतः विभागः श्रुतेः॥ विभक्तेषु अपि हि त्रयं हि द्वयोरप्येदः तत्र द्वावप्येदौ एकोऽप्यपि संयुक्तस्य
 हि द्वयस्याप्येदः स उभयस्य एकेनापि तत्राप्येदः कृतोऽनपेक्षपरमपरेणपि। कालमात्रं तु तत्रैकं न वक्तव्यं
 क्त्वाप्येदयोरेकं भवति। तस्मात्प्रायश्चित्तं युगपदप्येदपि॥ ॥ १५ ॥ तत्र विप्रतिषेधकल्पः स्यात्। यद्युक्तं तत्र
 त्रिहोत्रयुगपदप्येदो भवति। तत्र संदेहः किमदाक्षिणं सव्यं वा विकल्पः उत सुसुप्त्य इति। किं प्राप्तं। तत्र विप्रतिषेध
 कल्पः स्याद्विरुद्धोऽप्येदोऽप्येदो सर्वस्वमदक्षिणं स्यात् तस्माद्विकल्पो भवितुमर्हति॥ ॥ प्रयोगीतरेको भयानुग्रहः स्यात्॥
 वाग्राह्यपक्षेऽप्येदो भवति। न चैतदक्षिणं विकल्प इति। अथोर्विज्ञानात् तत्सर्वं गोपसंहा रीप्रयोगवचन एव सुपपद्यते। वि
 कल्पे हि पक्षे वाधकः॥ तस्मात्समुत्तयः। अथ यदुक्तं। विरोधाद्विकल्प इति। तदुच्यते। प्रयोगांतरको भयानुग्रहः स्यात्। ते
 न पुनर्यजेतेत्युच्यते हि तस्य प्रयोगः। तत्रैकस्मिन् प्रयोगे एकः कल्पोऽस्मिन् न परो भविष्यति एवमविराजः तस्मादु
 भयं प्रायश्चित्तमिति॥ ॥ न चैतत्संयोगात्॥ न चैतदेवं कुतः। एकसंयोगात्। स एव यागः पुनः क्रियते यद्यन्यतरेण

सिद्धं त
 मुरवा

राम
 ५२

पूर्व
मले निमि

विनाचै गुण्यमित्यवधार्यते सर्वस्वक्रियमाणे अदाहिएणाभावाद्भिगुणं स्यात् ॥ न चान्यस्मिन्प्रयोगे क्रियमा
हान्यः प्रयोगो नुगृह्यते ॥ न वा दाहिएणस्य च सर्वदानस्य च प्राधान्यगुणवता प्रयोगेन कर्मसंबन्धितव्यं ॥ त
स्मादिकल्पः ॥ १७ ॥ ॥ पौर्वापर्यपूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ॥ यत्रानुपूर्वेण भवत्पक्षेदः तत्र किं पूर्वनिमित्तं उतोत्र
रनिमित्तमिति भवति संशयः किं प्राप्तं पूर्वसावलीयस्त्वं ॥ पूर्वापक्षे देयमिति किं प्राप्तं तस्मिन्सति तदिसंबन्धेन
क्य कर्तुं ॥ न च शक्यमुपदेष्टा हर्नवति यज्ञानं प्राप्तमिति संशयः तस्मात्तदविरोधेनान्यत्कार्यं न विरुद्धं ॥ कतर्हित
यत्र के ~~विज्ञानं~~ तस्मात्पूर्वविज्ञानं बलवत् एवं प्राप्ते भूमः पौर्वापर्यपूर्वदौर्बल्यं स्यात् ॥ कुतः ॥ आख्यातेन ह्येकै
कर्तव्य इत्युक्तं तत्रैतदनुवक्ष्यथा शक्यते तथेति ॥ तत्पूर्वविज्ञानबाधेन शक्यते नान्यथा ॥ तेन पूर्वविज्ञानं बाधित्वे
दं कर्तव्यमिति भवति शब्दार्थः नतु पूर्वविज्ञान इदमुपपद्यते ॥ यदप्यविरोधकं विज्ञानं भविष्यति तन्निश्चयं भूतहितं
वशक्यमाश्रयि तु मिदं नाम तदिति न च प्रतिषिद्धं तस्मिन् पूर्वविज्ञानसंभवति ॥ तस्मादप्रतिषिद्धं भविष्यत्येदा
तन्न वतितदा पूर्वविज्ञानं बाधमानमेवाप्यघते तदिदं नो बाधितं न शक्नोत्युत्तरं बाधितुमिति ॥ प्रकृतिवत् पूर्वप्रा

命

रान
५३

कल्पः कथं वशिष्ठानां नाराशं सोयसांगमिति। यद्ययस्य सांगं तेन सह फलं दं कर्म न वदति तेनैव मभिसंबंधः। किय
 तेवसिष्ठानां नाराशं सेन सहितं कर्म फलं दं भवति॥ ॥ औदुंबरीः परार्थत्वात् कपालवत्॥ ॥ अथ यदुपचरति तथैव दु
 रीतये हेति पारार्थ्यमौदुंबरीयत्तमानोपुणत्वेन श्रूयते। ननु तत्रापि प्रयोगवचनः पुरुषप्रधानं कुर्यात्। नैष दोषः एतेन
 पियत्तमानेन सस्मितेयं सर्वेषां यत्तमानसंमिता भवति। न त्वेकस्यैककल्पे संगृहीते सर्वेषां गृहीतः। तस्मादौदुंबरीः पारार्थ्य
 कपालवत् यथा पुरोडाशकपालेन तुषाणुपवत्ति। पारार्थ्यकपालेन तुषाणुपवत्तया इत्युपादीयते एवमेतदपीति॥ ॥ अन्ये
 नापि ति वेत्त॥ ॥ एवं वेदवान्प्रपत्ति यत्तमानेन संमानं तत्प्रयोजनं तत्त्वेनान्येन वा यत्तमानेनेति। तय प्रयोगांतरे यो यत्त
 मानोस्तेनापि संमानं प्राप्नोति॥ ॥ नैकत्वात् तस्य वा तदधिकाराच्च दस्य वा विभक्त्यात्॥ ॥ अत्रोच्यते। न प्रयोगांतरस्य यत्तमानः।
 मसंक्षपते। न तु यत्तमानशब्देन कश्चिद्विशेषः यतो यत्तमानशब्दात् तस्य वस्था स्यात्। किंतु कल्पस्य विरहितत्वाच्च दस्यो यत्त
 मानाभ्यां यत्तमानानि कर्तव्यानीति नान्य आनीयते। आह अन्य एव तर्हि सर्वथा यत्तमानेषु भवतु नैव कर्मि न स्य विरुत्तसांग
 सस्य वचने यत्तमानशब्दश्चा विभक्त्यहौदुंबरीः संमाने तस्मान्नान्यो भविष्यति॥ ॥ सन्निपातः तु निमित्तविधातः स्यात्तद

राम
 ५५

सोऽस्योत्तरकाले तावदानं भवति न वर्यस्मिन्नहनिष्ठा दराशतं दीयते तस्मान्न तदा स्य नित्यवगम्यते। मिथ्या
 बुद्धिः सा तत्त्वेन वयवहारः। ननु वसर्वस्वमपि प्रतिषिद्धं भवति तदप्यसौ न दास्यन्निति साप्यस्य मिथ्या बुद्धिः। नेत्याह
 साभ्यासस्य जेतिष्टोमस्य प्रयोगः। तत्प्रथमप्रयोगे अदाक्षिणं विरोधात्मक सर्वस्ववाचते द्वितीयप्रयोगे दानं बोधते
 तत्र विरोधो नास्ति तस्यैव यत्तस्य स एव प्रयोगः प्रतिहर्तृत्वं तस्मिन् पश्चिन्न रतिष्ठा दराशतं वाधित्वा सर्वस्वमेव दास्य
 भवति तस्मात्सर्वस्वतत्र देयमिति॥ ॥ ११॥ ॥ अहर्गणे यस्मिन् वर्ये दत्तदावर्ते तत्कर्म एव स्यात्॥ ॥ अहर्गणं यदा भ
 वति कस्मिंदहनि उज्जालरवच्छेदः तदा संदेहः किं कृत्वा हर्गणं आवर्तेते उत तदेवा हरिति किं प्राप्तेः कृत्वा हर्गणः कुतः अपरै
 र्हासिर्विना तदा विपुलं भवति। तस्माज्जगत्प्रावर्तेत इत्येवं प्राप्तेः प्रमः। यस्मिन् पश्चेदत्तदेवावर्तेते। कुतः कर्म एव स्यात्।
 एवमेतानि कर्मणि नान्य दहरन्यस्य गुणभूतं हृद्येति च वागं परिसमाप्येति गम्यते न सांगमिति। यान्य हर्तृदक्षिणस्य स्य
 नाप करिष्यंतीति विधत्त एव तान्यतः साहाय्यं करिष्यंतीति तस्मात्त देवावर्तेत॥ ॥ १२॥ ॥ इति श्रीशांख्यन्याये पट्टस्या
 व्याख्येयं पंचमः पादः॥ ॥ सन्निपाते वैशुण्यात् तत्ति वस्तुत्यक्तत्वात् जेत्त॥ ॥ सत्राणु दाहरणं॥ सप्त दशावराः सत्रम

११

सीरन्यएवदिवांसः सत्रमासतेयएवदिवांसः सत्रमुपयेतीति। तत्रसंदेहः किंसमानकल्पनाभिन्नकल्पनावसहाधि
कारः उतसमानकल्पनामेवेतिकेपुनः समानकल्पाः राजन्यात्रिवृत्तवृत्तैरेवैवमुनक्रानां कल्पकथयसन्नुती
नानारासंशोद्वितीयः प्रयाजः तन्नूनपादितरेषां। एकवैकविन्नाराशंसकल्पाः केचित्त्रूनयात्कल्पाः तत्रकिंतावत्प्राप्तं॥
सन्निपातेकहूनायजमानायएवबुल्यकल्पाः तएवसत्रमासीरन्। कुतः अवेगुणात्। इतरथायस्यकल्पा नोपसंक्रियेतत
स्यैगुणंस्यात् यथाप्रकृतावेवविनासाहुतेनफलमावएव मिहापीति॥ ॥ वचनाद्विशिरोवस्यात्॥ वात्राद्यात्पद्मो
विपरिवर्तेते। नवैतदस्ति। भिन्नकल्पनामनधिकारइति तथैविक्रियेरन्। कुतः अविशेषात्। अविशेषणसर्वेषां
जमानां प्रस्ताः नवभिन्नकल्पनाप्रतिषेधः। ननुवैगुणंभिन्नकल्पनां। अत्रोच्यते। वचनाज्जामान्यवचनेनभिन्नकल्पा
अपिगृहीताः तत्रशिशोवद्वात्रः स्यात् यथापुरुषशीर्षमुपदधातीति वचनं शिखरिरसांस्पर्शेनस्मृतिविप्रतिषिद्धमपि
यतेएवैरहापि। अथवात्राशिखयथाकृतपेयेष्टतत्रतोभवतीति वचनात्। अतर्दुहिनिवृत्तायामन्यामाशिरेणो कल्पये
ति एवमेतदपि वचनात्प्रविध्यति॥ ॥ नवानारम्यवादत्वात्॥ ॥ नैतदस्ति। यदुक्तंभिन्नकल्पनामप्यधिकारइतिसमान

राम
५४

कल्पाएवाक्रियेरन्। कुतः अवेगुणात्। अथयदुक्तंवेगुणेनापिसेत्समीति। तन्नानारम्यवादत्वात्। तद्विव
नात्प्रकल्पतेयस्मिन्नकल्पमानेवचनमनर्थकंभवति यदिस्वारम्यभिन्नकल्पानेतदुच्येतत्तत्रोच्येनमनर्थकंभवती
तिभिन्नकल्पनामपिसत्रतमुपगमेत। नतारम्यभिन्नकल्पानेतदुच्येत। समानकल्पेथर्थवत्तास्यवचनस्यनविध्य
ति। तस्मान्नभिन्नकल्पनामधिकाइति॥ ॥ स्वादायद्वयत्वादौडुवरीचर॥ स्याद्वभिन्नकल्पनामधिकारः। कुतः। यज्ञा
र्थत्वात्। कल्पस्यवशिष्टादीनां नाराशंसकल्पायज्ञस्यसाधकः सवयत्तः सर्वेषांसाधारणः। परकल्पेनापिसिद्धः सिद्धे
भवति। यथायजमानेनसमायौदुवरीपरिवासयतीति यस्यकल्पवितरिमाणेन सिद्धेयज्ञोन्नेषामपिसिद्धोभवति॥
उच्यते॥ ननुप्रयासस्यवाक्येनपुरुषसंबंधः सवप्रकरणप्राप्तायगार्थतावाधिष्यतेइतिनेतिश्रुमः। फलं हितदाकल्पपि
तय। नन्वितरथायदृष्टमवश्यंकल्पनीयं। तत्रोच्यतेसत्कल्पनीयप्रमाणेननुप्रयोगवचनैकवाक्येनाद्वितीयोप
देकल्पविलाशदेतेनैकवाक्यतास्यात्। अथोच्येत। कस्मिन्समाप्तातेनसहैकवाक्यतामविध्यति। तथाप्यप्ररोतेनव्य
वहितेनवकल्पमानाप्रकृतकल्पनायागुरुतरास्यात्॥ ॥ नतत्प्रधानत्वात्॥ नैतदेवंतत्प्रधानत्वात्। पुरुषार्थस्य

राम

दिति तत्परिहृणीयं ब्रह्म ध्येतरयोः साम्प्रानैमिच्छिककर्मरक्षिरेकदेशेन संयोगो भवति तत्र तु भयोः साधनत्वेन
कैवल्यस्योत्रैकदेशेन उतत्र साम्प्रानैः संबन्धः ननु स्मृतस्तोत्रेण पुण्यत्वेन हितत्रयी साम्प्रान्यते स्तोत्रं प्राधान्येन तस्मा
त्रत्रविधा तस्यात् ॥ १॥ वचनात्तु द्विसंयोगास्तस्मादेकस्य पाणिती ॥ ॥ इदं समामनंति एतेन राज्ञः पुरोहितो सायुज्यका
मौ यजेयातामिति तत्र संदेहः किं राज्ञो द्वौ पुरोहितौ यजेयाता उतरा जावपुरोहितश्चेति किं प्राप्तं राज्ञो द्वौ पुरोहिताविति
उतः पुरोहितश्चाद्यत्वं हि द्विवचनं श्रूयते तच्छब्दाव्यस्य द्वित्वेन को नितदिह पुरोहितश्च तच्छब्दाव्यः श्रुत्या न राज्ञो पुरो
हितं वचनः पुरोहितश्चाद्यत्वं हि द्विवचनं श्रूयते तच्छब्दाव्यस्य द्वित्वेन को नितदिह पुरोहितश्च तच्छब्दाव्यः श्रुत्या न राज्ञो पुरो
हितायमानस्य विवक्षितमेकत्वमिति उच्यते वचनादेतन्न विध्यति किं द्विवचनं न कल्पयेत् एतेनैव कारणेन द्वौ भविष्यते
यथा वचनेनां जलिनो जुहोतीत्येकस्यैव द्वौ पाणौ भवतो यद्यपि सद्यो प्राप्तः तथापीति ॥ अर्थो भावस्तु नैव स्यात् ॥ ननु राज्ञो द्वौ वि
परिवर्तते नैव स्यात् द्वौ पुरोहिताविति उतः अर्थो भावान्नैवायमर्थोस्ति द्वौ पुरोहिताविति एकस्य राज्ञः एक एव पुरोहितः
उपादेयत्वेन हि श्रूयते पुरोहितं करोतीति एकत्वं विवक्षितं ननु वचनादित्युक्तं उच्यते ननु वचनादेतच्छब्दः संस्कारनिमित्त

त्वात्पुरोहितराष्ट्रस्यक्रियमाणोऽपि न पुरोहितः स्यात् ॥ ॥ अर्थानां च विभक्तत्वा न द्युते न संवेद्यः ॥ अर्थानां च विभक्तत्वे
 द्युते न संवेद्यः संस्तवो ब्राह्मणस्य वीर्यसंस्तवो राजन्यस्य ताम्रवर्णभ्यां तेन तेन फलेन संवेद्योक्त ॥ द्युते तस्मादपि न द्यो
 पुरोहितादिवि ॥ ॥ पाण्डेः प्रत्यगन्नावादसंवेद्यः प्रतीयते ॥ अथ मद्रुक्तमेतस्मादेवकारणदेकस्यैव द्वेपाणी भवत इति युक्त
 तत्रपाणेः प्रत्यगभूतत्वात् ॥ अंजलिपसंगभूतो दक्षिणस्य पाणेः सव्यः पाणिः तेन विनांजलिरेव न भवति न हि द्वाभ्यां दक्षि
 णभ्यामंजलिरित्युच्यते तस्माद्राजावपुरोहितश्च स्यात् ॥ ननु तत्र राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितो तोयजेया
 तामिति ॥ उच्यते ॥ न तोसायुज्यकामो भवतः राजा पुरोहितेन सहैककार्यं भवति ॥ ननु पुरोहितः पुरोहितेन उभावेपि हितायु
 ज्यो राजानावभिवर्तौ पुरोहितानुच्येवं तेन हितायुज्यौ संस्काररादोऽहं पुरोहित इति ॥ ननु लक्षणं भवति भवत्येव उच्यते ॥
 समावेतलक्षणं पितृवचनो भवति ॥ यथा यौतिष्ठत्यवदेतिष्ठतीति ॥ तस्माद्राजावपुरोहितश्च राजपुरोहिताविति ॥ ॥ शासना
 शिष्यवचनं नास्ति विशेषात् ॥ ॥ इह सत्राण्यपुदाहरणी ॥ ॥ य एव द्विषासः सत्रमासते य एवं द्विषासः सत्रमासते य एवं द्विषासः सत्रमासते य एवं द्विषासः
 तत्र संदेहः किं सत्राणि त्रयाण्यपि वर्णानां उत ब्राह्मणनामैवेति प्राक्तं सत्राणि सर्ववर्णानां भवेयुः कस्मात् ॥ अविशेषात् ॥

राम
५७

प्रथमं तद्विभक्त्या विहृतत्वात् वसिष्ठनिवर्त्तने ॥ ॥ उशब्दः पक्षं यावत् प्रयतिव कुप्यन्तमानेषु सन्निपातान्निमित्तविघात
स्यात् वसिष्ठनिवर्त्तने प्रयोगेनाराशो नैमित्तिकः अन्यस्मिन् तद्वत् नानैमित्तिकः ॥ यत्रेदानीमुभये कर्त्तरः साहाय्येन तत्र
निरन्तरि केवलत्वेन तस्मान्न केवलः कर्त्तानि चेद्वसिष्ठः केवलः कर्त्ता तर्हि तन्निमित्तं तत्र न कर्त्तव्यं न वेतरनिमित्तमुभयो
रप्यन्येन विघातो रह्यन्तरवत् ॥ तद्यथा ॥ एहप्रयत्नं एष्टुमवतिन एहसाधनं न रथ्यन्तरसाधनं कर्मिनि नैव तत्र
हन्निमित्तं भवति न रथ्यन्तरं वा एवमिहापीति ॥ अपिवाहृत्नसंयोगादविघातः प्रनीयेत स्वामित्वेन भिसंबन्धात् ॥ ॥ अपि वेति प
क्षे वा चर्त्तते ॥ उक्तं प्रति केवलत्वेन संयोगे भवति तस्मादविभागे नैमित्तिकानां ॥ कथं पुनः कार्त्स्न्येन कर्त्तृत्वं स्वामित्वे
नाभिसंबन्धात् ॥ कर्मप्रति स्वामित्वेन केवलत्वात् न तसिष्ठादीनामभिसंबन्धो भवति ॥ कर्मपुरुषाणामुपकारकं तद्वैकृत्यं ॥ तंति
पलं निवर्त्तयितुं तस्मादेवैकः स्वतः स्वकर्त्तृत्वेनैमित्तिकं सर्वशोचति ॥ यथा तु उमात्रे दीयतामिति यद्यपि सा तु उदपि च योर्मता
तथापि दीयते ॥ कार्त्स्न्येन हितस्य सामाता भवति न हि हव्यास उते मातृत्वं तद्वदिहापि द्रष्टव्यं ॥ तस्मादसमानकृत्यानामने
धकारः ॥ ॥ सायना ॥ कर्म एवैकदेशेन संयोगेन पुण्यत्वेन भिसंबन्धस्तस्मात्तत्र विघातः स्यात् ॥ ॥ अथ पदुक्ते ॥ एहप्रयत्नं वि

मानानां वयं न प्रामाण्यादेव न वित्तमर्हतीति। तस्माद्वा त्विज्य संस्तुता राजन्यवैश्या अपि सत्रमासीरनि
ति॥ ॥ न स्वामित्वं हि विधीयते नैतदेवं स्वामित्वमनेन वचनेन विधीयते एवं कामाः सत्रमासीरनि विधीयते
न त्विज्यं। अथ ये यजमानास्तस्मिन् त्विज्य इत्येन वचनेन विहितमा त्विज्यमित्युच्येत। तदपि न। कथं। नात्रैषा वचन
व्यक्तिः। ये यजमानास्तस्मिन् त्विज्य इति विज्ञेयपदं तथा हि सत्या त्विज्यं न गीयजमानसंस्कारकं विधीये
तेन यजमाना अत्विज्यस्यंगं। तत्र प्राह तार्थता नैषामा त्विज्ञानोऽस्यात्। संस्कारश्चादृष्टः कल्पेत। स वयज
मानविषय इति पुनरदृष्टं। तस्मान्न यजमानानां सतामा त्विज्ञां पदार्थविधीयते। किं तर्हि अत्विज्ञानो पदार्थ
नामनन्यकर्तृकता। एषा च वचनव्यक्तिः। त्विज्य इत्युद्देश्यपदं त इति विधीयते ये यजमानास्तस्मिन् त्विज्ञेय
वन्ति नान्य इति अत्विज्ञेषु पदार्थेषु यजमानाः कर्तारो विधीयते प्रत्याशानादने निवर्तते। एवं सति प्राप्तप्रय
जना एवा त्विज्ञाः पदार्थानयजमानसंस्कारो दृष्टो विधीयत इति। यजमानकर्तृकल्पनायामप्येषामदृष्टमि
ति यदि कल्पेत। तत्र ब्रूमः। इतरस्मिन्नपि पक्षे यजमानविषयः सो दृष्टः संस्कार इति अवश्यं कल्पनीयं यश्चे

भयोः पक्षयोः पक्षयोर्दोषः न तमेकशो घो भवति ॥ ॥ गार्हपते वास्यातामविप्रतिषेधात् ॥ ॥ गार्हपते वापयोदा-
 र्थे राजन्यवैश्वेनी विष्यतः न वतत्रा त्विजेन प्रयोजने तस्मादविप्रतिषेधस्तेषामिति ॥ ॥ न वा कल्पविशेषात् ॥
 न वेतदस्ति गार्हपते वापदार्थे राजन्यवैश्वेनी इति ॥ कल्पविरोधो हि स्यात्प्रयजमानश्च सः सोममय एकेषां फल-
 मय एकेषां तथा ब्रह्मसाम बार्हता गिरं ब्राह्मणानां पार्थुरम्यं राजन्यानां राशे वा जीयं वैश्वेनी तस्माद्गार्हपते निवे-
 शयेत तदपि नास्ति ॥ ॥ स्वामित्वादितरेषां महानेति गदर्शनं ॥ अथ यदुक्तेति गदर्शनादिति ॥ तत्परिहर्तव्यं ॥ अ-
 चो यो अहीनमेव सत्राद्ये न वक्ष्यति यतः स्वामित्वमिति विधीयते अतश्च त्विजो स्वामित्वा प्राज्ञन्यवैश्वेनी स-
 त्रं न वा कल्पत इति ॥ तस्मादहानेति गदर्शनं ॥ वासिष्ठानां वा ब्राह्मणत्वमिषमात्रं ॥ ॥ एतत्समधिगतं ब्राह्मणना-
 मेव सत्रं न राजन्यवैश्वेनी मिति ॥ अथेदानीमिदं संदिग्धं किं सर्वेषां ब्राह्मणमुत वासिष्ठानामुत भृगुश्रुन-
 वशिष्ठान् च जेयित्वा न्येषामिति किं प्राप्तं सर्वेषां विरोधात् ॥ नाहं शिरोषश्चाश्रीयते ॥ मीमांसा ब्राह्मणानां सत्रम-
 णेनेति तत्सर्वेषामित्वेव प्राप्ते रूमः ॥ वासिष्ठानां वा ब्राह्मणत्वमनियमात् ॥ वासिष्ठानां सत्रं स्यान्नान्येषां ॥ कुतः ब्रह्म-

राम
 ५८

एकमेतत्कर्मतत्त्वसाप्तदशैवेत्येन कर्तव्यं अवेत्येन क्रियमाणं मसाधुस्यादितरान्प्रतिहितं न चोद्यते तेन यजेते
 तसमर्थान्वाहनाद्विधानाधिकसिध्यतीति ॥ ॥ सिंगावेत्याविशेषवत् ॥ ॥ सिंगं च भवति यथा वैत्रपस्य साप्तदश
 भिति। सप्तदशो वैत्रप इति तेन वैत्रपस्य साप्तदशं अतो वैत्रपस्यैवं जातीयकानि। यथेत्याविशेषो वैत्रपस्य भवति वैत्रपो
 वैत्रपस्तोमेन यजेतेति वैत्रपसंबन्धायागो नान्यस्य। एवं वैत्रपस्य संबन्धादेव साप्तदशं वैत्रपस्यैवेति ॥ ॥ नवा संयोग
 यत्तादृशस्येज्या प्रधानत्वात् संबन्धादिति नोदना ॥ न चैतदस्ति एतद्योगो संयोगो एकवाक्यं सप्तदशवैत्रपस्यानुकूया
 दिति। वाक्यांतरमधरकल्पादिषु समदशाः अनुकूयादिति सवयुगाद्व्याप्रधानो भवति नेत्यागुणार्थकिमतो यद्येवं
 त्रेष्टातत्रयुगेन भवितव्यं। न यत्र युगस्तत्रैष्टातत्रयुगं वैत्रपस्य युगानुरोधेनेष्टापि। त्रयाण्यवर्णनामिष्टासातत्रयुग
 माकांक्ष - तीति। अपि च इत्युक्त्या युगभूतस्यापराकोदनानसा वैत्रपसंयुक्ता। सा तु च वैत्रपकं युगं प्रत्याययति। प्रथ
 मं स वैत्रपकमिति चेत्। न वैत्रपस्य प्रधानत्वात् प्रधानभूतस्तत्र वैत्रपः श्रूयते। तस्मात्सर्वोधिकारः। इत्यादि तदुक्त
 दिशेषेण नियमेत ॥ ॥ अथ यदुक्तं वैत्रपस्तोमेन यथा तथेहापीति। युक्तं तत्रैवा वैत्रपस्य श्रूयते ॥ तत्र वाचनिकेनैव

राम
६०

स्वनियमो भवति वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीत्यतो वासिष्ठानां तत्समानकल्पानां च सत्रं स्यादिति ॥ ॥ सर्वेषां वा प्रतिप्र
 सवात् ॥ ॥ सर्वेषां वा सत्रं स्यादिति विशेषात्। ननु वासिष्ठो ब्रह्मा पुन्यतेनेसाह। प्रतिप्रसूयते च एव कश्चन स्तोममाणा
 नधीयीत स एव ब्रह्मा भवेदिति वासिष्ठो पदेना इदानीं किमर्थ इति चेत् ॥ स्तोममाणाः प्रश्नासार्थः स्तोममाणा नधी
 यानोऽवासिष्ठोऽपि वासिष्ठ कार्यं समर्थः कर्तुमिति ॥ ॥ वैश्वामित्रस्यैव नियमात्। भृगुशुनकवसिष्ठानामनधि
 कारः ॥ भृगुवादीनामनधिकारः स्यात्। उक्तः वैश्वामित्रस्यैव नियम्यते विश्वामित्राहोता भवतीति। तस्मादेवैश्वामित्र
 एतेनैव समानकल्पानामधिकार इति ॥ ॥ विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात्। सत्राण्येवोदाहरणं। य एवं विद्व
 सः सत्रमासते य एवं विद्वंसः सत्रमुपयेतीति। तेषु संदेहः किं साग्नीनामनग्नीनां च तानि भवन्ति उत साग्नीनामवेति
 ॥ किंप्राप्तं। साग्नीनामनग्नीनां च। उक्तः विहारस्य प्रभुत्वात् प्रभवति हि परकीयो विहारः सर्वेषां उपकर्तुं कर्तव्यं हि
 तेन सिध्यतीति स यदि येन तदा येन वा सिद्धिमुपैति। तस्मादनग्नीनामपि भवितुमर्हतीति ॥ सारस्वते च दर्शनात् ॥
 सारस्वते च सत्रं भवति दर्शनं पररथैर्वी एते स्वर्गं लोकं धनियेनाहितव्यः सत्रमासत इति अनहिताग्नीनां सत्रं द

शेषण नियम्येत ॥ तस्मात्तत्रादिषु इति ॥ ७ ॥ ॥ इति श्री शाबरे माधेय षष्ठ्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ॥ स्वदा
 ने सर्वमविशेषात् ॥ इदमामनन्ति ॥ विश्वजितिसर्वस्वदातीति ॥ तत्र संदेहः ॥ किं यावत्किं विश्वराक्षे नोच्यते यथा
 मातापितृत्वेव माघपि सर्वदेयं उच्यते प्रभुत्वयोगेन स्वराक्षसदेवदेयमिति ॥ किं प्राप्तं ॥ अविशेषान्मातापितृत्वेव
 माघपि दातव्यां ननु दानमित्युच्यते स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च ॥ तत्र पित्रादीनामत्रा कं स्वत्वं निवर्तयितुं न
 हि कथं वित्तितानां पिता भवति ॥ उच्यते सत्येनासौ न पिता भवति त्राकपते तु परविधेयः कर्तुं परस्वत्वापादनं च दा
 नं अर्थं स्वस्वत्वस्य ॥ तस्मात्सर्वं देयमिति ॥ ॥ यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्यात्राकपत्वात् ॥ ॥ वाशब्देन पक्षो विप
 रिवर्तते ॥ यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेवं देयं नेतरा ॥ कस्मात् ॥ प्रभुत्वयोगिनः ॥ त्राकपत्वात् इतरस्य वा त्राकपत्वा
 त् ॥ न हि पित्रादीनां त्राकपते स्वत्वं परित्यक्तं ॥ ननु चेत्तं परविधेयं करणं तस्य त्राकपमिति ॥ उच्यते प्रभुत्वयोगि
 नः स्वस्वात्तद्विद्यमानस्य सर्वत्वमुच्यते नाप्रभुत्वयोगिनः स्वस्वादानं ॥ न वै तन्माय्यं यत्पित्रादीनां परिचारक
 तं ॥ यस्यैतन्माय्यमपि भवेत्तदद्यादपि ॥ अत्राह ॥ ननु यत्र स्वराक्षो वर्तते तदेयमित्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यते

तस्मान्नान्प्रतिप्रभुतायस्मृतिर्बाधित्वपि यतितव्यमिति । अत्रोच्यते । स्वराद्येयमात्मा यच्च नो ज्ञातीनां प्रत्ये
कं धनवाचकेन समुदायस्य तत्रात्मीये सर्वतायां कृतायां कृतेरास्त्रार्थेनात्रोक्तेषु ज्ञातिषु सर्वता कल्पनीया । ना
पि स्मृतिर्बाधितव्या । अपि वगवादीनामात्मीयार्थेनात्रोदकेन प्राप्तौ सत्यां अवश्यमात्मीयगता सर्वतोपादेया तस्या
चोपात्तायां कृतः शास्त्रार्थ इति ज्ञातीनामुपादानेन किं चित्कारणमस्ति । तस्मान्नपि त्रादयो देवाः । तस्माद्यत्रैव प्रभु
त्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयमिति ॥ ॥ १॥ ॥ न भूमिः स्वात्सर्वव्यत्यु विशिष्टतात् ॥ ॥ अत्रैव सर्वदाने संशयः किं भू
मिर्देवानेति । का पुनर्भूमिरत्राभिप्रेता यदेतन्मदारश्च दद्यात्तरं पृथिवीपोलकं न ह्येवमात्रं मन्त्रिकावातत्र किं प्राप्ते
अविशेषादेमा प्रभुत्वसंबन्धेन हितत्र स्वराद्ये वर्तते । शक्यते च मानसेन व्यापारेण तस्य स्वतानि वत्तयितुमिति । ए
वं प्राप्ते भूमिः न भूमिर्देवेति । कुतः क्षेत्राणामिच्छितारो मनुष्याहं त्रपते न कुरु स्पष्टपृथिवीगोलकस्येति । आह । यइ
दानो सार्वभौमः स तर्हि दास्यति । सोऽपि नेति भूमिः । कुतः यावता प्रयोगेन सार्वभौमो भूमेरीष्टे तावता नोऽपि न तत्रैकं शि
दिशेषः सार्वभौमत्वेऽस्य त्वे तदधिकं यदसौ पृथिव्या संभूतानां ब्रह्मादीनां रक्षणं निर्विघ्नं कस्य विज्ञागस्य

यसीतस्मात्कृतमांडानि देयानीति त्वेवंप्राप्ते ब्रूमः नित्यत्वाच्चानित्यैर्नीसी संबंधः चराद्येनादेरो। नाश्चादात आस्तुत
 कृतमांडकानि च न देयानीति नित्ये हि विश्वजित्तिदानं बोदकेन प्राप्तमनुष्यते अनित्यानि च कृतमांडकानि न च कानि विश्वजि
 त्ति क्रियमाणे सर्वेषु पुरुषे तत्र कृतमांडकानां केषां विद्यदुस्यति विश्वजित्तिदानं प्रतीक्षते नैमि त्रिकंतत्पात न नित्यं नित्य
 वचनबोदकेन विधीयते न निमित्तसंयोगेन तस्मादवत्रपमेवाभ्युपगंतव्यं साकल्ये देयानां प्राप्तानां विधीयत इति श्रुत्सं
 भवेत्तवाकार्येयहीतव्य एव भवति। तस्मान्न कृतमांडकानि दातव्यानि ॥ ॥ ॥ ॥ **श्रुत्वा धर्ममास्वत्वात् ॥** विश्वजित्येव संदिश्य
 ते किं परिवारकः श्रुत्वा देवो नैति किं प्राप्तं। सर्वस्वस्य विहितत्वादेव इत्येवंप्राप्ते ब्रूमः ॥ **श्रुत्वा न देय इत्यन्यादेवाः कृतः धर्मश्चा**
स्वत्वात् धर्मश्चासने पतत्वात् तस्यैव मसौ तस्मै त्रैवर्णिका यो पुनत इमं शुश्रूषमाणे धर्म एगहं संभंत्स्य इति सोऽप्यस्मै दीप
माने निष्ठे दपि न चानिष्ठतस्तस्य सप्रभवति न वबला स्वीकर्तव्यः। यस्व न्यायेन स्वीकृत्य तदद्यादपि धर्मोपनतमात्रेण
तु न च कोदातुं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ दक्षिणकाले यस्मिन् प्रतीयेत न दानसंयोगात् ॥ विश्वजित्येव संदेहः किं प्राग्दक्षिणकाले
दिद्यमाने नियोगतो दक्षिणकाले विधातव्यं पुंश्च दक्षिणकाले प्रविश्य दनागतमपि दक्षिणकाले देयं उत यदेव ददि

राम
 ६२

णकाले विधेते तदेव देयमिति किं प्राप्तं यस्यापि प्राशुर्ध्वं च स्वतात दपि देयं स्वमात्रं स्पदान विधानात् एवं प्राप्ते ब्रूमः
 दक्षिणकाले यस्मिन् विधेते तदेव देयं न यस्याशुर्ध्वं च कृतः स्वस्यात्र दानमनुष्यसाकल्ये विधीयते। तत्र दानदक्षिणकाले
 प्राप्तत्वात् तस्मिन्नेव काले दृष्टे तस्माद्दक्षिणकाल एव विद्यमानं देयमिति ॥ ॥ ६ ॥ ॥ **अशेषत्वात् दत्तं स्यात्कर्मणोऽप्य**
सिद्धित्वात् ॥ ॥ तस्मिन्नेव विश्वजित्ति संदेहः किं दक्षिणकाल एव विश्वजि दुश्चष्टव्यः उत न सर्वं दातव्यं परिसमापनीयं
ति किं प्राप्तं उच्छ्रष्टव्य इति। कृतः अशेषत्वात् कथमशेषता विश्वजित्ति सर्वं ददातीति। न च शक्यं मंतरं एगं परिसमापय
तुं तस्मात्तदं स्यात् ॥ अपिवा शेषकर्म स्यात्कृतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ॥ अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः शेषकर्म स्यान्न स
र्वं दक्षिणकाले देयं यावता तत्कर्म परिसमाप्यते तावच्छेषयितव्यं। कृतः कृतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। कृतोः परिसमापि
प्रत्यक्षशिष्टा विश्वजिता यजेतेति विश्वजित्तिमुपक्रम्य परिसमापयेदित्यर्थः परिसमापयता यश्च कृतं दातुं तावत्सर्वमि
त्यर्थः तस्मात् न तदं दत्तमुच्छ्रष्टव्यमिति ॥ ॥ तथा चान्यायदर्शने ॥ ॥ एवं च कृतान्यायदर्शने मुपपद्यते अवभृथा दुदेव
वत्सत्वं च माया दयत इति शेषे सप्तवकल्पते ॥ अशेषो नु समजसा दानेन शेषकर्म स्यात् ॥ ॥ उशब्दः पक्षव्यावृत्तयेति

एतत्संज्ञसाभूतं यदशेषं प्रदीयत इति । एवं सर्वसंददातीति चोपपन्नो भवति । यत्प्रत्यक्षा समाप्तिरिति तत्र
 भूमिः आदानेन शेषकर्ममविष्यतीति । उच्यते ॥ ॥ नानादातृत्वात् ॥ ॥ आदानं त्वनित्यं नित्यं च शेषकर्ममवि
 त्तयोः संवेद्यो वक्तव्यते तस्मात् शेषयितुं किं विधीयते ॥ ॥ दातास्तु उचिनिर्देशादत्र यत्नान्न संयोगस्तस्मादविरोधो
 स्यात् ॥ ॥ उच्यते : पक्षं वा वर्तयति । नैतदस्ति किं विशेषयितव्यमिति । दातास्तु उचिनिर्देशो भवति । प्रकृतावेव ज्ञेयं
 मे सरहोदकेन प्राप्त इदं कृत्यं मिदं न दत्तार्थमिदं मानमनायेति । तदिह यदानमनायदा त्वं तस्मात्पुनरुक्तः सर्वता
 नाम कृत एतत्ततः संददातीत्यनूयते सर्वता च विधीयते तेन नानादातृत्वं स्पष्टं न विधीयते । न च भदार्थं कृत्यं च दा
 तव्यं तस्मादविरोधो भविष्यतीति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अहर्माणे वत कर्मणा सर्वेषामविशेषात् ॥ ॥ अस्मद्गणः ॥ अष्टरात्रः
 अथेतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजिता वेकाहावभित उभयतो ज्ञेयं तस्मिन्नेहः पशुकामेत्येतेन यजेतेति । तत्र संदेहः
 किमहर्माणे स्यात्पि सर्वेषु मेव दक्षिण स्यात् आहो ह्यदशरात्रमिति । किं प्राप्तं सर्वेषु कृतः सर्वेषां विश्वजिता
 मविशेषात् । यद्वदति विश्वजितो वर्मः स एता स्योदकेन मविष्यति तस्मात् सर्वसंदेयमिति ॥ ॥ दादशरात्रवामरु

राम
६३

एनन्तमेतन्निर्विश्वमनुष्याः तैसहो रन्ध्रारण विक्रमणदियद्भूमि कृतं तत्रैतत्प्रति न कश्चिद्विशेषः तस्मा
 त्त्रमिदं ॥ ॥ २ ॥ अकार्यत्वात् ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ विश्वजित्येव संदेहः किमश्वादेयानेति किं प्राप्तं सर्वस्य विहि
 तता द्याश्च श्रुतिप्रतिभूमः यत्प्रदानमकार्यं तन्न देयं यथाश्वा नातेषां हि दानमकार्यमेवं हि विशेषोश्वा ना अन्ये
 मो प्रयेमोय देपादानं प्रतिषिध्यते न केसरिणे ददाति नो भयतो दतः प्रतिगृह्णातीति विश्वजित्येव समाप्तायते तस्मान्वाश्वा
 देयारति ॥ ३ ॥ ॥ नित्यत्वाच्चानित्येनीति संवेद्यः ॥ ॥ विश्वजित्येव संदेहः सर्वसंददातीति किमर्जयित्वा उपकरणानि य
 तिमनुष्यस्य वा वंति वराकोपु पा जयितुं सर्वाणि तानि दद्यात् कृतं मां इति उच्यते तानि सर्वाणि देयानि ना
 विद्यमानानि कर्तव्यानि । कृतः संशयः उभयथा वचनव्यक्तेः संभवात् । यदि वा एवं वचनं व्यज्यते तानि सर्वाणि स्वानि कानि
 तानि यानि पुरुषस्योपकारकाणि रायनादीनि तानि सर्वाणि दद्यादिति विधीयते । यदापानि सानि पुरुषदाने शक्यानि तानि
 सर्वाणि तिसर्वत्वं विधीयते यदि दानं विधीयते ततो प्राप्तं दानं न कृतं मां अपि दानं अथ सर्वता विधीयते ततो विद्यमाना
 नानि च किं तावत्प्राप्तं कृतं मां उक्ता नि देयानीति । तदा दाना विधाने अतिरुच्यते रत्नं तथा वासरतयोश्च अतिवर्त

पानमयितव्या इति तद्यदि द्वादशेन शान्तेन नेष्टंति नूतं ततो न्यूनेन तस्माद्वादश शान्तं ज्योतिषो मे यद्वा
सर्वस्वं तदिहो भयमपि प्राप्तं तत्रैकः पक्षो नियम्यते सर्वस्वं देयमिति। स एष न विधिः प्राप्तत्वात्। अनियत प्राप्तस्तु
नियम्यते। स च नियम्यते यादृशस्तत्र तादृश एवेह तत्र द्वादश शान्तमधिकं वा सर्वस्वमिहापितुं देवा तस्मान्न
न्यूनघनस्याधिकार इति॥॥ अनुयहो ज्ञया दवत्॥॥ वशाद्धेनान्वावयः॥॥ इतश्चाधिकं सर्वस्वं अधिकं हि दीयमा
नेन तदतर्गतत्वाद्वादश शान्तमपि दत्तं भवति। पादवत् यथा कार्ष्णिपणे दीयमाने पादोऽपि दत्तो भवति। एवमिहापि
ति॥॥ अपरिमिते शिष्टस्य संख्या प्रतिषेधस्तदुक्तत्वात्॥ आधाने श्रूयते एका देया ष - याद्वादश देया वत्तु विंश
तिर्देयाः शान्तं देयं सहस्रं देयं अपरिमितं देयमिति। तत्र संदेहः॥ किं यत्परिमितमेका देवे ते वमादित न
दातव्यमिति प्रतिषेधो विधीयते उतापरिमितं नाम किं विन्नस्पदानं विधीयत इति। किं प्राप्तं। अपरिमिते श्रूयमाणे
हूमः शिष्टस्य एकादेः संख्येयस्य या संख्या सा प्रतिषिध्यते। उतः तदुक्तत्वात्परिमितं शब्दश्च वणात्प्राणितम
वगम्यते तत्रैकादिकं तस्य न द्वादशेन प्रतिषेधः क्रियते तत्र श्रुतार्थः। रुतो भवति इतरथा अपरिमितं शब्दश्च

सिद्धिस्त्यजेतलक्षाणां यावदुत्तमस्यार्थः कल्पेत तस्मात्परिमितस्य प्रतिषेध इति ॥ कल्पांतरं वा तुल्यवत्प्र
संख्यानम् ॥ ॥ कल्पांतरं वा स्यात् अपरो दानं कल्पो विधीयते यथा एका देयेति दानविधिकल्पः एवमेषोपि द
नविधिकल्प एव स्यात् तानेन हि पूर्व एव तुल्यमेवेदं प्रसंख्यानं यत्तदास्य पूर्व एव तुल्यता प्रतिज्ञातस्यार्थस्यावम
मिकाश्रुतिरस्तीति। पूर्वत्र हि देयराष्ट्रश्रुत्या दानं विधीयते इति। इहापि देयराष्ट्रश्रुतिः साश्रूयमाणराज्ञेति
दानं विधानं प्रतिषेधे हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः तच्च दुर्बलं श्रुतिं प्रति तस्मात्कल्पांतरं। यज्ञापरिमितराष्ट्र
प्रसिद्धिर्विध्यत इति सन्नुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धेर्विधेकैव समधिगता। ननु नात्र प्रसिद्धिः लक्षाणेयं यद्वक्तुं
न राक्षसपरिमाणं दस्मादपरिमितत्वेन लक्षते वक्तुमिति। तन्न नानेकस्मिन्नराक्षसपरिमाणे सति वक्तुं शक्यं
परिमितमस्य धनं वक्तिगम्यते। यथा कुशलः प्रवीण इति वक्तुं शक्यं। तानां लक्षणेषु सन्नुनिपुणतावानेव कुशल
लक्षणं राक्षसं — राक्षस एव भवति वक्तुं शक्यं। तानां लक्षणेषु सन्नुनिपुण एव प्रवीणराक्षस इति मानेन राक्षस इति
यते। तस्मात्सत्यपि लक्षाणां प्रतिज्ञातस्यार्थसिद्धिरिति राक्षसः तस्मात्सन्नुदायप्रसिद्धिः। परिमितराष्ट्रः वयवप्रसिद्धिः

वीक्ष्यते ॥ अथ कर्णरादवता अतः कल्पांतरमिति ॥ ॥ १० ॥ ॥ अनियमो विशेषात् ॥ ॥ अपरिमिते कल्पा
 त्रमिति समाधिगतं ॥ अथेदानीं संदिश्यते किं सहसा दूनमपरिमितं उत सहसा दधिकमिति ॥ किं तावत्प्राप्तं अनि
 यमो विशेषात् ॥ न कश्चिदिह वक्तुं विशेषात् ॥ अथीयते सहसा दूनमधिकं वेति ॥ अनाश्रयमाणे यथा काम्यं यथा हृतं
 तथा साधुतस्मादनियमः ॥ ॥ अधिकं वा साधु कथं वा दितरेषां विधानात् ॥ ॥ वेति पक्षव्यावृत्तिः ॥ नैतदस्ति अधिकं
 मूनं वा सहसा दिति ॥ किं तर्हि ॥ अधिकमेवेति ॥ कुतः ॥ वक्तुं कथं वा दपरिमितं रादस्पव ऊर्ध्वमंश दसुपवरंतीत्येत
 दुक्तं वक्तुं वापेक्षिकं किं विदयेत्यतः ॥ अधिकं वक्तुं पुन्यं ते असत्तामपेक्षायामपरिपूर्णमेतत् ॥ यथा पुत्र इति किंति
 दपेक्ष्य भवति नान्यथा ॥ तत्र प्रकृतं संनिहितं चापेक्ष्य निर्णयः ॥ सहस्रं वसन्निहितां तस्मात्ततोधिकमपरिमितमि
 ति ॥ ॥ अथ वा दस्यतदर्थं वत् ॥ कथमेवेतत्रोच्छेदवै ॥ अपरिमितमिति तदूनतां सहस्रदर्शयति ॥ ॥ ११ ॥ ॥ परस्मै
 ति पुरा कल्पं वमनुष्यधर्मं सादर्ययस्व कुर्वन् ॥ इह परस्मैतयः ॥ पुरा कल्पे प्राप्ते हरणं ॥ यथेति हस्मा हव कुर्व
 स्मिमाषान्मेपवतनवा एषां हविर्गच्छतीति ॥ पुरा कल्पः ॥ उल्मुकैर्हस्मपूर्वैः समाज्ञगुस्ताज्ञासुरारक्षो सिनिजंघु

राम
 ६५

निवत् ॥ ॥ द्वादशाशतं देयमिति प्रकृतिवत् कृतं व्यञ्जोतिष्टोमश्च प्रकृतिः ॥ तत्र धर्मा विहितान विष्णुजितिराज्ञा
 प्रतीयते तस्माद्द्वादशाशतमत्र देयमिति ॥ ॥ अतश्च कृत्वा तु नैवं स्यात् ॥ ॥ त्रुत्वाद्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥ नैवं भविष्यति
 इति ॥ कुतः ॥ नैव विष्णुजितो गुणनामधेयेन यत्तद्द्वादशाशतं तत्र धर्मग्रहणं तस्माद्विष्णुजितो भविष्यति न सोति
 ष्टोमादिति ॥ ॥ लिङ्गदर्शनात् ॥ ॥ लिङ्गत्वत्पि दर्शयति ॥ किं लिङ्गं भवत्येवमाह हीयते वा एष पशुभिर्यो विष्णुजि
 तिसर्वं न ददातीति नियतं सर्वस्वदानं दर्शयत्यहर्गणे ॥ ॥ २ ॥ विकारसात्त्वमयतो विशेषात् ॥ ॥ विष्णुजितिसर्वस्वद
 दातीति त्रैवर्ष्यसांशयिकः ॥ यस्य द्वादशाशतमधिकं मूनं वा विद्यते तस्या विविष्णुजिताधिकारः ॥ उत यस्य सकलम
 धिकं वा तस्येवेति ॥ किं प्राप्तं ॥ विकारः सन्नुभयतो विशेषात् न विशेषः कश्चिदाश्रयते यस्य द्वादशाशतमधिकं मू
 लं वा स्तीति तस्मात्सर्वस्य विष्णुजित्यधिकार इति ॥ ॥ अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥ ॥ नैतदस्ति सर्वस्य विष्णुजिता
 धिकार इति कस्य तर्हि यस्य द्वादशाशतमस्त्यधिकं वेति ॥ कुतः ॥ प्रतिप्रसवात् प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्टोमसर्वस्व
 स्याद्येतद्द्वादशाशतं विद्याया हृतवता वसुत्वज्ञानेया अपि वा सर्वस्तेनेति यद्येतावता नैवेयुः सर्वस्वेना

क्रिया निर्देशोऽप्यविधानं क्रिया पुरुष संबंध निर्देशो वा केन। अतश्च तत्तदुक्तं। तस्मात्पुरुषमात्रस्य वि-
धानं प्राप्तेति न तद्देवाणां मिति॥ ॥ अथ वा दोष विधि शेषत्वात् तस्मिन् विधाने नुवादः स्यात्॥ ॥ एषोऽपि पक्षो वा रा-
दादि निवृत्तः। न त्वंतद्देवाणां विधिः न मनुष्यमात्रस्य वा विधिरेव नायमर्थो वा दस्ता कुतः विधि शेषत्वात्। तत्र
तत्र विधिमात्रमिति। परं तु पुदाहरणे तावत्तस्मादाराण्यमेवास्तीति। पुरा कल्पो दाहरणेऽप्युक्तं तदेवा-
भिषु निर्मिष्यान्निर्वपेरन्निति। न वद्वयो विधौ रेकवाक्यभावेऽस्ति विधिना हि संवत्समानयोः परस्मैति पुरा कल्प-
योरन्या च वनयति। अन्यानुस्मृत्यर्थं प्रवृत्तयोः न बोधययोगपद्येन संभवति। तस्मादर्थो वा दस्ता॥ ॥ १३॥ ॥ सह-
स्रसंवत्सरं तदा युषामसंभवात् मनुष्येषु॥ ॥ अस्ति सहस्रसंवत्सरः पंचपंचाशतस्त्रिंशत्संवत्सराः पंचपंचाश-
ताः पंचाशतः पंचपंचाशतः सप्तदशाः पंचपंचाशत एकविंशति विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति। तत्र संदेहः।
किं ये सहस्रायुषः तेषामनेनाधिकारः उत मनुष्याणां मिति। यदापि मनुष्याणां तदापि बहवो विकल्पाः वक्ष्यमा-
णाः अथ वा दिवसेषु संवत्सरश्च इति। किंप्राप्तं। सहस्रायुषो भविष्युमर्हति। कुतः। असंभवान् मनुष्येषु न मनुष्याणां

राम
६६

मेतदायुर्विधत्ते गंधर्वा दयस्ते तदायुष इति भवति स्मृतिः॥ उपचारोऽन्यार्थे दर्शनं च प्रजापतिः वै प्रजाः सज्जमानं
पाप्मासुरभिजघान सतपो तप्यत सहस्रसंवत्सरान् पापं प्राणं विजिहसन्निति। विस्पष्टं वेदं सहस्रसंवत्स-
रं तस्मात्तमनुष्याणां मिति॥ ॥ अपि वा तदधिकारान् मनुष्यधर्मः स्यात्॥ ॥ अपि वेति पक्षव्याप्तिः न गंधर्वा-
दीनां मनुष्याणां मेवाधिकार इति। कुतः। तदधिकारान् मनुष्याधिकारं चास्त्रं समधिगतमिति। ते हि शक्रवृत्तिका-
नयथोदिते विधिसुपसंहर्तुमिति। आह। ननु नैतावदायुषो मनुष्याः उच्यन्ते। रसायनैरायुर्दीर्घं प्राप्स्यंतीति॥ ॥ ना-
सामर्थ्यात्॥ ॥ न रसायनानामेतत्सामर्थ्यं दृष्ट्वेन सहस्रवत्सरं जीवेयुः एतानि ह्यनेर्वर्षकानि बली पलितस्पर्श-
शकानि स्वरवर्णप्रसाधकानि धर्ममवाज्जननानि नैतावदायुषो दातृणि दंष्ट्रपते। ननु स्वरवर्णप्रसादादि दर्शनादेव यो-
जीवनमप्यनुमापयिष्यते। नेति सूत्रं। कुतः। ज्ञातायुर्वै पुरुष इत्यनुवादः॥ सर्वं ज्ञात्वा जीवने नावकल्पते। अत्रोच्यते श-
तान्यायुरस्येति वियहीष्यामः। नैवं संख्याशब्दानां समास इत्यनेन वगमकादि भवन्ति। दिव्यवनवकुवचनां तानाम-
समास इति वा निमुक्तं वचनं॥ ॥ संवत्सादृशं नात्॥ न ह्येतावदायुषो रसायनानां वसंवधो दृष्टपूर्वः न वसंव-

वादशनेनानुमानमस्ति। ननु सामान्यतो दृष्टं न विद्यति। दृष्टं ते तावदल्पस्य स्थिरभावस्य कारकानि। एवमप्य-
 समानानि वीर्यवत्तमानि स्थिरशरीरतामुत्पादयिष्यन्ति। शतायुः पुरुष इति सत्यपि ववने अधिकं जीवनं दृश्यते एवे-
 ति। अत्रैव ते। नायमेकांतः कदाचित् यथावता च शरीरस्थिरतामुत्पादयेयुः न प्राग्यदृष्टकालं॥ यथा प्रक्रामंते मा-
 सात् प्रक्रमाणं दृष्ट्वा यथावता नुमात्रां प्राप्नुवंति न त्वभ्यस्यतः पुरुषायुषेण पियो जनमात्रं प्रक्रमेयुरेव मिहापि संव-
 द्यातावत्सहस्रायुषं प्राप्नुयुर्नेति वासं दिव्यं। संदिग्यं वेत्तु सामान्यिते। दृष्टं न प्रमाणं। न वा दृष्टार्थः प्रमाणमंतरेण
 शक्योऽप्युपगच्छेत्। तस्मादसंशयने तावदायुषः संतीति पुरुषववने नोक्तं कथं तर्हि॥॥ सङ्कल्पकल्पः स्यादिति
 कार्त्तानि निरेकस्मिन्नसंभवात्॥॥ समनुयाधिकारपक्षे कुलकल्पे मविष्यतीत्येवं कार्त्तानि निराचार्यमभ्यवृत्ते
 स्मः कृतः एकस्मिन्नसंभवान्न पुरुषाणां मिदमनुशासनं न वै तदेकः शक्नोति पारयितुं। यथा शक्यते तथा पारयि-
 तव्यमिति गम्यमाने बहवः शक्नुवन्तः प्रवर्तन्ते। अने पितृकुलीना अने नारद्वंसमापयेयुरिति॥॥ अपि वास्त-
 त्संयोगादेकत्वे प्रयोगः स्यात्॥॥ शास्त्रफलं हि प्रयोक्तारि समधिगतं यत्र काश्म्ये न विधिमुपसंहृत्य समर्थः सव-

राम
 ६७

रिषेवमादयः तेषु संदेहः किमेते मनुष्यधर्मविधय उत तद्गोत्राणां अथ वाथवादा इति किं तावत्प्राप्तं। मनुष्य-
 धर्मविधय इति॥ अर्थाय प्रयोजनायानुकीर्तनमेतद्वदति। कर्त्तुं मनुष्यसंबंधकीर्तनेन क्रियापरा सा भवति
 प्रशस्तं प्रतिपाद्यं। स एष विधिरेवानेन प्रकारेण अतः परैरपि मनुष्यैः कर्त्तव्य इति गम्यते॥॥ तदुक्ते च प्रतिषे-
 धात्॥॥ एवं जातीयकस्य विधेः प्रतिषेधो भवति तदुक्तं यान् अर्थ इति प्रशक्तस्य प्रतिषेधो न्यायः तस्मादपि
 विधय इति॥॥ निरुद्धे शास्त्रात्तद्धर्मः स्थाप्यवावर्तवत्॥॥ मनुष्यधर्मविधिरेवं जातीयक इति गृह्यते तत्र नुविशिष्टगो-
 त्राणां निरुद्धां तेषामेव धर्म इति गम्यते। स्तुत्याख्यं कर्त्तव्य इति ज्ञायते स च विधिः शिष्टगोत्राणां स्तुत्यते। तस्मात्तद्गोत्रा-
 णामेककर्त्तव्यः पंचारत्नवत् यथा पंचारत्नं जमदग्नीनामिति तद्गोत्राणामेव भवति। एवमिहापीति॥॥ विधौ नुवेदसं-
 योगादुपदेशः स्यात्॥॥ नुशाब्दादेऽपि पक्षो व्यावर्तते। विधावेतेषामुपदेशः स्यात्॥ विधौ चेदेने स्तुतिर्निर्देशः कृतो न वि-
 धाप्रत्ययपुरुषे। पुरुषग्रहणं विधिप्रशंसार्थं विधिरिति क्रियामाहृतस्याः क्रियायां भावो यस्मादनेन पुरुषेण क्रिय-
 तो तस्मात्साधुरिति। न त्वत्र पुरुषः क्रियासंबंधे निर्दिश्यते किं नुस्तौ तवत्वेन। अतः स्तुतिपदस्यान्यस्याभावात्। अपि च

इति लावुकायन आचार्ये मिनो ते स्म आचार्य य हं एता भनात्मनः प्रतिषेधार्थः ॥ संवत्सरे विनालित्वा ता ए
 तदुक्तमन्यतरैः मिति तद्वधारयितव्यं तदुच्यते। संवत्सरवचनं गोणमिति कुतः निवालिता विवालिहि संवत्सरा
 रादः साकनेपि गणितदिवसकः शीतोऽभवर्षालक्षणेपि वा प्रमसोपि स एव लक्षणया त्रुवादः शक्यते कल्पे विज्ञापे च
 पंचशत इत्येवं तत्परिमाणस्यार्थवाचकः एकेनाष्ट्रं न मनवति ॥ ॥ सा प्रकृति स्यादधिकारात् ॥ गवामयने मासाः प्रकृ
 ताः मासेषु संवत्सरश्चादुक्तः यो मा वै मासः स संवत्सर इति। तस्मात् पंचपंचशते मासा इति ॥ न चेतस्मिन्पक्षे स हस्य
 संवत्सरश्चादौ नावकल्पते। उच्यते नाम धेयमेतत्संवत्सरश्चादु इति न गुणविधिः नाम धेयं वचनं विधीयते विधीयमानं
 च येन केन विदुषे नावकल्पिष्यते नैकेपि पक्षे युज्यते। अत्रापि हि स एव दोषः नैताव जीवन्मस्ति यावत्तदवस्थे
 तदाराधिकात् सोमपूर्वत्वापेक्षेति। तेनैतस्मिन् क्रियमाणः परिसम्पन्न एवायुः पर्युपपुङ्गुत्वात् तथा च अयनादेव
 दृष्टं कल्पेत्। एवं तर्हि द्वादशराहः प्रकृतिरिति पंचपंचशतो द्वादशराहो विवर्धनीति तथा द्वादशरात्रयः संवत्स
 रस्य प्रीतिमिति। तत्र स दोषो भविष्यति। नैवं न हितत्र संवत्सरश्चादौ साक्षात्प्रतिमाश्चादेन संयोगात् ॥ अपि च पंचपंच

राम
 ६८

शतः स्त्रिंशत् इत्युक्तं निरुद्धं च द्वादशराहे दिवसे दृष्टः तद्वादशरात्रे तस्मान्नैवं ॥ अहानिवा नि संख्यत्वा
 त् ॥ ॥ वाशदः पक्षे व्यावर्तयति। न चेतदस्ति पंचपंचशतो द्वादशरात्र इति अहोत्थे व विरुद्धे नाख्यायते। तस्मा
 दहः स संवत्सरश्चादु इति। अथावा वाशदः पक्षे व्यावर्तयति। न पंचपंचशतो मासाः किं तर्हि दिवसाः द्वादशराहे विरु
 दहः प्रकृतं तत्र संवत्सरश्चादौ दृश्यते ॥ आदित्ये वा सर्वं अतः सयदेवो देवस्य वसंतो यदा संगोष्य श्रीश्रोत्रदा मर्त्यादि
 नोऽथ वर्षाय दंपरा क्रोथ शरत्त्रयदास्तो मलय हेमंत शिशिरोऽ इति सर्वा नृत्न न हनि संयादयति। सर्वे वर्तवः संवत्स
 रः तस्मादहः संवत्सरश्चादेनोच्यते। अपि च पंचपंचशत्सु चत इति च तेषां पंचपंचशत्त्वं न व द्वादशरात्रे स्त्रिंशदेकं हि
 दशराहे विरुद्धः न तत्र च तस्मिन्पक्षे द्वादशरात्रेण मुरया च त्वा सामानाधिकरण्यं विरुद्धं दहः संवेद्यो लक्षणया स्या
 त् ॥ अमि संख्यं विरुद्धः तेन अहोत्थे व सामानाधिकरण्यं प्रतिशूल लक्षणया प्रापसी। तस्मात् पंचपंचशदहानि संवत्स
 रः स्यादिति ॥ ॥ इति शाखेनाद्ये पठ स्याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ॥ इति पूर्वत्वादक्रुतं दोषो ह्यमः संवत्सरे धनिषु
 स्यादहोत्थे धानस्य सर्वं चोच्यते ॥ ॥ इह व उहं च मया यते प्रजाकामं व उहं त्राया जये वतु र्हे हीतमा जं गही

त्वत्तुर्होतारं व्यावर्त्तयति पूर्वण्यो ह्येवमुक्तं यत्तदुत्तरेण इमिति तत्र संदेहः किं पवमानेष्टि संस्कृतेष्वग्नि
 यवमादय उता संस्कृतेष्वपि तथापक्षं ताराश्रयणं मपि चक्षुःमाणं विचारयिष्यते किं तावत्प्राप्तं संस्कृतेष्वग्नि यव
 जातीयकोक्तु शेषेपि होमः स्यात् यद्यप्यपूर्वादिर्विहोमानुक्तश्चिद्वर्मानाकांक्षति तथाप्याहवनीयादयो होमादी
 नाकांक्षति यदाहवनीयेषु होतितेन सोस्याभीष्टः प्राप्नोति तत्रोक्तं यवमादिभिः श्रुतिभिः एवमिष्टि पूर्वत्वात् सर्वहोमा
 नां संस्कृतानि निर्वस्येति मेवं जातीयकानामिति ॥ ॥ इष्टितेन तु संस्तवश्च तर्हो न संस्कृतेषु दर्शयति ॥ ॥ उत्राद्यात्
 दोषविपरिवर्त्तते तत्तर्हो होमा असंस्कृतेष्वग्निषु मवेयुः तथा हि दर्शयति एषावानाहिताग्नेरिष्टि यव उर्होतार इति
 अनाहिताग्नेरिष्टेयानविद्यंते ये ते तत्तर्होतारस्तस्यैवैष्टिरित्यनाहिताग्नेरेवं जातीयको होमान् दर्शयति त
 स्मादसंस्कृतेषु मवेयुः न ननु लिङ्गमसाधकं प्राप्तिर्वक्तव्येति तदुच्यते ॥ उपदेशस्तु पूर्वत्वात् ॥ ॥ एवं तर्हि त्रि
 क्तु शेषाणं विधिरेव न विष्यति एषावा अनाहिताग्नेः क्रियेति एवमर्थकं विष्यति वचनं वादमात्रमनर्थकं
 भवति अस्ति वास्पविधेः सामर्थ्यं तस्माद्विधिरसंस्कृतेष्विति ॥ ॥ सप्त सर्वेषामविशेषात् ॥ ॥ आह एतदुच्यते

राम
 ६८

विक्रियत इति तस्मान्न कुलकल्पो वक्तव्यं ते कथं तर्हि संप्रदायमात्रेण धर्म इत्यध्यवसीयते एवं श्रूयते स्वा
 आधेयैतव इति ॥ एवं तर्हेतदध्यवसेयं वचनप्रामाण्यादेव तत्कर्म कुर्वता मायुर्वर्द्धत इति तत्र न प्रामाण्यमावात
 न ह्येतस्मिन्नर्थे वाक्यमन्यद्वा प्रमाणमास्ति न चर्थापत्तिः अन्यथानर्थकां भवतीत्युच्यते नानर्थक्यमध्ययनादवश्यं
 दृष्टं न विष्यति तथा हि सामान्येनादृष्टकल्पयितुं लघीयः न तु कर्मण्ययुर्वर्द्धत इति विशेषादर्थेनैककल्पना अथवा
 नर्थक्यमेवामुपगम्येता मायुक्तिफलकल्पः अथोयेतच्चर्द्धतृतीयानि शतानि दासिष्यंते चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यत इति
 एवमपि नियतपरिमाणं होयते चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशवराः सत्रमासीरिति वचनस्य लानर्थक्यपरिहा
 राय परिमाणं होय इत्यत इति वेत्तुं तदुक्तमध्ययनात् फलमस्ति तस्मान्नैकाकल्पते न नेति कथं तर्ह्येवं ॥ ॥ विप्रति
 षेवात्तुमुदाहरणतः स्यादितिलावुकायनः ॥ ॥ अन्यतरोत्रगोणः शब्दः स्याद्विदिवा असंवत्सरे संवत्सर शब्दः ॥
 यदि वा पंचपंचाशत इति शब्दे गोण इति कुत एतत् विप्रतिषेधोर्हो न भवति उभयस्मिन् विहिते कथं वाकां हि मिधेययदि
 पंचपंचाशत इति ततो न संवत्सराः अथ संवत्सराः स्मिन् ततो न पंचाशतः तस्माद्विरोधादप्यन्यद्वचनं गोण

विधिरित्यल्लक्षणं त्रुशेषाणामिति तन्न सर्वेषां त्रुशेषाणामत्रुशेषाणं च त्रुहोमानां। कुतः
अत्रिशेषात् न च त्रुशेषाणामेवायं धर्म उच्यते नात्रुशेषाणामिति तस्मात्सर्वेषां॥॥ अपिवाक्यत्वात्
नाहिताग्नेरशेषस्तनिर्दिशः। अपि वेति पक्षव्यापत्तिः। अत्रुशेषाणामेवायं धर्मो न च त्रुशेषाणां। कुतः अना
हिताग्नेः कृतत्वात्। न च नाहिताग्नेः कृतवः सन्ति। न च कृतत्वं केवलं प्रयुज्यमानं कस्मैचित्प्रयोजनाय स्यात् न वा स्या
त्प्रत्यक्षं प्रकल्पेन प्रमाणत्वात्। न च न स्यात् न च विप्रयोजनमस्ति। न चानेन वाक्येन चाकृतेनाहिताग्नेः कृतः कल्पि
तुं तस्मादत्रुशेषाणामयं धर्म इति॥॥ ज्योतिषसंयोगात्॥॥ वाश्रादात्तद्विपरिवर्तनात्। नासंस्तुते अग्निषु
वेजातीयका होमाः स्युः। कुतः आधानस्य सर्वशेषत्वात्। ननु वचनद्वय एवावनाहिताग्नेरिति सिद्धिरिति॥ नेति श्रमः। ज्यो
तिषाद एष मविष्यति। येन परंरूपाः तेषामर्थवादेन सर्वेषां त्रुहोमानामेवं यदाहवनीयं जुहोतीत्येवमादीनां वच
नानामर्थवत्ता मविष्यति॥॥ इदमेव त्रुसंस्तुते होमः स्यादनारभ्यामिसंयोगादितरेषामवायत्वात्॥॥ यदुक्तमे

षावाअनाहिताग्नेः क्रिया इष्टि तुल्येति जपानामेषवाद इति तन्नानैषावचनव्यक्रियेष्वाअनाहिताग्नेः क्रियास
 इष्टि तुल्येति ॥ किंकारणं सादृश्यमात्रादनुवादो नर्थकः स्यात् इतरस्मिन्पक्षे विधिरर्थज्ञानयेयमिष्टिरेषानाहि
 ताग्नेरिति तदिष्टिसंस्तवाहोमानामेववादः ॥ कथं । इष्टिर्यागास एवासेवनाधिको होमः यदुक्तं सर्वहोमार्थे आहव
 नीय इति । तन्न वत्तुर्होत्रे वाधिरुत्पद्यते किंतु अविशेषेण होमान् स वत्तुर्होत्रसंभवादेषु भविष्यति । वत्तुर्हो
 त्रषु वा नाहिताग्नेरुच्यमानेष्वाहवनीयो नंगमिति । तदर्थे नैव सवक्तव्यो भवति । उभयोः पितृ यज्ञवत् । नैतदस्म
 नाहिताग्नेरेव वत्तुर्होतार इति । उभयोः स्युः पितृ यज्ञवत् । पितृ यज्ञ आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च एवं वत्तुर्होतारोपि । क
 थमवगम्यते वर्णितमेतद्यदनुवादपक्षः तदाहिताग्नेः यदाविधिपक्षः तदानाहिताग्नेः उभयथावचनव्यक्तिः प्रती
 यते न वप्रतीयमानोर्थः शक्यते पक्षोत्रे तस्मादुभयोश्च वत्तुर्होतार इति ॥ निर्देशो वा नाहिताग्नेरनारभ्यानि संयोगा
 त् ॥ नचैतदस्ति उभयोश्च वत्तुर्होतारो भवोयुरिति ॥ कथमेष सनाहिताग्निनिर्देशः एषावा इष्टिरनाहिताग्नेरिति व
 चनेनाहिताग्निनिर्देशसामर्थ्यात् अर्थवादेनोपदीयते तत्रैव न विरुध्यते इति । यदाहवनीये जुहोतीति वचनेन वत्तु

होतुनेवाधिरुसोयतइत्युक्तं तस्मादनाहिताग्रेरेवंजातीयकाहोमः ॥ ॥ पितृयज्ञेसंयुक्तस्यपुनर्वचनं ॥
अथयदुक्तं पितृयज्ञवदितियुक्तं पीतृयज्ञेतत्राहितामिसंयुक्तस्यपुनरेतद्वचनंभवतिअथनाहिताग्निनाकार्य
मित्येतद्वचनाहिताग्रेरपीत्यनाहितायावन्वाहार्यं कुरोति ॥ इहतथानास्तिवचनं ॥ नियोगात् एके निर्देशः एषावात्र
नाहिताग्नेरितिनात्रापिशब्देस्ति ॥ तस्मात्पितृयज्ञेनानुल्यमेतत् ॥ ॥ १॥ उपनयनादधीतंहोमसंयोगात् ॥
इदमामनेति ॥ उपनयंस्तिष्ठमिज्जुं कुर्यादिति ॥ तत्रसंदेहः किमसंयं होम आधानसंस्कारेति ॥ किंप्राप्तं ॥ उपनय
नादधीतेति ॥ ऊतः होमसंयोगात् ॥ आहवनीयस्य ॥ यदाहवनीयेज्जकारितेनसेस्याभीष्टः प्रीतोभवति ॥ तस्मादाधा
नोत्तरकालाएतेहोमाइतिस्थितिः ॥ ॥ स्वपतिवलोकिनेवाविद्याकर्मनुपूर्वत्वात् ॥ नचैवतदस्याधायेवंजातीयं
हेतव्यमिति ॥ किंतुलौकिकएवप्रवर्ततेति ॥ ऊतः विद्याकर्मनुपूर्वत्वात् ॥ विद्याग्रहणार्थाइमेहोमाः विद्यातवश्चाधा
नेनाधिकारः ॥ सामर्थ्यात् अत आधानोत्तरकालतानैषामवकल्पते ॥ यथाछपतीत्या ॥ ॥ आधानं च भार्यसंयुक्तं ॥
आधानं च भार्यसंयुक्तं श्रूयते विद्याग्रहणेत्तरकालश्चदारसंयहः तस्मादपिनावकल्पते पूर्वकालतावानस्य ॥ अजम्

बोधमाधानार्थे तत्समवायो हि कर्मभिः ॥॥ अत्राह। या पूर्वमाधानाद्वारक्रिया सा कर्मार्थं न विष्यति। वचना
 बोधमाधानादप्यर्थोपकारिकालयोः पिंडपितृयज्ञवत्तन्नेष दोषो न विष्यतीति। अत्रोच्यते। अकर्मवत्तद्वारक्रिया
 या आधानोत्तरकाले। कुतः। आहवनीयादिसमवायो हि कर्मभिर्भवति। स्वार्थे वा अयमावातव्या इति नियमः तस्मा
 दुभयस्मिन्कालेदारसंग्रह इत्येतन्नास्ति ॥॥ **आहवृत्तिरिति चेत्** ॥॥ तत्राह। यथा पिंडपितृयज्ञात्ताम्ररनाहिताग्नेश्च भ
 वत्येवं दारसंग्रहोपीति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं ॥॥ **नश्रुतिविप्रतिषेधात्** ॥॥ नैवं श्रुतिविप्रतिषेधो हि भवति। एवं क्रियमा
 णे दारकर्मणि विद्याग्रहणेन तत्कालं श्रूयमाणं पूर्वं क्रियत इति विप्रतिषेधः। अर्थो दन्त्यदेवेदमिति चेत्। न। अथ प्र
 तस्यैवायं कालनियमः। उपनयनं च कर्मार्थं तद्वितीयस्याविप्रतिषेधेति चेत् ॥॥ **सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थेन प्रयोज्यते** ॥॥
 अथोच्यते। प्रागाद्यानां कर्मार्थं वदुर्ध्वं वापत्तार्थं वसामविष्यति ते नैवं सत्यस्य न किं विद्विरोत्स्य त इति। उच्यते। नै
 तदेवं सर्वार्थं हिसानुकेवलमप्यर्थता मेव्यति। तदुक्तं। फलमाह। विशेषादिति। तस्मादपि न हि दीरसंग्रहः अपि वै
 वं समर्पते। धर्मवार्थे व कामेव नातिवर्तितव्येति। एवं सत्यतिवर्तिता स्यात् ॥ अतोपि न हि दीरसंग्रहः एकैव मार्गपत्तार्थ

यः तस्यामपुत्रतायामपुत्रधेरन्यथारण्यहतेषां दृष्टं कार्यमाश्नातमतिक्रान्ते कार्ये न स्यादिति ॥ १ ॥ अपि च लौकिकेन
 सादाधानस्यासर्वशेषतात् ॥ ॥ अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः ॥ लौकिके केषां भिषु सान्न संस्तुतेषु ॥ उतः ॥ अत्रानस्यासर्वशेष
 तात् ॥ सर्वकर्मशेषभूता अत्र यः तदंगमाधानं न कर्मगच्छतादीनामभावात् ॥ न कर्मप्रयुक्ता ॥ आनस्पवाक्यसामर्थ्य
 ज्ञानिप्रयुक्तत्वं ॥ यद्दृष्टं पूर्णमासप्रयुक्तं तत्रोदकेन प्राप्यते ॥ न प्रयुक्तं तस्मात् लौकिके केषां भिषु पक्षे पक्षे इति ॥ ३ ॥
 अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ ॥ अस्त्वकीर्णपशुः ॥ ॥ ब्रह्मचार्यवकीर्णनैर्ज्ञेयं गार्हपत्यं
 भेदेति ॥ तत्र संदेहः ॥ किंतु दर्शमाधानं कर्तव्यं ॥ उत लौकिके केषां भिषु तद्वद्वेत्तेति ॥ तत्रावकीर्णपशुश्च तद्वद्विद्वत्करणविदेशः
 पूर्वस्याधिकरणस्यैः पूर्वः पक्षः सोत्र पूर्वपक्षः यः सिद्धांतः स सिद्धांतः ॥ सर्वार्थमाधानं तस्मादाहतामिच्छिति पूर्वः पक्षः
 आधानस्याप्राप्तकालत्वादिति सिद्धांतः ॥ अप्राप्तो यमाधानस्य काल इत्येतदुक्तं तस्मादिदमपि कर्मलौकिके केषां ॥ ४ ॥
 उदगयनपूर्वपक्षारुः पुण्यारुषु देवानि स्मृतिरूपाण्यर्थदर्शनात् ॥ ॥ देवानि कर्मण्युदाहरणमुपनयनप्रभृतीनि
 तत्र संदेहः किमनियते काले देवानि कर्तव्यानि उतोदगयनपूर्वपक्षारुः पुण्यारुष्विति अनियत इति प्राप्त उदगयन

राम
 ७२

दिक्षितुच्यते ॥ उतः ॥ एवं हितेषु कालेषु देवानीति रूपार्थवादश्च एतद्देवानां रूपं यदुदगयनपूर्वपक्षो हि हरति
 न च वये देवानां विभ्रः अथ तेषां कालेषु देवानि क्रियंते तत एतेन संबंधेन रूपवचनमवस्यते ॥ अन्याथैव वा
 समेत दर्शयति ॥ पूर्वीको वै देवानां मध्यं दिने मनुष्याणामपराहः पिच्छाणमिति ॥ तस्मादेतेषु कालेषु देवानि स्युरिति ॥
 अहनि वक्रमसाकल्पः ॥ ॥ अहनि वविशेषः सकलं कर्म हन्येव शवपते कर्तुमिति नरात्रौ करिष्यति ॥ इतरेषु उपि
 आरि ॥ ॥ आह्वादीन्यपराह्ने अपराह्ने वस्मति रूपान्यार्थदर्शनात् ॥ ॥ यंत्रवाक्येण मविद्यमाने लोके वत ॥ ३ ॥
 समाधायते इति छेमे द्वा दशरात्रीर्दिक्षिते भृतिवन्धीतेति तत्रासोमं क्रीणातीति ॥ तत्र संदेहः किं स्य न विद्यते
 भृतिः तेन वनितमायस्य वर्मन विद्यते तेन सोमः कृतम् ॥ उतो मयथापि सति वा सति वा किं प्राप्तं यात्र वा क्रयणं
 अविद्यमाने भृतिधने सोमे वस्यात् ॥ कस्माद्व्यसन्नार्थयात्र वा क्रयणं ॥ तत्र विद्यमानेनार्थकमनर्थकं वा क्रयणं
 न कर्तव्यं तस्मादविद्यमाने भवेत् ॥ लोकवत्प्रथायत्यलोकेनास्ति प्रत्यक्षमावते क्रीणाति वा एवमिहापि प्रष्टव्यं ॥
 नियतवार्थवत्तात् ॥ ॥ नियतं वा यात्र वा क्रयणं तद्विद्यमाने विद्यमाने प्रत्यक्षादेव यात्र वा क्रयणमर्थवत्तवति ॥ उपेति

शोमप्रयुक्तं हि तद्व्युत्पत्तिः । न द्रव्यप्रयुक्तं तद्व्युत्पत्तिः । न च शोमस्य नैवं वचनं भवति । प्रदाद्व्यं नास्ति । तदा कत्रव्यमि
 ति । न च शोमस्य नित्यं मंगलमुक्तं । द्रव्याभावे निमित्तमुक्तमिति परिकल्प्य तत्कल्पनायां राशे वा श्येत अतो यां वा क्रयण
 संस्तुतं द्रव्यमिहोपयोक्तव्यं अन्यथा वैयर्थ्यं भवति । तस्मात्सति वा सति च द्रव्ये यां वा क्रयणमनुष्ठातव्यमिति । अथ यदु
 क्तं लोकवदिति । लोके कर्मार्थं लक्षणं भवति न राशे लक्षणं यथार्थं तथा क्रियते न यथा राशे । वेदे उरादे नैवार्थो
 वागम्यते तथैवानुष्ठेयमिति । तस्माद्विद्यमानेऽपि कर्तव्यं ॥ ६ ॥ तथा भक्षप्रेषाद्यादन संज्ञा प्रहोमदेषां ॥ ७ ॥ ज्योतिष्टो
 मेशूयते पके व्रतं ब्राह्मणस्य यवा गृह्यते न्यस्यामि द्वा वै उपस्थेति । तथा दशो ह्यर्णमासयोः प्रेषः प्रोक्षणी रासा दध्य
 मंवाहं रूपसा दयस्तुतः संसृष्टिपत्नी संनद्याऽपे नोदेहीति । तथा वाजपेये शूयते । दर्भमयं वा सोमवतीति यशो सं
 ज्ञासहोमः । यत्पशुर्मायुमहृतो रोवापद्भिराते ॥ अग्निर्मातस्मादेन सोऽविश्वा न्मुं बर्तं हसः तथा योत्सां न्देष्टुं च वयं
 द्विष्मरतिवचमेनाभ्युद्वुदाहरणनि । तेषु संदेहः । किं यस्या परं नो जनेन विद्यते स पयो व्रतयेत यवा गृह्यामि द्वा वा
 उत विद्यमानेपीति । तथा योऽप्रेषितः प्रेषार्थं निप्रतिपद्यते स प्रेषितव्यः ॥ उत प्रतिपद्यमानोपीति । तथा यस्य सत्रमप

राम
७३

वांतस्माश्चविधायरुणेतरकालता॥ अतोनाधानसंस्तुतेष्येते॥ होमा इति॥ ॥ सोमपानाद्युपापणं॥ द्वितीयस्पत
स्मादुपयच्छत॥ ॥ अथतएतत्प्राशुपनयनात्रास्तिपत्नीति॥ बहुक्तमेकैवपत्नीतितन्नमृथते॥ यद्यैवस्मृतिः॥ धर्मैत
र्थवकामेवनातिवरितयेति॥ धर्मप्रजासंपन्नेषुदारेषुनान्यात्कुर्वीतेति॥ एवमिदमपिस्मर्यतएवअन्यतराफये
नां कुर्वीतेति॥ तस्माद्यस्यनधर्मसंपन्नाप्रजासंपन्नावापत्नीलेन्यांकुर्वीतेति॥ सोमपानादिति॥ वार्थवादं॥ यपदिइति
स्मसोमपानद्वितीयंजायामप्यष्टवतइति॥ द्वितीयामपिजायां दर्शयति॥ ॥ विद्वयस्तेनुदर्शनात्प्रागाधानात्प्रतीयेत॥ अथ
तथपिट्यस्यदोकात्ताविति॥ ॥ उच्यते॥ वचनंहितत्रद्वयते॥ अथनाहिताग्नीनाकार्यमिति॥ तस्मात्प्रागाधानात्तित
यजइति॥ ॥ २॥ स्तपतीहिः प्रयाजवदभ्याघेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्यंवापदृष्टेता॥ ॥ अस्तिस्तपतीहिः॥ एतयानिषाद
स्तपतियाजयेदिति॥ तत्रसंदेहः॥ किमाधानसंस्तुतेष्यधिपुस्तार॥ उतलौकिकेक्षिति॥ किंप्राप्तं॥ संस्तुतेक्षिति॥ कथं
त्राहवनीयेजुङ्गतीत्येवमादिवचनात्॥ ननुशूद्राहवनीयामात्रास्ति॥ तस्यअतिरस्ति॥ उच्यते॥ साह्याहवनीयं
प्रयोजयेद्यथाप्रयाजानश्रुतान्यप्रयोजयेत्तेवंसौदकसामर्थ्यादिति॥ तादर्थ्यंवापदृष्टेतस्तपतीष्ट्यर्थंवाहितात्रेन

केषामाम्नायतो अजोमीषोमीय इति सर्वशाखा प्रत्ययैकं कर्म इति। अत्रोच्यते प्रतिशाखं निजानि कर्माणि
 तिष्ठता विता किं तावत्याप्तं। पशुबोदनायामनियमः। उस्सर्गे कृते व्येदयं शक्यते उस्सर्गेन पशुत्वं व्येदिसाधकं मतोऽत्र द्वय
 मंतराणोऽसर्गेन संभवतीति द्वयमुपादीयते तस्मिन्नुपादीयमाने अनियमः। यत्किं हि दुस्त्रयमिति कुत एतदविशेषा
 सन हि पशुत्वं संबंधेषु कश्चिद्विशेष उपलभ्यते तस्माद्यः कश्चित्पशुरिति॥॥ छागो वामंत्रवर्णः॥ वात्राद्यः पक्षं याव
 त्मिति। नैतदस्ति यत्र कचन द्वये पशुत्वं मुपादेयमिति। अस्त्वस्त्वयस्त्वनियमकारणं मंत्रवर्णः। अत्र ये छागस्य वपाया
 मद्दसोऽनुभूहीति छागप्रकाशनसमर्थं मंत्रवर्णः सामाम्नायते। यदि छागो नोपादेयः ततस्तत्र प्रकाशनसमर्थस्यो
 पादानमनर्थवत्। तेन वा वगम्यते छागमधिकृत्योऽसर्गं विधाति। मंत्रवर्णकोऽप्यनियमविधिरिति॥ नवोदनावि
 रोधात्॥॥ नैतदेवं न शक्नोति मंत्रवर्णो दनायां प्रत्ययैः सांख्यं द्वयं निर्वर्तुं॥ यत्र हि द्वयस्य प्रकाशकं न श्रूयते
 तत्र प्रकाशितमेव कर्तव्यमिति॥ तस्मान्न मंत्रवर्णोऽप्यकारणनियमोऽप्यविधिः कल्प्यते एवमत्र प्रकाशं प्रकाशयितव्य
 मिति॥ अत्र पुनः शब्देनावगम्यते पशुत्वेन प्रकाशयितव्यमिति तस्मान्न मंत्रवर्णस्तत्संज्ञावेसमर्थः मंत्रवर्णद्विज

राम
 ७४

त्वाप्रयोगवचनश्रुतिः। इह तु त्वाप्रयोगवचनेनोपसंहरत्वा। अन्य एव पशुशब्दस्यार्थः पशुत्वं अन्यो मंत्रवर्णो
 नियम्यते छागः तस्मान्न मंत्रवर्णो दनाविरोधेन नियंनुमर्हतीति॥ आर्षेयवदिति चेत्॥॥ इति चेत्पत्रपक्षिनो
 पशुत्वमप्येवमः पशुमप्यत्राद्ये त्वमिति। यथा र्षेयं दहतीति त्रीनृणां सामान्यश्रुतिस्त्रिष्वेवावतिष्ठति इति त्रित्वं विशेषो
 विवक्षितेनान्ये विवक्षिता इति एव मिहपि पशुत्वं छागप्रकृत्ययि नु विवक्षितं नान्यान्विशेषानिति॥॥ नवतत्रवो
 दितत्वात्। नैतदेवं तत्र ह्यवेदितं द्वयमुस्त्रयं मंत्रवर्णं। वरणे पुनश्चेदितं तत्र॥॥ त्रित्वसंख्या संबंधस्य वरणे दो
 दितत्वाच्चान्यसंख्या क्रियते आर्षेयशब्दादपि नाना र्षेयं त्रिशब्दस्य हितसामर्थ्येनार्षेयशब्दे विशिष्टसंख्याविष
 योऽनियम्यते इह न मंत्रस्य सामर्थ्यं तस्मादनिर्णयमस्तीति॥॥ नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थनेदादेदः पृथक्त्वेनाभिधानात्॥॥
 गः पशुशब्दः पशुर्मेषः पशुस्त्वपशुर्गो इति। एवं सति न मंत्रवर्णः पशुशब्देन विरुध्यते। छागोऽप्यालम्ब्य शब्दोदितः। म
 नत्रवर्णोऽप्युपादीयमान इदमवगम्यते छागविवक्षितत्वात् पशुशब्दोऽत्र रित इति नान्यान्विशेषानिति। छागोऽप्यकरणम

सोपदेशितं यदुपदेशाने पशुशब्दः शृङ्गाभिप्राय इति गम्यते। यथा युगवरत्र उपदेशिते इषावक्रादिसन्निधानेन
 अक्षमानयेत्युच्यते तदा यानाक्षमधिकृत्य कृत इति गम्यते ननु विदेवनाक्षमिति। यदि ह्यर्थमेदो भवेत्पशुशब्दागच्छ
 द्योः पशुशब्देनाभिधानं न ततो भेदः स्यात्तन्नाग एव नियम्यत इति विहितः शृङ्गाशब्द इति श्रुत्या दानमिपि वशाग
 पक्षे तं मंत्रवर्णः प्रकाशयेत्। शृङ्गाभिधाने पुनः पशुशब्दस्य शृङ्गाशब्दाभावोपपत्तिरित्यन्यस्मिन् प्राप्ते लिङ्गेन नि
 यमः क्रियत इति ॥ अनियमो वा र्थांतरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दमेव दाम् ॥ अनियमो वा यः कश्चित्पशुरुपादेयः अथ
 तरत्वात् अर्थांतरं पशुत्वमर्थान्तरं शृङ्गात्वमर्थयोरेव सामानाधिकरण्यं न शब्दयोः कथं पुनरर्थान्तरं गम्यते व्यतिरेका
 शब्दमेव दाम् व्यतिरेको हि न वतिकश्चित्पशुर्न शृङ्गाः तथा शृङ्गाः पशुरिति शब्दमेव दाम्। शब्दमेव दाम् देवार्थमेव दाम् एकस्मि
 न्नाक्षे समवापत् पशुशृङ्गागमानयेति। इतरथान्यतरेण कृतार्थत्वादन्यतरो वाक्षेन समवेयात् ॥ समवेति वा तस्माद
 न्यत्पशुमन्यत् शृङ्गात्वं तस्मादनियमोयः कश्चित्पशुरुपादेय इति। ततो चोत्सृजिकापक्षमाहृतिः अन्यत्वेपि सीतनि
 यम एव। ऊतः मंत्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीत्वा त्वमंत्रसाधने हि क्रमेति गम्यते। यदि शृङ्गागमुपादास्यामहे सगुणं क

राम
 ७५

वा सोनाक्षिसदममयं परिदधीत उत विद्यमाने पीति। तथा यस्य पशुर्मायुं कुर्यादुरोवापादौ वा हन्यात् स एतेन
 मंत्रेण जुहुयात्। उतान्ने पीति। तथा यो देहि किं विदन्नेन वद्विद्यते स एव मंत्रं जुयात् यो ह्यो देहीति उता द्विषंतमदि
 यमाणश्चापीति। तत्राधिकरणं तिदेशोयं। तत्र यः पूर्वस्मिन् अधिकरणे पूर्वः पक्षः सरहर्षः पक्षः यः सिद्धांतः सरह
 सिद्धांतः अविद्यमाने ऊर्क इति पूर्वः पक्षः ॥ नियतं वार्थवत्त्वादित्युत्तरः स एवात्र न्यायोयः पूर्वत्र ॥ ७॥ ॥ अनर्थकं त्व
 नित्यं स्यात् ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते मयं दिने पररात्रे वा व्रतं व्रतयतीति ॥ तत्र संदेहः किं नियतमपररात्रे व्रतं उत नि
 यतमिति। किंप्राप्तं। नियतं वार्थवत्त्वात् स्यादित्येवं प्राप्ते ह्यमः अनर्थकं त्वनित्यं स्यात्। यदेवं मन्येतास्मिन्काले व्रतमे
 त्तरिष्यतीति तदा व्रतयेत् ॥ यदा ब्रुवन्तु मन्येता न सम्पत्तिरिष्यतीति तदा व्रतयेत् ॥ अत्र क्रियमाणमनर्थकं स्यात्
 यदि ह्यर्जो न यजमाने श्रियेत तदा तत्र लोपः। तत्र लोपे व सर्वलोपः तस्मान्न नियतं तस्मिन्काले व्रतं व्रतयितव्यमि
 ति ॥ ८॥ ॥ पशुवो दनायामनियमो विशेषात् ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते पशुरन्नापामीयो यो दाक्षितो यदन्नापामीयं पशु
 मालभत इति। तत्र संज्ञा ५५ यः कश्चित्पशुरालभनीयः उत शृङ्गा इति वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण भवति संज्ञायः नन्वे

ममराक्षामः कर्तुं मंत्रमुपाददानां मंत्रस्यापादिकत्वात् ॥ अथान्यमुपादास्यामहे मंत्रस्य विषयाभावात् न
त्र मंत्रपहतो न सगुणं कर्म निवर्तये मातेन वनश्रुतिं वाचामहे ॥ अन्यस्मिन्पशुशब्दो वर्तते इति नवान्यमुपादा
स्यामहे वैगुण्यदिभ्यः तस्माच्छाग एवोपादातव्य इति ॥ नन्वप्यमुपाददाना नैव मंत्रवर्णमपहास्यामः ॥ स ए
व वाङ्मयः शागेऽपि विद्यतियः छिन्नगमनोऽप्यः स शागः छिदे गमैश्च शागरादः प्रसिद्धः ॥ ॥ रूपान्तरलिङ्गात् ॥ ॥ कृ
वितमुष्करा भवन्तीति श्रूयते यद्यन्तरेण वनममुष्करासादिदमुपपद्यते तस्माद्विन्नगमनेऽप्यपि शाग इति कर्मा
ख्यातविषयति ॥ अत्रोच्यते ॥ शागे कर्म मत्स्या रूपलिङ्गाभ्यां शागे कर्म मत्स्या रूपलिङ्गाभ्यां नावकल्पते न हि शागरादः छि
न्नगमनवनः समुदायोऽसौ पृथगर्थोतिरे मसिद्धेनासावयवप्रसिध्वा विदितव्यः तस्मान्नाश्च शागः ॥ ॥ रूपान्यत्वा
त् न जगति रादः स्यात् ॥ इदमन्यतपदे तत्र सूत्रं ॥ अथ रूपा न्न वयोवचने भवति वयोवचनास्येते रादाः शागश्चागलेषु
स्त इति तेनाप्येव वयोवचने भविष्यति ॥ उच्यते नैतदेवं सत्यवयोवचनः अजापतिगतं उ वयोवदित्रं राज्ञेति यथात्रोण

इति तद्वचनः अथ जातिगतं वर्णवदति नान्यतस्मादूपान्यत्वान्नवयोमात्रवचनः किं तु जातिशब्दस्यातजात्वा
 अत्र योवदेत् ॥ अतश्चागएव नियम्यते विकारेनौत्पत्तिकत्वात् ॥ ॥ इदमपि पदोत्तरमिहाश्वादीनां विकारश्चा
 गच्छः किंविदत्राश्वादानामुच्चार्यते किंविदन्यदेव तस्मादप्येवाग इति ॥ ॥ नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ॥ औत्पत्तिके
 हिनामिनाम्नेः सर्वप्रत्युक्तेनाख्याविकारः संभवतीति तस्मान्नाशः आगः अतश्चागएवोपादातव्य इति ॥ ॥ सनैमि
 त्तिकः ॥ ॥ पशोर्ये एस्याको दित्तत्वात् ॥ ॥ ॥ पदोत्तरमेवेदं सूत्रं अथ कस्मान्न छिद्रनिमित्तः आगशब्द
 दोभवसेवे हि श्रूयते ॥ सुषिरोक्ता एतर्हि पशुर्यहिवपामुत्रिवदतीति नेत्युच्यते ॥ छिद्रस्य पशोरको दितत्वात्
 अर्थयोगं पशुमालभेतेति हि बोध्यते तस्मात् अछिद्रः पशुः न चावयवप्रसिद्धानामुदायप्रसिद्धिर्विद्येत इत्यु
 क्तमेव तस्मात् आग एवोपादातयोनाश्वादय इति ॥ ॥ जातेर्वीतत्यायवचनार्थवत्वात् ॥ ॥ वाचादेव वा
 रणयोः यस्मादवयवप्रसिद्धानामुदायप्रसिद्धिर्विद्येत तस्मात् जातेरेव आगशब्दोवाचकः ॥ एवं समुदा

राम
 ७६

यस्यार्थवत्ता नु एहीतामविध्यतीति तस्याय वचनमुपपद्यते। विश्वेषां देवानामुस्त्राणं छागाणं भेष-
णां वपानां मेदसानु इहीति जाति प्राये वचनमुपपस्यते। प्रायेण पिहिनियमः॥ क्रियते यथाय प्राये लिखिते
दृष्ट्वा अयोयमिति बुद्धिर्भवति॥ ॥ तस्माच्छगि एवोपादात व्यरति कृत्वा विंता यो प्रयोजनं वक्तव्यं॥ ॥८॥
॥ ॥ ॥ इति श्री आचार्यशबरस्वामीनः कृतौ मांसाभाष्ये षष्ठ्यां स्याभ्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः
॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ राम॥ ॥ राम॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ राम॥ ॥

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 विष्णुसहस्रनाम उवाच श्रीकृष्ण उवाच
 अथ विष्णुसहस्रनाम उवाच श्रीकृष्ण उवाच
 रघुनाथ उवाच

पुर्वीमांसाभाष्यप्रकाशपत्राणि ७७

शिवभाष्यम्

अध्यायः ७७

अ. ६ - पा. ८

राम
 ७७

शाबरभाष्यसप्तमः अध्यायः १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वेण ध्यायष्वेन प्रत्यक्षविहितधर्माणंदर्शपूर्णमासादीनां इतिकर्तव्यताविति
 ता उत्तरेण दानीमविहितेति कर्तव्यता केचैद्रात्रादिषु विंति यितुमिच्छते तत्र यदि दर्शपूर्णमासादीनां प्रकरणे ये
 विहिता धर्मास्तैः सर्वकर्मसु विहिता भवन्ति तस्यैव धर्मैरेन्द्रा आदयोऽपि धर्मवन्त उक्ता स्यात्कर्तव्याश्चेति नार्थ उत्तरे
 ण ष्वेन अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यन्ते ते तत्रैवोक्ता भवन्ति ततो धर्मकारणैरेन्द्रा आदीनि तेषु विंता भवन्ति किमेषां धर्म
 संतु तनेति यदावसंति तदा के कियन्ते वा । कथं वा तुष्टा तव्या इति तदर्थमुत्तरः षड्ः प्रवर्त्तनीयः तत्र सप्तमे न मे
 तावत्संति धर्मा इत्युच्यन्ते अष्टमे न मे अस्येति उच्यन्ते प्रयोक्तव्या इति नवमे न दशमे कादरा द्वादशैरेतावन्तः प्रमे
 क्तव्या नातो धिका इति तत्रैव विचार्यते किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः कथं यजिर्गुणवात्स्यादित्येव मर्थमा म्नायं
 ते आहोस्विदश्चैव प्रयुक्ताः कथमपूर्वस्यादिति । यदि यजिप्रयुक्तास्ततः सर्वार्थः ॥ अथा पूर्वप्रयुक्तास्ततो य
 था प्रकरणं व्यवतिष्ठते । किंपुनरत्र धुप्रयुक्ते अ पूर्वप्रयुक्ता इति अ पूर्व हि फलवदफले यजिः फलवन्ति
 वपया सोविधीयमाने र्यवा न्नवन्ति । तस्मादपूर्वप्रयुक्ता धर्माः अतः परमो वार्यस्य सूत्रोपन्यासः श्रुतिप्र

राम
 १

तोत्संबंधेन श्रूयमाणस्तत्रासंभवंतस्तत्संबंधेषु पिंडेषु विज्ञायंते तस्य च गोतृसंबंधस्याविशेषा सर्वग
 वीषु शुक्लनीलकृष्णपितृकृपेति कास्तु भवंत्येवमिहापि। उच्यते विषम उपन्यासः। तत्र गोसामान्यसंबंधेन धर्मवि
 धीयंते गौर्न पदास्पृश्य इति। इह पुनर्यज्ञविशेषसंबंधेन धर्मविधीयंते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति उक्तं तिष्ठे
 मेन यजेतेति विशिष्टयज्ञिसंबंधे एवापूर्वे भवितुमर्हति न सर्वत्रैतत्तत्रैव मः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र ना
 शक्यं ते यागविशेषधर्मास्तु किं कारणं यदा यजो धर्मविधीयंते तदा यज्ञिरनूयते यजेतेत्यमिति। यदियं यज्ञिविधी
 येत न धर्मैः संबध्यते न हि द्वये विधीयमानयोः परस्परं संबन्धो भवति अत्र च दशसूत्रविशेषात्सर्वयागानुवा
 दः तस्मात्सर्वीय धर्माः। ननु दर्शपूर्णमासशब्दे विशेषको भविष्यति न दर्शपूर्णमासशब्दः शक्येति यागं वि
 शेषं यदियं हि विधीयते तदा नुवादे वा यदानुवादः तदा धर्मसंबन्धार्थः स च धर्मसंबन्धो यागानुवादेनैव तयोः सिद्धः
 ननु निवृत्तिकरो भविष्यति दर्शपूर्णमासावेवेत्युक्तं त्रान्यामिति नैवं शक्यं यत्कारणं न तस्यान्यनिवृत्तिर
 र्थः ननु परिसंख्यया करिष्यते। नात्र परिसंख्यापुत्रते यद्यनेन चाको न याममात्रे धर्मप्रसंगः कृतः स्यात्ततए

राम
 २

तिसु जर्वचनं परिसंख्यां कुर्यात् अथ पुनरसतिप्रसंगेनैव प्रसंगेनैव निवृत्तिरित्यतिमात्र एव स्पष्टं वा
 च्यं तस्य भवत्येवं तर्हि नात्र यजेतेति शब्दे धर्मविधिभिः संबध्यते यजेतेत्यमिति केन तर्हि दर्शपूर्णमासशब्देन प्रत्य
 होत्स्यस्य तेन संयोगो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति परोक्षो धर्मविधिभिः कस्तदा वा सार्थः दर्शपूर्णमासौ कुर्यादि
 तिनैवं शक्यं मेवं सति धर्मा असंबन्धः पारिलभा भवति कथं ह्यत्रा ये यमाख्याति का विमक्तिर्यजेतेति सा दर्शपूर्णमा
 सयोः कर्तव्यतां विदधाति तत्र कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्मसंबन्धः स्यात् विधाया विमक्तिर्नासीत्यसंब
 द्धधर्मा भवन्ति नैव दोषः न च यंचा को न धर्माणं संबन्धं कुर्यामः केन तर्हि प्रकरणेन कथं कर्तव्यतायां बोधिता यामि
 ति कर्तव्यताकांक्षा भवति कथं कुर्यादिति प्रकरणेन धर्माः संबध्यंते इत्युक्तं कुर्यादिति नैवं शक्यं यदा हि दर्शपूर्णमा
 सौ कर्तव्यतायां बोधते तदेति कर्तव्यताकांक्षा न सति प्रज्ञा तैति कर्तव्यताकांक्षायां प्रकरणेनैव नास्ति एवं युक्त
 मयं युक्तं प्रकरणेन कर्तव्यतायां बोधिता इति। एवं तर्हि नैवात्र यागे धर्मविधीयंते नापि दर्शपूर्णमासयोः।
 कर्तव्यतायां तर्हि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पदद्वयेन विशिष्टयागमन्त्रोच्य धर्मविधीयंते दर्शपूर्णमा

अहमेति कर्तव्यतायां तयो रसंज्ञाये ३

तस्माद्यजेतेत्यमिति एवमपि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनुवादेन युज्यते तृतीयार्थस्यासिद्धत्वात् पूर्व
 दानुवादेन नवतिश्च पूर्वश्च तृतीयार्थः सोचनं विधातव्यः तस्मिन् विधीयमाने न्यदेवासं वधुमा पद्यते दर्श
 पूर्णमासौ यजेः करणमिति तस्मात्स एव प्रथमः पक्षोऽनुवादानुवादेन धर्माणं विधिशिष्टिः ननु तत्रापि दर्शपूर्ण
 मासाभ्यामित्येतन्न संवध्यते ननु संभंस्पते कालतवनः सन् प्रायिकेनित्यानुवादे भविष्यति प्रायेण याग
 नां दर्शपूर्णमासाकालत्वात् तृतीयारवकालस्यार्थे कतेषु एभावे लोकोपपद्यते तथा वेत्सर्वधर्माः सर्वार्था भवं
 ति यो दनाशेषमावादात् ज्ञेया वृत्तिष्ठे रन्तुत्यत्रैव एभूतत्वात् कर्मवोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाप्तायः एक
 देशभूत इत्यर्थः दर्शपूर्णमासाभ्याम्यजेत अनयात्मन्वाचानादिक्रयेति कर्तव्यतयेति तस्यां वोदनायां यजेत
 एभावः श्रूयते दर्शपूर्णमासशब्देन जिवचनः करणमावोचयजेः श्रूयते दर्शपूर्णमासाख्येन यागमसम्भू
 दयेनामकुर्मदित्यत्र दन्तत्कर्तव्यतया बोधते नयजिर पूर्ववत् तन् ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते स्वर्गिका
 द्या यजेते तत्कर्तव्यस्यात्सत् श्रूयते ननु तद्यजिना क्रियते विनष्टे यजेत प्रवत्स पूर्ववत् तेन क्रियते तस्मात्त

मा ५

राम
३

पाणत्याग्रे पाणमुख्यमेवेयथाधिकारभावः स्यात् इति मुख्यान्पूर्वाणि तानि हि फलवत्त्वमिधाना निप्रय
 ने च मुख्यशब्दोक्तो भेद उक्तः शब्दांतरादिभिर्हेतुभिः तस्मिन् मुख्यभेदे सति यथाधिकारभावः स्यात् इति दोषाणां
 येयस्या पूर्वस्याधिकारे प्रकरणे त्रिंशत्तैतस्यैव मवेयुः श्रुतिप्रमाणत्वात् अयमस्या पूर्वस्य शेषः अयमस्येति
 तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमतेन प्रत्यक्षादीनामन्यतमत्वं श्रुत्या वयेयस्य प्रकरणे श्रूयते ते तस्यैव मवितुमर्हति
 तिन चान्यस्योक्तार्थे तस्यैव भवति न हि यदेव दत्तस्यैव माछादना निर्दिक्तं तच्च दत्तस्यैव भवति तस्माद्यथा
 प्रकरणं व्यवस्थाधर्माणं उत्पत्त्यर्थं विभागाद्वा सत्त्वं वैतु धर्मस्यात् अथवा नेतदेवं यथा प्रकरणं धर्माणं व्यव
 वस्थेति कथं तर्हि धर्मस्यादिति समानधर्मता सर्वधर्माः सर्वार्थाः कुतः उत्पत्त्यर्थं विभागात् उत्पत्तिरित्यजिह्व
 मः अथर्वस्योत्पादनात् अर्थ इत्यपूर्वं क्रमं यजिप्रयोजनत्वात् तयो रविभागः सर्वेषां पूर्वण्येति मं तियजिसंय
 जेन धर्माः शिथ्यंते यजेतेत्युक्तोक्तास्तपजोन संभवन्ति तस्या फलत्वात्तत्रा संभवंतस्तत्संबधेष्व पूर्वेषु विज्ञायंते स
 वयजिसंबधः सर्वेषाम पूर्वण्येति तस्यैव तस्यैव धर्मवधथा सत्त्वधर्मगैर्न यदा स्पष्टं इति

अ

७

ॐ पुविहितं भवति। तस्मात्तस्मात्सर्वविधं प्रतीयते इत्युच्यते। अथ नैवेन प्रवृत्तौ नैव यज्ञो धर्माः श्रूयंते किं त
 स एव इत्येवमपदिष्टो हेतुः तस्मादनुपन्यासः सत्ववदिति ॥ ॥ अविनागात्तु नैव स्यात् ॥ ॥ नैतदेव मपूर्वप्रयुक्ता
 मीति यज्ञि प्रयुक्ता एव कुतो विनागात्। यज्ञिना अविनागो धर्माणं प्रत्यक्षं केविद्वेष्टुं ते किं विद्वता पां केविने
 पु। एषवयजि र्यद्वयं देवता मुद्दिश्य मंत्रेण तप्यते स एष प्रत्यक्षो यज्ञिना संबंधो धर्माणं मपूर्व एतान्नुमानिकः
 फलेपि यज्ञेः प्रत्यक्षश्रुतो गुणभावः स्वर्गो कामो यज्ञे तेति आनुमानिको पूर्व एतान्नुमानात्र प्रत्यक्षं वलीयस्तस्माच्च यज्ञ
 धर्माः ननु यज्ञिने गित्वा कालांतरे फलं दातुमसमर्थस्तत्र कृता धर्मा असमर्था एव भवन्तीत्युक्तं। अत्रास्ति तस्य व्याख्या
 क्षेपेण प्रत्यक्षानक्रियते। तैलपानवदेतन्न विद्यति यथा तैलपानं घृतपानं वा मंगित्वेपि सति कालांतरे मेधा सति
 बलपुष्ट्या दीनि फलानि कारोति एवं यज्ञिरपि करिष्यति सौंदर्या श्रुतेना पूर्व एव कल्पितेनेति ॥ ॥ धर्मत्वं विप्रतिवि
 ॥ ॥ एवं सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति यथा वैश्यादिषु प्रयाजादयः सन्ति तत्र सौर्षिकं मरिचं प्रजापतिं दर्शनं मुप
 यते प्रयोजे कलुषं ज्ञेयं तिर तरथा प्रयाजाश्च विधातव्याः प्रयाजेषु वक्ष्यते लहेमः तथा वक्ष्यंते तस्यात्। धर्मत्वं वि

राम
४

या २

इति विहितं तस्माद्यज्ञियुक्ता धर्म इति। उत्तमौ विद्यमावादा बो दनायां प्रवृत्तिः स्यात्ततश्च कर्म मेदः स्यात्। नैतदेवं या
 नुक्ता धर्म इति बो दनायां प्रवृत्तिः स्यात्। बो दने तत्पूर्वम्; बो दनार्थत्वादर्थार्थत्वादर्थप्रयुक्ता धर्माः फलवत्त्वादि
 त्युक्ते हेतुः। यत्र प्रत्यक्षो यज्ञि संबंधो धर्माणं मिति अत्र च मः उत्तमौ विद्यमावा दुत्पत्तिरिति यज्ञि च मः उत्तमौ यज्ञो ना
 स्ति विधिः यथा धर्म इति केवलं यज्ञो श्रूयंते किं तेन नैतावता तदर्थं भवति यथा वाससिरागः श्रूयते वा सो रंजयति वा
 ससि वक्रियते न चासौ तदर्थं स्वार्थः पुरुषार्थो वा भवति एवमिहापि यज्ञो श्रूयमाणः क्रियमाणश्चापूर्वार्थो भवेत्पुनर्य
 त्वाय ततश्च कर्म मेदः स्यात्। यतो पूर्वार्थ इति। यद्युच्यते; प्रत्यक्षं फले युक्तं भाव इति। नारत्वा पूर्वं भवतीति प्राणालि
 तिको विज्ञायते प्रसाद्यापि वयेन क्रियते तत्कारणं भवति यथा गोमयेः पवति तुषपक्का भवति इति। यत्र तैलपानव
 दितिः फलं भवतीति अत्र च मः तैलपानस्यापि न कालांतरे फलं भवति धातुसाम्ये तस्य फलं तत्र तत्काले भवत्यत्र
 बलपुष्ट्यादितत्समगाहोरपरिणामाद्भवति तस्माद्विषम उपन्यासः। यदि वापि विधानं वत्सामा न्यात्सर्वधर्मः
 स्यात्। यद्यप्यपूर्वप्रयोजकं धर्माणं तथापि सर्वधर्मः स्यात्सत्पदार्थः। अभिधानं वत्सामा न्यात् अभिधानं तावदेते

शंसमानमर्हमितिप्रधानवर्धमेणाप्यसमानेनभवितव्यं वा ह्रस्ववत्तथावाहीकोतिथिरागतोयवा
 त्रमसैप्रक्रियतामितिउक्तेयोयोवाहीकस्तस्यतस्ययवानुक्रियतेयथावसामयेमुक्रौदनोभोक्तव्यः उदरामये
 पयःपातयमितिसर्वत्रहोत्रामयेमुक्रौदनोभुज्यतेउदरामयेपिपयः पीयतेएवमिहाप्येकस्यापूर्वस्येवर्माः शु
 तास्तेसर्वाएवार्णभवितुमर्हन्ति। अपिचअरुणपरान्तरस्त्रीमन्त्राखिनःनेषापरिवरेषुस्मृतिरूपेब्राह्मणंभवतियेद
 र्शपूर्णमासयोर्धर्मस्तेसर्वेहीनामग्नीषोमीयस्यवेत्तारभयावत्सर्वाः प्रसीतिविरुतयेनुक्राताइति। तच्चानुक्रमेण
 मेतमेवव्याप्यस्यव्यतिरस्मादपूर्वप्रयुक्तत्वेपिसर्वधर्माः सर्वाश्चइति। अर्थस्यैवविभक्तत्वात्तथास्यादभिधानेषु
 पूर्वताप्रयोगस्यकर्मणः। शब्दभाष्येत्वादिनागाद्येषाणामप्ररतिः स्यात्। उपवर्णनापरिहारस्तावदुच्यतेयदुक्तंवा
 ह्रस्ववदिति। अत्रप्रमः अर्थस्यैवविभक्तत्वात्तथास्यादभिधानेषुअर्थोवाहीकत्वंतदेवसंबंधः सोविभक्तः सर्वव
 दः। अनुगतइत्यर्थः तन्निमित्तश्रुतीतिविशेषेनपुरुषनिमित्तः कथंज्ञायतेपूर्ववत्तात्प्रयोगस्यपूर्ववानत्रप्र
 योगेवहुशोवाहीकाश्चाकाहीकाश्चनोक्षितास्तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांज्ञातमेतदेवनिमित्तेयवान्प्रियतानपु

श्री

व ६

राम

५

य

सकर्तव्यतोच्यतेयस्यकर्तव्यतातदितिकर्तव्यतयासंबध्येतेतस्मादपूर्वार्थाःतेषांवापूर्वार्णभेदः अतस्तान्नेदाद्य
 व्याप्रकरणंयवतिष्ठतेधर्माइतिअथैतस्मिन्त्यक्तोक्तंदर्शपूर्णमासशब्देनवागोविशेष्यतेउच्यतेनैवात्रवागो
 विशेष्यतेकिंतुपूर्वभावनेवोभयपदविशिष्टेयतेयथारुणयापिगाक्षैरुहायन्यासोमंजीणताम्रविषम
 उपन्यासःतत्रघनतरुप्रमन्योयणःतेनतत्रोभयविशेषणत्वंयुज्यतेइहपुनर्योगएतौदर्शपूर्णमासौतेनेह
 भयविशेषणत्वंनयुज्यतेउच्यतेइहपियज्ञेतेतिसामान्यंदर्शपूर्णमासोवितिविशेषः अन्यत्रसामान्यमन्येवि
 शेषः एवमपिश्रुतासामान्येतिभावनावाक्यात्विशेषेणनैवतद्युगपद्वतीति। एवंतर्हिनेवात्रश्रुत्यर्थः परि
 गृह्यते। किंतुहिंसाकार्यः किंकारणंश्रुत्यर्थेपरिशुद्धमाणेदर्शपूर्णमासत्रादोनर्थकोभवतियज्ञेतिश्रुत्यनुवादः
 यज्ञतात्मकत्वाददर्शपूर्णमासोयज्ञितिसामानाधिकरण्याच्चदर्शपूर्णमासत्रादस्यासत्त्वेलक्षणसंबोगा
 तावद्विक्रमतीयेत। यत्रसत्त्ववदितिअत्रगवाक्षतौधर्मः श्रूयतेआहुतेःपदार्थत्वात्नवतत्रसंभवतिअतोसा
 तावतिःसहचारिपिउल्लक्षणार्थविज्ञायतेयथागंगायागावशतितत्रसाहचर्यं सर्वविज्ञानामविशिष्टमिति सर्व

राम ५

क

रूपनिमित्तं। तस्मात्तथा स्याद्वाहीकादिधर्मिधाने धर्मै हकर्मणः शब्दभावत्वं। नान्यतः शक्यमेतत्तत्त्वं
एकैकस्या पूर्वसधर्मोऽस्ति शब्देन च व्यवस्थिता विज्ञाता धर्मोऽपूर्वाण्येव विभागः अतः शेषाण्यमन्यत्र विहितानि
मन्यत्राप्युक्तिः स्यात्। स्मृतिरिति चेत्। अथ यदुक्तं स्मृतिरिति तस्याः कः परिहारः। न पूर्वत्वात्। पूर्ववती हीय
स्मृतिः सोऽस्त्वधर्मग्रहोऽव्यतिविद्यंते वा प्रकृतिवदिति। तेन प्रापितानां धर्मिणामयमनुवादः। एतन्प्राप्य पूर्व
कानां प्रापितानां विधायिकापकारणं व्यवस्थाधर्मिणामेतेन न्यायेन भवति। अर्थस्य शब्दभावत्वात् प्रकर
णनिबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात्। इदं निगमनसूत्रं निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च पुनर्वचनं तादृशं
यतेयस्मादेवं तस्मादर्थस्याग्रन्थाधानादेः शब्दभावत्वात्प्रतिप्रकरणं च निबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः
स्यात्। यथा गंधर्वोऽस्वरसेवा एतमुन्मादयंति य उन्मादयेता वै गंधर्वोऽस्वरसेवा द्राष्टुं तं तस्मै स्वाहा ताम्य
स्वाहेति जुहोतीत्यग्निप्रकरण उतत्रानां राष्ट्रभृता मुदा ह उपदेशः एतेषां राष्ट्रभृते जुहोतीति तां नानुजुहो

व 3

प्या

१६६
ना न

विश्वसते तस्मिन्वने यथाधिकारं व्यवतिष्ठे रन्ध्रमिति एवं वसत्यधर्मकाले प्राग्ग्राही नित्यं मुक्तेरेव
यपदः प्रारब्धवसति तत्र सप्तमं समेन तावदे प्राग्ग्राहीनां कर्मणां धर्माः संतीत्युच्यते ते वाग्निदेशे नैतिदेशो ना
मपरत्र विहिता धर्मस्तस्मतीत्यान्यत्र तेषां देशो यथा देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा शालिस्त्रपमांसादृश्ये देवद
त्तो भोजयितव्य इति तमेव विधिं यस्तद्वेदिशति देवदत्तवधस्तद्वेदो ज्ञातव्य इति श्लोकमथु सहरं नि प्रकृतात्
मण्येयस्मात्तत्समानेषु कर्मसु धर्मप्रदेशो येन स्यात्तदेवा इति स्थिति रिति सर्वेनाभ्यावनेन च तत्र नाम
विविधमतिदेशां कर्मनामयोगिकमिति वचनं पुनर्दिष्टं विधेः प्रत्यक्षं श्रुतमानुमानिकं च तयो रानुमानिकं च परि
ष्टादस्य ते प्रत्यक्षं श्रुतं त्विदानीमवविंशते अस्ती पुर्नामैकारः अपरः श्रेयसौदायं प्यामि वारिकौ तत्रै
कांश्चिदधर्मविधायारु समानमित्येनेनेति एतद्विंशते किमयमनुवादो विधिरित्यदि विधिस्ततोतिदेशः
श्रेयसधर्मा निषावतिदिशति अथानुवादस्ततोनेति तत्र किं प्राप्तं तत्सूत्रेणैवोपक्रम्यते ॥ समानपूर्ववत्त्वाद्
सन्नाधिकारः स्यात् समानमितरत्र श्रेयसधर्माः स्यादनुवाद इत्यर्थः कुतः पूर्ववत्त्वादय

अ

जि

राम

६

जिघांश
॥ ३ ॥

भिषुः पूर्वानुज्योतिष्टोमपूर्वकः ज्योतिष्टोमिकोत्रविध्यंत इत्यर्थः ॥ अत्र बोद्धेनोत्पन्ना ज्योतिष्टोमिकाद्य
र्माः संतिरेपेनोपि ज्योतिष्टोमपूर्वकस्तत्रापि ते संतिरेपेनैव समाना भवन्ति तानधिकृत्य तु वा दोषमुज्यते त
स्मादुत्पन्नाधिकारत्वादनुवादः किंचेतरदिति चांनो वेनोपपद्यते इतरशब्दश्चासंनिहितेन उपपन्नः संनिहि
त एव भवति यथेतरः प्रावारो दीयतामितरः कंवलो दीयतामिति संनिहितो दीयते न प्रावारमात्रं कंवलमात्रं
वा ज्योतिष्टोमिकाश्च संनिहितास्तस्मात्तेषां वादः तेषां चेदनुवादो विहिताहिते बोद्धेनेति ॥ ॥ रेपनस्येति चेत् ॥
इति चेत् तस्य सिद्धोतिष्टोमिकानामनुवाद इति मैवं ॥ रेपनस्य वैशेषिकाणां लोहितो स्त्रीषादीनां घर्माणां वि
धिः कुतः रथेन ग्रहणा सामर्थ्यात् एवं रेपनग्रहणमर्थवद्भवति यस्मिन् विशेषादेतरथानर्थकं स्यात् सर्व
थाह ग्राह्याहीनसत्राणां ते समानास्तत्र यावदुक्तं स्यात् समानमितरदिति तावदेव समानमितरत्वं न रेपनेनेति
नासन्निधानादिति ॥ नार्थश्च न वैशेषिकाणां वा दोषमुज्यते कस्मादसन्निधानात् अयमितरशब्दः संनिहि
ते भवति न रेपनेन शब्देन वैशेषिकाश्चैव संनिहिताः यत्र रेपनशब्दो वैशेषिके भवतीति विधिपक्षे अवैशेषि

यं

कृतं दोषः स्यादनुवादपक्षे नैव कश्चिद्विधीयते किं विशेषपि स्थितिः ज्योतिष्टोमिका स्तु सर्वसाधारणः संतरेषु
 न स्यापि भवतीत्यनुवादेऽप्युज्यते तस्मा ज्योतिष्टोमिकानामेवानुवादः ॥ अपिवायं पूर्वत्वादितरदधिका
 र्थे ज्योतिष्टोमिका द्विषेत्तदावक्तुं समानं स्यात् अपि वेति यदांतरपरिग्रहे विधिरंशे न वै शेषिकानां न ज्योति
 ष्टोमिकानामनुवादः कुतः अपूर्वत्वादेव मपूर्वमर्थं विधास्यति तथाप्येति विशेषकरो भविष्यति अनुवायः
 सन्नप्येति विशेषकरो नर्थकः स्यात् न चितरशब्दोऽयं संनिहितो भवति उच्यते इतरदधिकार्थे समानमित
 रत् ॥ समानमधिकं वेत्यर्थः ननु सन्निहितवचनोऽयं नाधिकार्थ इति उच्यते न केवलमयं संनिहितवचन
 एव पूर्वोक्तसंदर्भसंनिहितमपि ब्रूते अवशिष्टं वयदा हि वस्त्राण्यनुक्रम्यतरशब्दः प्रयुज्यते देवद
 ताया कं वले दीयतां विष्णुमित्राय कोशे यज्ञदत्ताय दौममितरत्रैत्रायेति तदा वस्त्रमेव प्रदीयते न हिरण्य
 रजतं वा इह ज्योतिष्टोमिकेऽप्यधिकारलोहितोऽस्तीषादीन्धर्मा मनुक्रम्यतरशब्दः प्रयुक्तः तेनात्राप्यधिकानेव व
 कुमहेति तथाधिकवचनो भवति अथ ज्योतिष्टोमिका च ब्रूते तथा सन्निहितवचनः तत्रावश्यमन्यतरद्वय

धृ २६२

राम
७

अथ विचार्यतां हितासंनिहितार्थता आश्रीयते अनुवादमात्रमनर्थकं भवति त्रेपेन शब्दश्चाविवक्षितार्थः
संनिहितार्थता हिता अधिकार्थता गृह्यते न कश्चिद्वेषो भवति। तस्मात्सत्रकार आह इतर अधिकार्थ इति॥
अनन्त्योतिष्ठे। मिकादि धेरधिकाः त्रेपेन वैरोषिकाश्चेति दिश्यते तदा वक्तुं समानं स्यात्। समान शब्दः स्यादि
त्यर्थः भवति त्रेपेन शब्दश्चाविवक्षितः॥ दातुर्मस्थानां वैश्वदेवे अत्रेयादनिह वंषि सार्थवादवकौ विहितानिधर्मा
तेषां सुक्ताः वरुणप्रधासपुके चर्त्ता ला निह वंषि आश्रय यक्षश्च देविकानां ब्राह्मणं त्रेषामिति दिश्यते एते ब्राह्मण
वपं बह्वंषि यद्वा स एगनीतराणि। तत्र किमर्थवादमात्रस्यायमिति देश उत सार्थवादकस्य विधिद्वयस्य
सति। कथं पुनरर्थवादमात्र - स्याति देशो भवति यथा पपाकुलाय प्रतिमाश्च वृक्षा इति। के पुन विधयः के र्थवादाः
त्रयस्तेन द्वेव हि भवति धैत्रेयासन्नदृश्या जवप्रयाजानवानुयाजा इत्येवमादयो विधयो वा त्रैश्रामिवा एतानिह वं
षि सार्थवादाः तत्रेदमुच्यते पंचसंवरे र्थवाद इति देशः सन्निधानात्॥ यं वै तानिह वंषि सर्वपर्वतुवरतीति पंच
संवराणीत्युच्यते तेषु संवरे र्थवादमात्रस्यातिदेश इति कुत संनिधानात् रुषिषां ह्यनिहिता अर्थवादा विधिभि

नाक्यसंबन्धसंबन्धतान्नधर्मविधयः किमतः अतएतद्वति यत्पूर्वेषां ब्राह्मणमिति व्यपदेशो युज्यते तद्वि
 वाब्राह्मणं येन विधीयते कोन्यो ह विषां ब्राह्मणस्य वसंबन्धो न्यत्र विधेयविधायकमावा दर्थवा दैत्यैतानि विधीय
 तेन धर्मविधिभिर्धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयते न तानि ह वा पितस्मा दर्थवादानामतिदेशेन धर्मविधीनाः अ
 पिव वरुणप्रघासेषपि केविद्यैश्च देविका धर्मविधीयंते यथाग्निं मश्रंति प्रसूचो भवंतीति तेषामतिदेशेन विहिता
 नापुनूरास्मानमनर्थकस्यातयदिविधयेति दित्रेपरन्तस्मा दर्थवादानि देशा इति सर्वस्य वैकश द्युत ॥ नेतदे
 वं मर्थवा दमात्रस्यातिदेशा इति सविधिकस्य सार्थवादकस्य काऽस्यातिदेशा इति कुतः एकश द्युत समानश द्यु
 त्वादित्यर्थः समानोय ब्राह्मणमिति शब्दे विधीनामर्थवादानां वसयथार्थवादा नृगुल्लापेवं विधिनपि गृह्यति
 तन्नानप्यतिदिशति यत्र विधिना हर्षिभिः संबन्धो नास्तीति विधेयविधायकसंबन्धो नास्त्पकारलक्षणः संबन्धो
 द्यति क उपकारो यदेषां मंगानि विदधाति अस्ति वेत्संबन्धो ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वातिदेशो न्याय्य इति ॥ लिङ्ग
 देशो नास्ति ॥ ॥ लिङ्गं विधीनामतिदेशो दर्शयति किं लिङ्गं वरुणप्रघासेषु चिंशद्वाकृतयो वा निनेयज्ञं त्याकृतीनां

राम
 ८

तैत्रिंशत्वायेति वरुणप्रजापतौ त्रिंशत्मा कृतीर्दशतयदिविषयो नातिदिशेरन्तानस्युः तस्मादतिदि
 श्यते। विहितानाम्नानाच्चेति चेत्। इति यदुक्तं तस्य कः परिहारः आभाषा तं सूत्रं नेतरार्थत्वात् ॥ ॥ अत्रोच्यते विध्य
 िदे शोपि सति नामिमं यनादीनामास्मानमर्थकं मितरस्य हविषोर्धेन भविष्यति दक्षिणवैहारिकस्य मासस्य
 सस्मान्नेतत्तत्तापत्रं विधिनाम नतिदेशस्य भविष्यति एककपालेन्द्रा मोचततं वत् ॥ ॥ वैश्वदेवे एकपाल आम्ना
 तोद्यावापृथिवीय एकपाल इति वरुणप्रजापतौ एककपाल इति तत्र परेन्द्रा मोद्या दशकपालो मासस्य
 चेति। तथा साक्रमेधेष्वपि एककपालेन्द्रा मोवाग्नाते ऐन्द्रा एका दशकपाल इन्द्रा मो वृत्रघ्नचक्रः वैश्वकर्माण एक
 कपाल इति तत्रेदमास्मात् एतद्वाह्मण ऐन्द्रा एतद्वाह्मण एककपालो यद्वाह्मण इतर इतरश्चेति। तत्रेदमुच्यते
 ककपालेन्द्रा मोचतद्वत् यद्वत् वसवराणि। अत्रापि सविधि कस्य सार्थवादकस्य कां ई ई ईत्यादि देशतो नैव
 यायेनेति प्रामिसूत्रमेतदुत्तरं विनार्थं ॥ ॥ एकपालानां वैश्वदेविकः कृतिराययणे सर्वहोमापरिहृतिदशी
 नादानमृथेव स दक्षवदानस्य वचनात् साक्रमेधेष्वयते एतद्वाह्मण एककपाल इति तत्र विंशते वैश्वदेविकस्येक

मि

५

पालस्येदं ग्रहणमुत वारुणप्रधासिकस्येति। किंप्राप्तं वैश्वदेविकस्येति ब्रूमः किं कारणं तस्य विहिताधर्मि
 लं कृत्यामिदं यैः उपांशुपष्टयः आविः एष्टः कार्यरत्नेवमादयः वारुणप्रधासिकस्त्वधर्मकः यस्य विहिताधर्मा
 स वैतद्युज्यते वक्तुं तद्वदिदं कर्तव्यमिति। तस्माद्वैश्वदेविकस्य ग्रहणं न नैः प्राप्तसमुच्चारणादेककपालोपि वारुण
 प्रधासिक एकस्मात् नवावग्रपमेकपर्वणोरेव समुच्चारणे न भवितव्यं नानापर्वणेरपि समुच्चारणमविरुद्धं। त
 स्माद्वैश्वदेविकस्य ग्रहणमिति प्राप्त उच्यते वारुणप्रधासिकस्यैककपालस्य ग्रहणमिति। कुतः तत्रैककपालानां
 वैश्वदेविकः प्ररुतिः कथं ज्ञायते आययणे सर्वहोमापरिहृतिदर्शनात् आययणे घावा एधि वीयस्यैककपाल
 स्य सर्वहोममपर्यहृतिं च दर्शयति यत्सर्वहोमं करोति सात्वेकापरिवृत्ता हुतो हुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया आय
 स्यैव घावा एधिव्योयजेतेति आययगविधिपरे वा को एककपालस्य सर्वहोममपर्यहृतिं वप्राप्तां दर्शयति एतस्माद
 र्शनादवभृथेव सकृद्वा वदानस्य वचनादवभृथेवावधारणं भवति इदमेवैककपालस्य द्विखद्यतीति तेन ज्ञायते न
 नमन्यत्र न द्विखदानमिति तत्रैतत्सर्वं वैश्वदेविक एककपाले विहितं तस्मादेककपालानां वैश्वदेविकः प्ररुतिः किं

२५
 ६

मतः साकमेविकेयेककपालेवैश्वदेविकाधर्मः प्रातःस्नेषामतिदेशो नर्थकः वारुणप्रधासिकस्पयेधर्माः
 वैश्वदेविकाधर्मास्तस्नेषामतिदेशो नर्थकः वारुणप्रधासिकस्पयेधर्माः प्रातःस्नेषामतिदेशो नर्थकः
 कुतः प्राप्तिरिति प्राप्तिमुत्तरवक्ष्यामः स्वरसामैककपालमिदं वेत्तुं के पुनस्तैधर्माः हिरण्यमण्यस्ववः शम
 मध्ये वेत्तेवमादयः ॥ ॥ इति श्रावरे माधेयसप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ इदं श्रूयते रथं तरुत्तरयोगीयति
 वतीषुरथं तरंगायतीसेवमादीनिसमाप्तायं ते तत्र विज्ञा किमिहातिदिशत इति ॥ ननु यदर्थं तरादिभिः श्रावैरु
 च्यते तदति ॥ इति श्रावरे माधेयसप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ इदं श्रूयते रथं तरुत्तरयोगीयति
 सिद्धसाक्षेपः करिष्यते स एव निर्णये भविष्यति यदि स एव निर्णयः किमर्थं दोषः दाद्वीर्थः स्वरणनिकृषणव
 त् ॥ तत्र किं प्राप्तं तदुच्यते सलोभस्वरकालाभ्यासविकारायो हिंकारप्रणवप्रस्तावो ह्रीं यमप्रतिहरोपप्रवनिधनवत्याम
 विगतितामराद्यैभियुक्तैरुपैतैस्मात्संज्ञायः उच्यते ननु गीतौ सतो भावारगानारयस्य संस्कारकर्मणो वाचका
 म्रजगद्वास्तुते तदेवेदमुक्तमास्थितो नेमे संस्कारस्वभावकार्त्तिकारकैः ॥ अत्र मन्त्राले प्रयुज्यंते प्रयोजनाभावाद
 न ॥ अकर्मका लोसा मप्रयुज्यंते न व संस्कारक मणि प्रोक्षणावेक्षणापर्याग्निकरणादीन् प्रकर्मका लो

३३

यत्तु मन्त्रा एते ततो न हं स्वाध्यायो ध्येतव्य इति नियमादकर्मकाले प्रयोगो युज्यते। तस्माद्वा नामानि किं वा सं-
 ज्ञा मेदात्संज्ञा भेदश्च भवति रथंतरं च हृदि सेवमादिः सरकत्वात्संस्कारकर्मणो न रथं। एकेनैव हितदापर्याप्तं य-
 था गीतिरिति। अथ वा नामानि ततस्तत्सांभेदात्संज्ञा एव तत्तु क्तं। अपि च यदि गानंतरं रथंतरं गाने च हृदि दृश्ये-
 तस्यिदं हृदि तिष्ठत्येतेन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते। अङ्गायत्वे तूपपद्यते। किं व विकार एव त्कात्सु। प्रति साम च
 विकार एव त्कात्सु प्रति साम च विकार एव त्कात्सु दृश्यते तदेकत्वात् ज्ञानस्यानुपपन्नं संस्कारभेदे विकार एव त्कात्सु दृष्टं।
 तस्य वा अच हं ते संदुली भावुं पिष्टे चूर्णं न लेकस्य तंदुली भावश्चूर्णं न च॥ अङ्गमाने तानि ततः सैवां भेदा-
 दिकार एव त्कात्सु त्पते। तस्मात्तस्माद् अङ्गमानि तत उत्तरं पठति॥॥ सामो भिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्यादथवा।
 त्ति एमिति॥॥ सामो भिधानशब्देन यथा शिष्टं प्रवृत्तिः स्यात् यथिष्टं प्रवृत्तुमिः शिष्येभ्यः किं व शिष्टं सो भ-
 दिशि शिष्टा अकृता मसाम्प्रवर्तेत। किं कारणं तत्सारं रथंतरादिना भवेयमिति॥॥ अथैतत्तु रथं विधित्वा रथंतरं
 प्रवृत्तिः स्यात् एवमात्रा क्रियासु मिसंबंधः॥॥ तु शब्दः पक्षनिवृत्तौ न लेवं स्यादवः प्रवृत्तिरिति कथं निरुक्तवती-

वि ५

अथ

राम

१०

विष्णोर्लोकजगामानयति इह तृह एव कायेनैव भवति नार्थ उच्यते यथा ध्ये वशास्वामः ॥ २

धतरादं कवतीषु प्रयुजीत कवतीरथंतराद्वेनामिलपेदिनिकिंकारणं च उच्चरिते तत्र तावन्मुखा
रतिपत्तिः शब्दे कार्यस्यासंभवारर्थे कार्ये नौत्पत्तिकत्वात् ॥ पूर्वस्मादेषवादः पापीयान् कस्मादौत्पत्तिकत्वात्
औत्पत्तिके हि नामिनामोः संबंधः यः शब्दे यस्मिन्नर्थे औत्पत्तिकेन संबंधेन प्रसिद्धेन सततो न्यत्प्रत्याययितुं
शक्नोति न हि गोशब्देनाश्वे भिद्यतुं शक्नोते ॥ न्नास्वैव मनर्थकं स्यात् ॥ एवं च सत्यतिदेशात् न्नास्वमनर्थकं स्यात् च
त्रकार्यत्वात् तस्मान्न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः रत्तिकारस्तु मेनेगान्नास्वमौक्त्विक्कमनर्थकं स्यादिति तस्याभिप्रायः
सत्यांगतौ नैतावान्प्रयासः शिष्टानामपूलेभ्युपगंतुं न्याय्य इति ॥ स्वरस्येति चेत् ॥ ॥ इति चेत् तत्रापि नाश्वोतिदेशो यु
क्त इति तेन तर्हि स्वरस्यातिदेशो भवतु स्वरः सामशब्देन लोके निधीयते सुसामादेव दत्त इति सुस्वरो देवदत्त इति स्व
रो घोषो नाद इति समानार्थः स सामशब्देनोच्यते सामवरथतरंतस्मान्न स्यातिदेशः ॥ ॥ नार्थमावाह्यतेर्न संबंधः ॥
नैतदेव स्वरस्यातिदेश इति कुतः अर्थमावात अर्थस्याभावात् स्वरस्य कवतीषु अभावात् नन्वसन्नेवासावतिदेशेन
भाव्यते उच्यते भावयितुमपि न शक्नोते न संभिवत्पक्षराणामभिव्यञ्जको नादः कवतीषु भावयितुं शक्यः यदि भाव्येत न

राम
११

[illegible]

1035

क्रियते यथा घटं न पश्यामीति प्रदीपं करोति न च शक्तिः पाण्यं न पश्यामीति तस्मादस्तु त्रयो रथं तं रं हृत्
 तं न च उवाच इति ॥ अस्तु तस्मात् विकारस्योत्तरास्य यथाशक्ति ॥ उवाचः पक्षं यावत् नैते नैते देवस्वरस्यानुवाद इति कु
 तर्ह्यस्तु त्रयो विकारो न कश्चिद्भुतो भवति तदा उत्तरायथाश्रुताः प्रयोक्तव्याः यथासाध्या ये काले श्रुतास्तत्र रथं
 त्रयो यो गीति तेषां तदनुवादमात्रमप्रवृत्तिविशेषकरमनर्थकमेवापद्यते अतो न स्वरस्यानुवादोऽप्युक्तः शब्दो
 नान्तासामंजसः रथं तरादीनां वसामरादानामसामंजसं स्यात्तरथं तैरयोर्हृत् उत्तरयोरिति कथं तदुच्यते अथ
 रथं तराद्यो हृत् हृत् हृत् वा स्वरस्य सामरादत्वे स्वरसमुदाये अतुष्ट्या वलिते स्वरविशेषे प्रयुक्तः स एकदेशो भिन्नानु
 र्ज्वलासमंजसो भवति तस्मान्नैतं युक्तं स्वरस्य सामरादत्तस्य वा अनुवाद इति ॥ अत्राहैवं भवता सर्वे पक्षानि स्थासतः
 किमप्रवृत्तिरेवेति उच्यते अथ एवमप्रदेशो भवतु नानूक्तं न च क्वापि गंतरे प्रदेष्टुमिति ॥ वाङ्मदेशालक्षणमविष्यतिक्रव
 तीषुरथं तरंगायतीत्युच्यते न च शब्दो कवतीषुरथं तरंगान्नुत च देशालक्षणमवति कवती देशालक्षणमवति कव
 ती देश इति ॥ यथा नोतिष्ठति कूपेति एतीति धर्मलक्षणवास्मात्तरथं तरधर्मावाकवतीषुरथं तराद्येनातिदिश्यते

रमुत्त

राम
१२

भक्तिरथ प्रोक्तवती हि ३

पुः थं तरंगायतीति कवतीनां वा कार्ये अभिवत्योति रं प्रेरन् कवतीनां चोपर्याधेयभावेन तत्र कार्यता वदति रे
 च मघटवेकुतः शब्दे रथं विधित्वा त्रष्टानामर्थविधानं कार्यं न च कवतीषुरथं तरंगायति इति कवतीभिर्यो
 यो भिधीयते तमभिधीयते तमभिवत्यः शक्तिवन्ति वक्तुं तस्मान्न कार्यतिदेशः आधेयत्वेऽपि न संशयः शब्दे सम
 वेति एतद्वगवावतिष्ठते अभिलाष्यना इति क्रियाया हि गानक्रियायाः शब्देनामि संबन्धो भवेन्न शब्दस्य तत्राति
 देशः अतो नायमर्थः प्रदेश इति ॥ ॥ स्वार्थवा स्यात्प्रयोजनं क्रियायाः सदा गभावे नोपदिश्येत् ॥ ॥ स्वार्थे वा प्रव
 र्तमाना अभिवत्यः कवतीनामंगमावे नोपदिश्येत् ॥ कथं पुनः कवतीषु गायतीत्यंगमावः शब्द उपदेष्टुं श
 को यथा येन कर्मणैर्तेन च जयं जुहुयादिति किंपुनः प्रयोजनं कवतीनामभिवत्यो निर्वर्तयंति उच्यते प्रयोज
 नमदृष्टं कल्पं कुतः क्रियायाः ॥ यस्मात्क्रियाश्रूयते कवतीषुरथं तरंगायतीति यथा प्रयोजनादीनां प्रयोजनं क्रि
 यायाः ॥ उच्यते अथ मेवास्मिन् न दोषो यत्प्रयोजनं क्रियायाः कल्पितं ॥ तस्मादयमपि पक्षो दुस्त्रिष्टः ॥ शब्दमा
 अभिवत्येति ॥ इति चेत्तदप्यतिशयकवत्यंगमावेनाभिवतीनामुपदेशो दुस्त्रिष्ट इति तेन तर्हि शब्दमात्रं प्रदिश्यतां र

स्मा

यथारथं तरे प्रसूयमाने एधि वामनसा ध्यायेदित्येवमादयः यथा वार्यप्रोषिते आचार्यानी भवतामाराय
रतिआचार्यशुश्रूषा आचार्यान्पामतिदिश्यते। अपितु कर्मराधंस्यान्नावोर्थः प्रसिद्धयहणत्वादिकारेखुं विशिष्टो
न्यः॥ ॥ अपितु नैवंस्यादवः सामरा दस्तस्या अप्रदेश इति तथा देशलक्षण धर्मलक्षणवा अयणीया अग
तिशेषायल्लक्षणपरिग्रहः किंतर्हि कर्मराधः स्यात्तरथंतरादिगीनात्पस्य संस्कारकर्मणो वा चक्रः कुतः उक्तो न्या
योगीतिषु सामाख्ये स च तत्रगीति विशिष्टाया मृद्येपरा दोष्टः नचाह तविशेषणविशेषे बुद्धिरुत्पद्यते तस्मा
दिशेषस्तावदभिधीयते विशेपपत्यपात्रसहसि रिते विशिष्टे प्रत्ययः अतो नास्तपुवः शब्देन सस्य री इति तेनैव न्या
वेनगीतिनाम धेयमिति श्रूयः किंवप्रसिद्धयहणत्वादयं वगायतीति शब्देणान क्रियाया प्रसिद्धाः कापुन रसौ शब्द
संज्ञारणविशेषः गायति गानं करोतीति तद्गुणश्चरथंतरादिशब्दाद्वन इत्यर्थः नचावमिति तस्मा जीतिव
क्तः तेन संबुझारण द्वितीया सामर्थ्यं यथा आसारितकं गायती वर्धमानं गायतीति ननु शब्दवनेनापि समु
झारणं भवति। गाथां गायत्युवगायतीति सत्यं विपरिस्मयतु शब्दगानेन संबं सस्करोतीति यथा निपति तेना

येन न संवध्यते गानं करोति चावमिति तस्माद्गीतिवचनः इतश्च गीतिवचनः कुतः विकारोऽस्य विशिष्टोऽयं वि-
 कारश्चात्र चाद्रव्यस्य दृश्यते। द्रव्यानां मक्षराणां दीर्घतादीर्घाणां वक्ष्यत्वं विवृतानां संवृतानां संवृतानां वि-
 रतत्वं सोऽविशिष्टोऽयं संस्कारकर्मभिर्यथावहंति नात्रोहाणं तं दुर्लीभायः विविक्तं दुर्लीभायः तस्माच्च
 दानां संस्कारेणानाख्यः रथंतरादिभिः शब्देभ्यस्ते तस्मायं प्रदेष्टारथंतरात्रुतरपौर्ण्ये तीत्येवमादिः॥ अथ
 वापि दृश्यते। अपि चाद्रव्यसामदृश्यते इत्यत्राद्यं देवोऽस्त्वाचरितः अद्रव्यमनृवमित्यर्थः अनृवंसामदृश्यते
 प्रजापते हृदयमनृवंगायतीति प्रजापति हृदयनामसामतदनुसृत्य तन्न यष्टविसामशब्दः कथं प्रजापति हृदय
 मनृवंसा तत्राथगीतेः सामशब्दः ततो विनापि चावगीतिर्भवति तत्रैतदुपपद्यते प्रजापते हृदयमनृवंग
 यतीति तस्मादपि गीतिः साम। ननृत्तं संस्कारकर्मत्वेनार्थकोऽकर्मकाले प्रयोग इति। तत्र ब्रूमः। तस्य च क्रिया ग्रह-
 णार्थानां नार्थेषु विरूपित्वादर्थेत्वा सामतौ किं को विधानात्। तस्य क्रियाः कर्मकाले ग्रहणार्थं शिदितुमभ्य-
 सितुं वनानां नार्थेषु नानाभूतेष्वर्थेषु भिन्नेष्वित्यर्थः विरूपित्वादाश्रयमेतदाह विविधरूपं तज्ज्ञानं भवतीत्यर्थः

राम
 १३

वशिष्ठितथ मभ्यसि तयं वप्रयोग प्राप्नुता वा यभूमिरथिकवत्तयथाभूमिरथिकोभूमौ रथमालिख्ययोग्यो
 करोतिसातस्ययोग्याप्रयोगकालेसौकर्यमुत्पादयति अर्थस्यासंख्यंतरादिसंज्ञानानालौकिकेववहारे सिद्धे
 यथावहंत्पादीनांकुतोविधानादिधीयतेस्यसौशिक्षोपाध्यायसंबंधेन एवंरूपंरथंतरंभवतीतिनलौकिकतोवि
 त्तायतेतस्मान्नपरिवोदनैषात्रकर्मकालेप्रयोगादिति। अथपदुक्तंसंज्ञाएथक्कादितितत्रोच्यतेइति। तस्मिन्सं
 ज्ञाविशेषाःसुर्विकारएथक्कात्॥ तस्मिन्नेवस्मिन्नपिगानाख्यसंस्कारेसंज्ञाविशेषाभवेयुक्तः। विकारएथ
 क्कत्तुलेपिगानेविशेषोभवतिगानविशेषाच्चसंज्ञाएथक्कात्सासारितकोवर्धमानकृतिरन्यथालक्षणआदि
 सारितकृतीति। अन्यथालक्षणवर्धमानकृतीति। एवमिहाप्यन्यथालक्षणरथंतरगीतिरन्यथालक्षणरु
 ङीति। तस्मात्संज्ञाएथक्कात्। योनिस्पाश्रुतुल्यवदितराभिर्विधीयते। योनिश्चासौशस्यावयोनिशस्यायोनिशस्या
 श्रमवःतुल्यवदितराभिरयोनिशस्याभिर्विधीयतेयाम्पाशंसतिशिपिविष्टवतांशंसतिरथतरस्ययोनिमनु
 शंसतिरहोयोनिमनुशंसतीति। काचतुल्यताशंसतिरादेनाभिधानं। इहैतौस्तौतिचांशंसतिराद्यैसमानौ।

अभ्यास

सुतर्थात्वेव वस्ति तविष्यौ प्रगीते पुमंत्रवाकोषु सौतिशब्देऽप्रगीतेषु रांसतिशब्दः यथाप्रउगं रांसति नि
 श्वेत्यं रांसतीति आज्ञे सुवत इति अतः रांसतिशब्देन विधानादप्रगीतामंत्रं रथं तरस्यो निंदरीयति यदि च
 (मि) तिः रथं तरं ततस्तस्य प्रगीतामंत्रे निरन्यथायं पक्षपदेशो नोपपद्यते रथं तरस्यो निमित्तं तस्माद्गीतिषु साम
 त्वा ॥ ॥ अयेनौ वापि इत्यत आयाये नि अयेनौ वसाम इत्यत आयाये सत्त्वे वधीयत इत्याहुय इह जायत्रीषु क्रि
 यते पिदेनां रुजति नवास्या संभवतीति इह तोहृतीयो निस्पस्य गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति यद्युवः सामशब्दः अथ
 तु गीतिस्ततः साहृतरगीतिर्गायत्रीषु वचनात्प्राप्ता तस्या अयमनुवादो घटते यद्वाहृजायत्रीषु क्रियते इति अत
 आयाये निवसाम इत्यत आयाये यस्याये निस्ततोऽप्यादरीयं यो वै विष्टं दसि सामो हति सत्त्वं संस्पृणतिसा
 मदाविलिखति सामलं शृणोति सर्वविलिरातीति यत्तरुस्य सत्यविलेखो यत्तरुष्यं यस्तस्य शरस्तं वगीतावे
 वसा निपुमते उहतिशब्दश्च गीतावेव समर्थः सामशब्दः ऐकार्येनास्ति वै रूपमिति चेत् ॥ ॥ यदुक्तं तस्य क्रि
 याग्रहणं यत्तितत्र परिबोध्यते ऐकार्येनास्ति वै रूपमिति रथं तरं इह ह्रीतिरयं तरं तेन रथं तरं गीतो मही

गीते

राम
१४

निहोत्रादृष्टिंतेकथमयंप्रयुक्तइतितदर्थमारभ्यते॥ उक्तक्रियाभिधानंतदुतावन्प्रविधिप्रदेशः॥
 स्यात्॥ ॥ उक्तमादेक्रियाभिधानं कर्मनामधेयमनिहोत्रादृष्टितत्पत्त्यंवा न्यशास्त्रमित्यत्र तस्यान्यत्रश्रुतौ
 कौंडपीयेनीमयेनैजुहोती विधिप्रदेशः स्यात् धर्मप्रदेशो नैयमिकस्यानिहोत्रस्य ये धर्मास्तस्मिन्ननेन नाम्नाति
 दिन्नयेरन्वकिंकारणं उच्यते परश्राद्धेयं परचरत्तः परश्राद्धस्य परचरत्तैतद्विज्ञायोगमते सयत्र विज्ञातो भवति त
 त्राचरते यथा सिंहादेव दत्त इति यत्रा विज्ञातस्तत्र विधीयते यथा मी पिष्ट पिंडाः सिंहाः क्रियंतामिति । इह वा वि
 ज्ञातो स्पृज्यते रनिहोत्रवद्भावः ॥ तस्मात्स विधीयते सा समग्रिहोत्रं जुहोतीति अग्रिहोत्रवत् जुहोतीति कथं
 पुनरसतिवतिप्रसयेवत्यर्थः ॥ शक्रो वर्गा तु भिति उच्यते सा हवर्ग्यीत अग्रिहोत्रादृष्टेयं कर्मण्यसंबद्धस्तत्सहवर्ग
 तदोहनादिधर्मवत्त्वालक्षणया चोक्तोतिगमयितुं शक्रोतिवत्कमयितुं प्रदेष्टुमपि शक्रोति एवमंतरेणपि व
 तिवत्यर्थः शक्रो वर्गा तु भिति ॥ ॥ अपूर्वे वापि मागित्वं ॥ ॥ वात्रपीति विपर्ययसि न प्रयुक्ते अपि वेत्यर्थः ॥ अपि राम
 वा अहर्वा एते उभे अपि कर्मणी स्यातां न कौंडया यिनामधेयनीयेजुहोतीति नैयमिकपूर्वः ॥ साधारणं च नामधेय १५

मुमयोः कुतो मागिता अयमपि जुहोतीति नीगी एतस्य नामधेयस्य यथैव तत्रानिहोत्रं जुहोतीति समुच्चारण
 मवमिहापितत्रुत्पे समुच्चारणे तस्यैव तत्रा नामधेयं नास्येत्यत्र विशेषहेतुर्न सितस्मादुमयोः साधारणं ना
 मेति नासिधर्मप्रदेशः नैतद्युक्तं कुतः नामस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ औत्पत्तिके हि नामिनामोः संबंधो यत्रा मय
 स्मिन्नर्थे औत्पत्तिकेन संबंधेन प्रसिद्धं तस्मिन्नेव सदा विज्ञेयं नान्यत्र । तथा अयवस्थायां श्राद्धार्थे निश्चासो न स्यात् ॥
 उक्तमन्यायशाने कार्यत्वमिति । यदा वने भयार्थं सदा नैयमिकं तावदाह । तस्मादप्यविधानार्थं चेतरेत्रापि प्र
 योग उपपद्यत इति नास्तीतराभिधानत्वे हेतुः तस्माद्विधिप्रदेशः स्यात् अत्राह कस्मात्पुनस्तत्रा नामधेयमिदमिदं
 प्रयुक्तमित्युच्यते न पुनरेतन्न नामधेयं तत्रेति तत्राह । प्रत्यक्षांशुण संयोगात्क्रियाभिधानं स्यात्तदनावे प्रसिद्धं
 स्यात् नैयमिके निहोत्रे प्रत्यक्षोऽण संयोगः प्रत्यक्षविहिता धर्माः संतिरुत्तं दोषात् अथ वति चतुरस्रयति
 रवादि र्यग्रिहोत्रसमिद्धवतिरुत्तं जुहोतीत्येव प्रत्यक्षांशुण संयोगात् नैयमिकस्येतन्न नामधेयमिदं प्रयुज्यमा
 नं दोहनादि क्रियाभिधाने स्यात् । धर्मप्रदेशकमित्यर्थः ॥ अस्यापुनर्जुहोतीति नैयमिके विद्वर्माः संति तदसावतेषां धर्म

नमो वे अग्रसिद्धिस्तान्नप्रज्ञायेत किमर्थमयमभिहोत्रादृष्टहप्रयुक्त इति एवं वा प्रत्यक्षो गुण संयो
 गो नैव्यमिकस्य द्वय देवता संयोगो दध्ना जुहोति अग्नये व प्रजापते येव सायं जुहोति तस्मात्प्रत्यक्षो गुण सं
 योगा क्रियाभिधानं स्यात्। कर्मनामधेयं इत्थं रूपेण जुहोतिः अग्निहोत्राख्य इत्यथेतर जुहोते रूपं नास्ति त
 दभावेऽप्रसिद्धिस्तान्नप्रज्ञायेत कीदृशं तदग्निहोत्रमिति। ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति न मासः कर्मगंकर्त
 वर्यः सौपिवाग्निहोत्रं संममासे विधीयते न मासेनाग्निहोत्रं रूप्यते। तस्मान्नैव्यमिकस्येतन्नामधेयमि
 तरे च दृष्टिरेव इति। किमेव एवोत्सर्गः सर्वकर्मनामान्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां ग्राहकमिति एवं खलु प्रा
 त्त एव प्राप्त इदमारभ्यते ॥ ॥ अपिवासत्र कर्मलिगुणार्थे वा श्रुतिः स्यात् ॥ ॥ गवामयेने श्रूय वैश्वानरोत्ये
 तिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति अस्ति तु द्वादशाहप्रथममहः प्रायणीयं नाम प्रायणीयेति रात्र इति तयो
 र्नामार्त्तं तेनैव न्यायेन सिद्धं प्रकरणं तरे प्रयोजनान्यत्वमिति तत्रायं प्रायणीयशब्दः परत्रापि श्रूयमाणे
 न धर्माणां ग्राहकः किंतु हिगुणार्थे वा श्रुतिः ॥ कथं लक्षणं वा नामधेयं धर्माणां ग्राहकमुक्तमसति ववश्रुत

त
 राम
 १६

योरहृदीति रगृहीता भवतीति युक्तो रथं तरे गृहीते वृहत्ः शिस्तार्थमकर्मकाले प्रयोगः रथंतरगीते स्वेव
 एतार्थस्तस्यो न्याप्रयोगे शिस्तिते पुनरुक्तं तस्मिन्निहितं अकर्मकाल प्रयोगः संस्कारकर्मले न युक्तो भवति
 तस्मान्न संस्कारस्य सामश्रादृशं निश्चितायो प्रतिज्ञायां सत्रेण परिचोदयति। स्यादर्थो तरे धनियते यथा पा
 कस्यादे रूपं कुत एतदर्थो तरे धनियते अगंतर स्वाश्रय मेदात्त यथा पाके यथा एक एकाय मर्थः पाके नाम त
 स्यादर्थो तरे वै रूपं भवति अन्यथा लक्षणं दानस्य पाको न्यालक्षणं गुडस्य येनोदनपाको गृहीतो नासा
 वशिस्तिलायुः गुडं यत्कुं जानाति तस्मात्तस्याप्यकर्मकाले प्रयोग उपपद्यते। शब्दानां वसामंजसं। एवं वसा
 मशब्दानां मृशब्दानां वसामंजसं भवति कुवतीषु रथंतरगायतीति कुवती शब्दमव एव वक्ष्यति रथंतरशब्द
 वसामं इतरथा कुवती शब्दे वा हेतुलक्षणं स्यादर्थंतरशब्दे वा धर्मलक्षणं तस्माद्गतौ सामश्रादृ इति ॥ ॥ इति
 वरेमाद्ये सप्तमस्याध्ययस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ नाम्ना धर्मप्रदेशं वक्ष्याम इत्यादौ प्रतिज्ञातं सोयमुच्यते कुंडपापि
 नामयत्ने श्रूयते सा समग्निहोत्रं जुहुतीति तत्रैतत्समधिगतं त्रेयमिकादग्निहोत्रं कर्मंतरमेतदिति अधुना

विनिर्दिष्टं। लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति पदमात्रेण तदर्थं तत्करोत्यामवेष्टहन्मध्ये उतराणि वैरूपं होतुः सामवेर
जमैत्रावस्यैव तं ब्राह्मणं च सिनः शाक्यमात्रावाक्येति विनिवेशा परे वाक्ये वा उद्दिष्टानि पृष्टानि र
यति। उक्तं च द्विकारो ज्योतिषो म॥ ॥ अथ यदुक्तं मस्ति च पृष्ठं च इति तत्र त्रयम् न तेषां त्रयत्वेनः पृष्ठं च
उत्पन्नानां स्तोत्राणामसावधिकारो यान्येता नि पृष्ठानि। तातेव तेषां पृष्ठत्वे तदुपपद्यते न च तत्र ज्ञानं कथं
तर्ह्ययमनुवादे लिङ्गसमवायात्पुंल्लिंगं तत्र पृष्ठं माहं इति त्रिमिति वा उद्दिष्टानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातं कथं तत्र हि वोद
ने युक्तं। तेषां वादे श्रोतः पृष्ठं च इत्यर्थः परिग्रहीते भवतीति तथा लाक्षणिकसमाख्या उद्दिष्टानां प्रदेश इति
द्वयोरिति चेत् ॥ इति चेत् तत्र सिद्धा उद्दिष्टानां पृष्ठानां विधिरिति। नैतद्युक्तं किं कारणं द्विकार एव सर्वं पृष्ठं चोभ्युपग
म्यते पृष्ठानि च विदधाति तेषां च सर्वत्वं। अस्तु को दोषः असंभव इत्याहुः। यदि पृष्ठं चोः पृष्ठानि विदधाति सर्वं
देन न शक्यते विशेषयितुं। अथा नुवदति तथा शक्यते पृष्ठानि त्वविहितानि भवन्ति तेषां सत्सुकसेदं सर्वत्वं विधी
यते। उभयक्रियायाश्चासंभवः ॥ अथात्र ह्युच्यते तदोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्यकेवलं विधीयते सर्वं

राम
१७

षो भवतीति उभे अपि ह्युच्यते तरे भवतो नैकमिति ततो यदोषो न भवतीति तस्माद्वयोरधिकारः ॥ नवर्थता
सर्वं च इत्येव ॥ ॥ नैव मेतत्तुक्तं। अर्थत्वात् सर्वं च इत्येव सति सर्वं चोभ्युपगम्यते अर्थमन्यः अर्थे हि ब
हुविषयो धर्मो न बुध्यते वा उद्दिष्टानां त्वविधाने नैव दोषः ननु वतत्रापि द्विकारः शब्दो भविष्यति उच्यते सर्वत्वेन
तं पृष्ठानां विधास्यति न पृष्ठानि न च त्रयं तेषां पृष्ठं सत्सुकसेदं सर्वत्वं विधीयते इति। उच्यते पृष्ठानां सर्वत्वं हि
विहितं तेषां दधित्वं न च पृष्ठानां कुर्वता तत्संपादयितुं शक्यते तत्रार्थात् पृष्ठानि कुरियति एवं नैवार्थः शब्दो न
विद्यतिसर्वं च इत्येव समर्थं तस्मात्समाख्या उद्दिष्टानां मतिरेव इति ॥ ॥ तथा च भूयः सोमात् ॥ ॥ वसुधा प्रधासिषु
श्रुते वाक् सत्सु सानुपैश्यां च भूयं यतीति तत्र संदिश्यते किं दर्शयति सोमासिक्के अपाव्युत्सवे तुषानि धां
संविधीयते उत सोमिका दवभृथा वधमिति चेत् इति। किं युक्तं दर्शयति सोमासिक्के गृह्यविधिः एवं सन्निहितप्रम
यो नुगृह्यते सन्निहितो ह्यसौ चोदकेन प्रापितः ननु नासावभृथः। उच्यते अस्ति तत्रावभृथश्च इति एषु वेद
दर्शयति सोमासिक्के इति एव प्राप्ते उद्दिष्टमाह तथा च भूयः सोमात् यथा षड्हात् पृष्ठानां मतिरेव इति एवं सोमिका

सं

द्वय

लिङ्गं नैतमर्थदर्शयति किं लिङ्गं भवति एवमाहुना यु र्दं जु होति न सा म्प्रयति न वा ध्वं गमममं चं ज्ञेयं तीति से मि
क्रावभ्यधर्मणा प्रतिषेधं नुवंसु धर्मप्राप्तिदर्शयति तस्मात्सौमिकादवभ्यधर्मपदे श इति ॥ ॥ इत्यादेशो न द्रव्यः ॥
श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशो तस्य इति त्वात् ॥ वासुप्राध्यासि नो न भ्यः सौमिकादवभ्यधर्माणां ग्राहक इति तु
सुक्रतत्रेदर्विपत्ते किं पुरोडाशद्रव्यकृत्त्वात् तत्तुषनिष्कासद्रव्य इति किं प्राप्ते पुरोडाशद्रव्यकृत् इति कुतः नाम्ना पुरो
डाशः प्राप्यते । ननु प्रत्यक्षकृतं तुषनिष्कासं सत्यं प्रत्यक्षकृतं न तु शक्यते विद्यातुं अवभ्यधौ त्रिविधीयते अवभ्यधयंत
तः । यदि तुषनिष्कासमपरिविधीयते ततो वाक्यं भिद्येत अवभ्यधयंति तत्र तुषनिष्कासेनेतिष्कासप्रकरणमिदानीं
हि मर्थमनर्थकं संबन्धो नावादेशो प्राप्तेश्च मः इत्यादेशो न द्रव्यः इत्यादेश एतस्मिन् तुषनिष्कासेनावभ्यधयंतीति तद्रव्यः
तुषनिष्कासद्रव्यः कुतः श्रुतिसंयोगात् तुषनिष्कासप्रत्यक्षकृतं पुरोडाशस्त्वानुमानिकोतिदेशेन प्राप्यते न तु पु
रोडाशोऽपि प्रत्यक्षकृतः नाम्ना यद्यपि प्रत्यक्षः श्रुतसामान्येन तु प्राप्यते तुषनिष्कासेन विज्ञेयसिद्धिर्वाच्यते च सामान्य
विज्ञेयत्वात् तत्रापि तत्तद्वत्त्वात् पुरोडाशो गम्यते श्रुत्या तुषनिष्कासः श्रुतः श्रुतिः लक्षणयोः श्रुतिर्निरूप्या तस्मात्तुषनिष्का

सद्व्यक्त इति अथ यदुक्तेन संवक्ष्यते वक्ष्येन तु षड्विंशति संवाक्येन प्रसंगादिति तत्र ब्रूमः यद्यवश्यं विद्या
यत् षड्विंशति संवाक्येन ततो वाक्येनैव स्यात् षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात् षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात् षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात्
मविरुद्धं विधीयमानेन षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात् षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात् षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात् षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात्
तत्प्रकृतित्वाद्यत्र प्रत्यक्षकृतं न द्रव्यं स्यात् ततः पुरोडाशस्तत्प्रकृतित्वात् स्यादत्र प्रत्यक्षकृतं तु षड्विंशति संवाक्येनैव स्यात्
न पुरोडाशः ॥ ॥ अतिथेय्यते वै सवेन वक्ष्यते न भवतीति तथाराजस्ये पूर्वस्मिन् संयुक्ते वै सवस्त्रिकृपा
ल इति तत्र विचारः योयं वि संयुक्ते वै सवस्त्रिकृपाल इति वै सवराद्ययमातिथ्या धर्माण्यारुकेनेति किं युक्तं याह
क इति कुतः विहितवर्मकेय भित्तिदृष्टः शब्देन स्मिन्नविहिते श्रूयमाणे यारुक् इत्युक्तं युक्ते क्रियाभिधानमित्य
त्र अयमपि विहितवर्मक अतिथेय्ये दृष्ट इदानीमविहितवर्मके वि संयुक्ते दृश्यं ते तस्माद्धर्माण्यारुक् इत्येव
प्राप्ते ब्रूमः ॥ गुणविधिरयमातिथ्यस्य गुणं विष्णुदेवतासंयोगे विदधातिस
एष धर्माग्रहीतेन शक्नोति कुतः समत्वात् सौम्यमातिथ्ये वि संयुक्ते वयथा तत्र विष्णुदेवता विदधातेवमत्रापि

५९

राम
१९

अतर्थासंभवाच्चलक्षणयाधर्मणिग्राहकः कल्पते इह प्रत्यक्षश्रुत्यर्थ एव नवतिदेवताविधितस्मान्नायं ग्राह
 क इति ॥ निर्मथ्यादिषु वैवं ॥ पश्चादग्रीष्ममीयेधर्मवान्निर्मथ्येति श्रुत्या तः साध्या वै देवा रसा रसाद्योऽस्येते निर्म
 थ्येनेष्टकाः पंचतीति ॥ तथा दर्शपूर्णमासयोर्वहिराज्येधर्मवती प्रज्यौष्ट्येते बहिर्षाष्टपादमवस्थेति तत्रात्मेन
 पमनतीति तत्र संदेहः किं निर्मथ्यादयः शब्दः धर्माण्यग्राहकानेति तत्राधिकरणमिति चेत्तः क्रियते निर्मथ्यादिषु वैवं
 यथा वै सवराद्ये तत्राप्ययं योगिको निर्मथ्यशब्दः सद्यो निर्मथ्यतमपि माहृतथाववहिराज्यमिति द्वयशब्दौ ते त्रयो
 पित्वाद्यं विधायस्तार्थाभवंति धर्मान्ग्राही तु न कुर्वन्ति तस्मान्न ग्राहकाः ॥ ॥ ॥ चतुर्मासेषु पूयते द्वयोः प्रणयंति तस्माद्वा
 भ्यामेतीति त्रस्तितु सोमे प्रणयनं धर्मवत्तथा दर्शपूर्णमासयोर्धर्मवत्तत्र संदेहः किं सौमिकमेतत्प्रणयनं उत दर्शयो
 र्णमासिकमिति तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः ॥ प्रणयनं तु सौमिकमवाच्येति तत्र ॥ ॥ सौमिकमेतत्प्रणयनं किं कारणं अवाच्येति
 तददर्शयोर्णमासिकं वादकेन प्राप्तत्वात् कथं पुनरयं प्रणयंति शब्दः प्रणयनमात्रं वचनः सौमिकं प्रणयनं विशेष
 षं शक्रोति वक्तुं लक्षणयेति सूत्रम् ॥ तीर्थशब्दवत् ॥ तद्यथा तीर्थशब्दस्तीर्थमात्रं वचनः संस्तीर्थं विशेषं धर्मसाधनं कस्यपि

अतर्थायात्रागतइति। उत्तरवेदिप्रतिषेधश्चतुर्दशानवैश्वदेवउत्तरवेदिमुपकिरन्तिनखुनासीरीयइतिशशि
 त्वर्वादिप्रतिषेधोभवतिसौमित्तवप्रणयनउत्तरवेदिर्नदार्शौर्णमासिके। प्राकृतंवानामत्वात्। प्राकृतंवेतत्प्रण
 यनंदार्शौर्णमासिकेकुतः। अनामत्तात्प्रणयनशब्दः। सौमित्तस्यप्रणयनस्यननामधेयंनैतत्प्रवावकमित्यर्थः। यद्य
 यंतस्यवावकः। स्यात्तत्तत्तदिरुद्धादिदंतुपदार्थनामधेयंपदार्थस्यप्राक्। यनस्यवावकंतदिरुक्ताज्ञोत्पत्तेः। प्राचीनंनय
 नवत्वंतवेहास्येवतस्मात्तस्यवावकः। एवंसंनिहितप्रत्ययोनवाधितोभवति। अथयदुक्तंतीर्थशब्दवज्रविध्यतीति। अ
 त्तरम्। तीर्थशब्देऽपितीर्थमात्रमेवव्रूतेतीर्थयात्रागतइति। तत्काकानि। वितीर्थान्पुनःकृतानियतासौतद्विशिष्टार्थेवि
 लायतेयत्रतुल्यकेवलः। प्रयुज्यतेतत्रतीर्थमात्रमेवव्रूतेयथातीर्थस्तातितीर्थमेवेहिसमानानामवतीति। अपिवसम
 वतिश्रुत्यर्थे। लक्षणार्थेयाद्यः। संभवतिवात्रश्रुत्यर्थः। तस्मान्नलक्षणार्थेयाद्यइति॥ ॥ परिसंख्यार्थे। अत्रांशु
 एवार्थमर्थवासेवा॥ ॥ तत्राहयदुक्तमवाच्यंहीतरदितितत्पक्षः। परिहारः। उच्यतेपरिसंख्यार्थेवास्यात्तद्वयोः। प्रण
 यतिनवतुर्ध्वितियुगार्थमर्थवादार्थवातस्माद्धाम्यमतीति। तत्रपरिसंख्यायांतावत्रयोदोषाः। गुणपिनकश्चिद्विधीय

क्रतुसंभवाच्चलक्षणयाधर्माणां ग्राहकः कल्पते इह च प्रत्यक्षं क्रतुसंभवं नवतिदेवताविधितस्मान्नायं ग्राह-
 क इति ॥ निर्मण्यादिषु वैवं ॥ पश्चाद्वर्गीयमीयेधर्मवान्निर्मध्ये निराम्नातः साध्या वै देवार्त्तारम्भासौ स्त्रियते निर्मे-
 यनेष्टकाः पंचतीति ॥ तथादर्शीर्णमासमेव हि राज्ञे धर्मवती प्रजोष्टुयेतेव हि पापपादमवस्तु एतानि त्रिंशत्तेन
 पमनंतीति तत्र संदेहः किं निर्मण्यादयः शब्दाः धर्माणां ग्राहकानेति तत्राधिकारणमिति देशः क्रियते निर्मण्यादिषु वैवं
 यथा वै स्रवरादे च त्राप्ययै गतिके निर्मण्या शब्दः सधो निर्मथितमपि माहृतथा च वरिहराज्यमिति द्वयं शब्दौ ते त्रयो
 पित्वायं विधाय हतार्थं भवंति धर्मान् सतीतु ननु वंति तस्मान् ग्राहकाः ॥ ॥ ॥ चतुर्मासेषु प्रयुज्यते द्वयोः प्रणयंति तस्माद्वा
 म्यामेतीति त्रिंशत्तु सोमप्रणयनं धर्मवत् तथा दर्शीर्णमासपारधर्मकं तत्र संदेहः किं सौमिकमेतत्प्रणयनं उत दर्शीपौ
 र्णमासिकमिति तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः ॥ प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ ॥ सौमिकमेतत्प्रणयनं किं कारणं अवाच्यं
 तरक्षार्शीपौर्णमासिकं वादकेन प्राप्तत्वात् कथं पुनरयं प्रणयंति शब्दः प्रणयनमात्रं वचनं सौमिकं प्रणयनविशेषं
 वंशकोतिवत्कलक्षणं यति श्रुतः तीर्थशब्दवत् तद्यथा तीर्थशब्दस्तीर्थमात्रं वचनं संस्तीर्थविशेषं धर्मसाधनं कदापि

घाश्वेतितयोर्द्वयोः प्रणयंति तस्माद्वा भाश्वरुमां यज्ञः समाप्तिं याति अत्र प्रणयनेन हितो बलवतैः भवतो गभूयस्त्वा
 दिति। एतन्नदर्थे वा दस्य प्रयोजने। अथ यदुक्तं तत्र वेदिप्रतिषेधानि। तत्र ब्रूमः। त्रौत्तरवेदिना नारभ्य वादप्रतिषेधः। त्रौ
 नारभ्य क्वचित्पर्वविशेषं वा तुर्मस्येष्ट त्रवेदि रास्मात्ता उपात्र वयं ती तितस्या नारभ्य विधेरयं प्रतिषेधः ननु वरुण प्रधा
 सानां गुण वाक् प्राप्तो वेदायं तेषां मेवात्रेति वादः स्यात्। नैतदेवं प्रकरणे ज्ञातुर्मस्यानामेव यदि वरुण प्रधा सानां वादः
 पात्रत्र प्रतिषेधः। त्रीण्यपि पर्वण्युक्तीर्तयेत्। अथोच्यते द्वयोः पर्वण्योर्कीदो भवत्विति अत्र ब्रूमः न द्वयोः पर्वण्योः प्रकरणं वस्तु
 त्तस्यानां वा वरुण प्रधा सानां वा वरुण प्रधा सानां प्रकरणे द्वयोः पर्वण्योरुक्तीर्तनं प्रतिषेधः ननु मर्थस्यात् तस्मात्तात्पर्यं
 यानामेव वादः॥ नन्वेवमप्यर्थे वादे नैतत्ज्ञातं मध्यमयोः प्रणयनमिति किमर्थं प्राप्तस्य प्र-णयनस्य पुनः अत्र प्रणमि
 यन्न प्रयोजनं नोक्तं असति प्रयोजनेन स्मिन्परिसंख्या र्थमेव भवति तत्रोक्तं॥ तस्माद्गुणार्थमेवेतदुच्यते। ननु
 त्रुक्तं किञ्चिद्गुणः उच्यते गुणः श्रूयते उत्र वेद्यामिति निधानं तस्मात्तदर्थे पुनः श्रुतिः॥ ॥ सरसामैककर्मपाला मिहं व राम
 लिंगदर्शनात्। गवामय नैश्रूयते अभितो दिशो कीर्त्तम ह स्त्रपः सरसामाने भवतीति तेषां विशेष यमो आम्नाताः पथा २१

सप्तदशान् भवन्ति सप्ततया त्रियाह्या गृह्यन्ते इति एवमादयः तेषु न रत्नत्र श्रूयंते एष्टुः पडहो द्वौ सरसामाना वितितया
 वैश्वदेवे श्रूयते यावाष्टि वीय एककपाल इति तत्रास्मात्ता विशेषधर्माः सर्वहुतं जुहोत्य पर्यावर्त्तयन् जुहोतीति पुनरप
 रत्र काय एककपाल इति तत्रैव श्रूयते वैश्वदेवामिहो तितत्रापि विशेषधर्माः क्वचिदास्मात्ताः पुनरप्यत्र मैत्रावरुणामि
 त्तैति तत्र सरेहः किं सरसामात्रा रोमत्र श्रूयमाणे गावामयनिकेभ्यः सरसामभ्यो धर्माणां याहकः उत नेति एवमेककपा
 लामिहाश्रयावपितत्र गुणविधिरुक्त गृहीयात्समत्वादित्यग्रहणे प्राप्ते इदमुच्यते त्व सरसामैककपाला मिहं व धर्माणां या
 हकं किं कारणं लिंगदर्शनात् लिंगं तत्र तादृशी दृश्यते येन ज्ञायते सर्वे एते धर्माणां याहका इति सरसामस्तु तावत्पृथक् पडहो द्वौ
 सरसामाना वितुस्त्याह तत्र यद्वाती मसप्तदशाम हस्तत्रयस्त्रिंशत्स्थाना मभिपर्यहरन्ति स उत्राणं सोमनामव वायव्यत्रया
 णं सप्तदशानामनूवीनताया इति यद्येतत्सरसामानेण वा मयनिकानि धर्माणां याहको तत्र एतावद्विंशत् सप्तदशोत्तयात्रयः॥
 सप्तदशाश्च द्वे जीना भवन्ति तत्रैतद्वचनं युज्यते त्रयाणं सप्तदशानामनूवीनताया इति तथा आश्रयणे यावाष्टि वीयमे
 ककपालं विधाय ह हयत्सरे उत करानि सत्ते कापरिवक्षा डते दुः पर्यावर्त्तते साक्षितीया आज्यस्येव यावाष्टि वीयं पजेतेति अ

उपविष्टं देवाक्यं सर्वहोममपर्यादृष्टिं च वैश्वदेविकौ वर्मप्राप्तौ दर्शयति तयोर्मेवावरणामामिहायानं वाजिनेन प्रव
 रतीति वाजिनेन उपविष्टं देववर्मप्रतिषेधं सतो वर्मप्राप्तिं दर्शयति एतेभ्यो लिंगेभ्य एतत्तत्तायते यथास्ववर्माणं याहुकाउ
 निप्रतिपत्त्यर्थं कर्मवाजिनेन उपविष्टं रुतल्लोयत्वेतदुक्तमाह लिंगमपदिष्टं कुतः प्राप्तिरित्युच्यते लक्षणं यथा प्राप्तिर्लिंगावुत
 ज्ञानपरिग्रहः चोदनासामान्याद्वा। स्वरसासत्वसामान्यादेककपालत्वसामान्यादामिहासामान्यादायस्य लिंगमर्थसंयो
 गदिह्यनेनैवं प्राप्तिरिति। क्वचिदुच्यते वा सोददासोददातीति तत्र विचार्यते किं वा सोनसश्चक्रिया प्राप्यत उत नेति तत्र
 ह एव तां परिहृयं किं कर्मनिमित्तावेतौ शरावुता रतिनिमित्ताविति यदि कर्मनिमित्तौ ततः प्राप्यते अथा कतिनिमित्तौ ततो नेति
 कितावरप्राप्तं कर्मनिमित्ताविति। कुतः कर्मणि मेतद्दर्शनात् यदा तस्मिन् द्रव्ये दारुणि सूत्रे वा दारुकारेण तं उच्यते न वा
 कर्मक्षतं भवति तदेतौ शरौ प्रवर्तते न प्रागतौ विज्ञायते कर्मनिमित्ताविति यदा कर्मनिमित्ताविति यदा कर्मनिमित्तौ तदेतद्वार
 म्यते कर्मजे कर्मपूर्ववत् ॥ ॥ कर्मज एतस्मिन् वा स आदे द्रव्यश्रूयमाणे कर्मप्राप्यते कथं दूषयत्यथा एष शब्दे लोषणं दिशि
 योनिमित्तः स यत्र श्रूयते तत्र लोषणं घाः क्रियाः प्राप्यते एवमिहापीति ॥ रूपं चोपभूतं जातं ॥ अत्रोच्यते नेतौ कर्म

उक्तं नि
कथं

राम
२१

सूत्रं

पुरं पुरं गायतीति कवतीनां वा कार्ये अभिवस्येति दर्शयेत् कवतीनां वापर्याधेयमावेन तत्र कार्यतावदिति दर्शो
 नैव यदुक्तः शरैरर्थविधित्वा तत्राष्टानामर्थविधानं कार्यं न वक्तवती पुरं तं रंगायति रति कवती भिर्योर्धो भिवीपो
 तमभिधीयते तमभिवस्यः शक्तिवे निचक्रं तस्माच्च कार्यं नि तेषां शेषादर्थवादार्थः न चार्थवादो विनिश्चयोजनः प्रण
 यनस्य प्राप्तत्वात्। अर्थवादस्य प्रयोजनस्य तस्मिन् अधिकरणे वक्ष्यामः मध्यमयोर्वागस्यार्थवादो दिति ॥ ॥ ॥
 प्रथमोत्तरमयोः प्रणयनस्य तत्र वेदिप्रतिषेधात् ॥ ॥ द्वयोः प्रणयनीति श्रूयते तत्र संदेहः कतरयोर्द्वयोरिति अनियमे प्राप्त उ
 च्यते प्रथमोत्तरमयोः प्रणयनं कुतः उत्तरवेदिप्रतिषेधात् तत्रोत्तरयोर्वेदिः प्रतिषिध्यते न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवर्धतीति
 नमुना सारीय इति अस्मिन् प्रणयन उत्तरवेद्यानमिदं विधानं विहितं अतो यत्र प्रणयनं तत्रोत्तरवेदिप्राप्तिः प्राप्तैव सत्यं
 प्रतिषेधः प्रथमोत्तरयोश्चासे तस्मात्तयोः प्रणयनयनमिति। मध्यमयोर्वागस्यार्थवादो ॥ मध्यमयोर्वागस्यार्थः प्रणयनं
 कुतः गत्यर्थवादो गत्यर्थवादो नैतद्वयोः प्रणयनस्य तस्माद्वा म्यामेतीति उरुसंस्तुते चैते पर्वणी उरुवा एतौ यस्तस्य
 द्रव्यप्रधासाश्रया कर्मेश्वेति उरुवगमनसाधने तत्रैवं स्तुति संबंधो विज्ञायते उरुवस्तस्य वरुणप्रधासाश्रया कर्म

स्यात्तथा भूतोपदेशात् ॥ कर्मणः एष्टरादस्या कुतः तथा भूतोपदेशात् तथा भूतः सन्नुपदेशो यथा येष्टरा
 दः कर्मनामाधिगतः तथा भूतोपदेशमपि किमस्य तथात्वेष्टरादसामान्यः एष्टरादस्तत्र कर्मवचनो विगतः स
 एवायं तस्मादिहापि तद्वचनः एवावगंतमः विशेषमात्रात् यद्यन्यार्थः कल्पेतैकः शब्देनेकार्थः स्यात् तत्र कोपे
 षः शब्द उच्यते संशयः स्यात् नार्थप्रत्ययः तत्र व्यवहारो न सिध्येत् तत्र व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोगः कारणं तत्रैव
 प्रकरणं येषां संशयः कार्यत्वे तु निरपेक्षोर्थप्रत्ययः तस्मादेनेकार्थत्वमन्याय्यं तस्मात्कर्मनाम एष्टरादः यदा
 कर्मनाम तदा यदिति वक्तव्यं किमपि होपदिशते तत्रोत्तरं निरूपयाम नार्थिना अथमाभूदेषदेष्टरादस्येतदुपलानं
 तत्र विसृज्यते तत्रैव प्रकरणं वा अतस्तस्मात्सादृश्यं विधिरयं एष्टरुपतिष्ठते एष्टसदृशैः कर्मभिरुपतिष्ठते इति
 तस्मादृश्यं न वर्मैव नितस्मात्कर्मत्वाधर्मादिति अभिधानोपदेशाद्विप्रतिषेधात् एष्टरादस्येष्टरादः स्यात् ॥ न
 वेतदेवं कर्मणः एष्टराद इति किंतु हिंसेषु एष्टरादः स्यात् तत्र कुदयेषु अभिधा शूरने नुम इत्येवमादीनामृवा
 दावकः कुतः अभिधानोपदेशात् अभिधानोपदेशो य एष्टरुपतिष्ठते इति एष्टरभिधेयातीत्यर्थः कथं पुनरपमु

राम
 २४

अभिधेयौ किं कारणं येनैव मित्रितं ॥ शब्दास्ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यंते यथा दंडी छत्रीति रमौ तनुपलभ्य क्रियार्थं स
 निमात्रे प्रयुज्यंते तस्मान्नैतौ क्रियानिमित्ताविति अत्रोच्येत आह तत्र क्रियामनुमाय ततः शब्दप्रयुक्त इति ॥ अत्र
 मः प्रत्यक्षा माहति निमित्ततां गम्यमाना मुत्सृज्य अदृष्टायाः क्रियाया निमित्तत्वकल्पनाया हेतुर्नीसीति ॥ यत्तु
 क्रियोत्तरकाले प्रवृत्तिदर्शन इति अत्र भ्रमः प्रक्रियया आहतिरनभिधेयत्वात् क्रियया भिद्यते यतः क्रियोत्तरका
 ल शब्दप्रयोगस्तस्मादाहति निमित्तोयदेवं ॥ तदा सिद्धं रूपं देयं कुतः अशेषभूतत्वात् नात्र क्रियाशेषभूता क्रिया
 वा विशदस्याभावात् एतेषु प्रत्यक्षैर्विहिता ज्ञापाता यः क्रियास्तस्मादुपपद्यते तस्योपपत्त्या सः ॥ ॥ विशये लोकि
 कः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥ ॥ गर्ग निरात्रे आह दोहानि सामानि प्रकृत्य श्रुते अत्रिमुपनिषा यस्तु वत इति तत्र विशयः ॥
 किं लोकोक्तिरुत वैदिक इति किं प्राप्ते वैदिक इति कुतः सर्वकर्मार्थ इत्यन्योसौ यान्य हे कर्मणि करिष्ये यैश्चास्म्य वि
 कत इत्यतो वैदिक उपनिषेय इत्येव प्राप्त उच्यते विशै लोकोक्तिः स्यात् सर्वार्थत्वात् एतस्मिन् विशये लोकोक्तिं वैदिकमि
 ति लोकोक्तिः स्यात् कुतः सर्वार्थत्वात् लोकोक्तिः सर्वार्थत्वात् तस्या कार्यं किं विनिर्दिष्टं अतो यद्यदभिना कर्तव्यं एष्टम

मुपस्थानं वचनो मिथानार्थः चाको विज्ञातुं उच्यते उपपद्यते विरोधात् मंत्रकरण उपतिष्ठते रात्मनेपदं
भवति मंत्रस्वमिथानस्य करणं नोपस्थानस्य उपस्थानं शरीरेण क्रियते मनसा वा तस्मादभिधानार्थः।
स एष विप्रतिषेधः यदिष्टशब्दः कर्मसकृत्पतेत्यात्मनेपदे वाच्यते न हि तेनैवामंत्रः करणं भवति अथात्मने
पदमनुसृत्योपस्थानविप्रतिषेधः तदाभिधानार्थताप ततित्वात्मनेपदादुरोधो न्यायः इष्टशब्दो हिलक्षण
या इष्टसाधनं मंत्रवृत्तार्थं वा न भवति आत्मनिपदं तु मंत्रकरणे नैवोपपद्यते अतः इष्टसाधनेषु मंत्रेषु इष्ट
शब्दः आह नैतद्युक्तं उपस्थानार्थता हि अस्या उपतिष्ठते आत्मनेपदाल्लिगात् अभिधानार्थतानवलिङ्गेन
श्रुतिर्विधितया उच्यते नैवात्र श्रुतिर्विध्यते स्वार्थमुपोपतिष्ठति राहसमीपस्थानं तु त्वमिथाना यच्चाभिधानं न
निर्वर्तयितुमस्मिन्मीपतिष्ठदिति आत्मनेपदात्ततो विरोधः आह एवमप्यभिधानस्य मंत्रः करणं नोपतिष्ठ
तेस्तत्रासंबन्ध एवोपस्थानस्य मंत्रेण तथा इष्टेरुपतिष्ठत इति समुच्चारणमनर्थकं स्यात् उच्यते अभिधानमभिनिव
र्तय मंत्र उपस्थानस्य करणं भवति यतो यस्य प्रयोजनं निर्वर्तयति न हि निः प्रयोजनमनुष्ठीयते तस्मान्मंत्रे

र्थं न स्यात् न तु कथं विदुः कर्मणः फलं प्रति युक्तं भावः शशो प क्रो तु तस्माद्यागेना पूर्व साधनमत्रोच्यते तत्र
 यागे वित्ताय ते लौकिको सौ प दार्थस्तेन उक्तं यम पूर्व साध्यं तदुच्यते न वित्ताय ते इह तु यागेना पूर्व साधये दि
 ते तावदे कोक्तं कथं साधयेदिति विकर्तव्यता नोक्ता येषां चार्थानां ज्ञा यत एवेति कर्तव्यता तेषां कर्तव्यता मात्रमुप
 दिश्यते यथोद नं प वेति येषां तु न ज्ञापते ते स हेति कर्तव्यता ये वोप दिश्यते यथा दर्श ह्ये मासा विवं च नू नं ज्ञा यते या
 गेना पूर्व निर्वृत्ता विति कर्तव्यता यस्मान्नोक्ता तस्मान्नूनमसावसीति आहं य घल्लो के ततो ज्ञा येत अथ नास्ते व क
 थं शक्वा ज्ञा तुमिति उच्यते वा तुमल्लो किकी वैदिकी च लौकिकी तावत्पार्वण्य स्थालीपाकादिषु वैदिकी दर्श ह्ये
 मासादिषु यदि तात्पूर्वी एता शो दनाः तदपेक्षाः सौर्ययागेना पूर्व साधये तयथा ज्ञात येति कर्तव्यता येति ततो मु
 क्त इति कर्तव्यता अविधिर्न च विधी यते अत इति कर्तव्यता या अविधेयं जतेः पूर्व च त्वं ना विहितेति कर्तव्यता कत्वमि
 ति अथ यत्रा कुर्येत्तमागं कुर्यादिति जुहुयाच्चेमं कुर्यादिति तेषां किं नैव धर्मा कांक्षा भवति भवतीति ब्रूमः यद्य
 पित्र ज्ञाते ति कर्तव्यतो यतिर्देवता यत्पु दिश्यत इति तथा पि यदा फलार्थः क्रियते तदा धर्माना कांक्षा तिन सं धर्मा

द्य

कल ३ ४१

काकलं भवति कथं ज्ञायते यो ह्यमेधं इव मुष्टिष्टः शयानो वा प्रैक्षिषा देवामेन रुस्तेन पादेन वा यथा कथं विदे
वता ये उत्सृजति तस्य फलं न भवतीति शिष्टाः स्मरन्ति यस्तु मेधं इव मुष्टिष्टो देवो देवप्रयतः प्राप्नुवो रक्षितेन रुस्तेन
समाहितमना मंत्रवन्नियमवच्छेदेव तया उत्सृजति तस्य भवतीति स्मरन्ति तस्माद्वा न्य जतिः फलायामायते
स सर्वधर्माणां कदाचित् अतस्तेषां मय्यस्ति धर्मा को द्वा सत्यामा का द्वा पासे निहितैर्धर्मैरपि प्रतिषिद्धः संवेद्यः
प्रलते पिष्टतै त्वानुमानिकैः ॥ ॥ सलौकिकः स्यादृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ ॥ अथुनैवं वित्यते किमनियमलौकिकी वैदिकी
वेति कर्तव्यता उत लौकिके वच्चा हे सिद्धे दिक्वे वेति अत्र विशेषाभावादनियमोपासे उच्यते सलौकिकः स्यात्सखलु
अततोपायः लौकिकः स्यात् ॥ कुतः दृष्टप्रवृत्तित्वात् दृष्टास्तस्य तत्र तत्र प्रवृत्तिर्यथा पार्वणस्वालीपात्रे अष्टका च
ते अग्रहायणी कर्मणी तेष्वयत्र यत्र यागेनापूर्वसाध्यते तत्र तत्रास्य प्रवृत्तिर्दृष्टा अतो न्याद्विज्ञायते य
जस्यापूर्वसाध्यतत्र यमुपाय इत्ययं वापि यागः तस्मादस्यापि स एवाभ्युपायः ॥ ॥ वचनात्तु तातो न्यत्वं ॥
आह किमेष एवोत्सर्गः सर्वत्र लौकिकीति कर्तव्यतेति एवं खलु वास एव प्राप्ते क्रमः वचनात्ततो न्यत्वमिति यत्र प्र

राम
२६

किं क्रियतां यत्पार्थ न तस्मिन् प्रयाजे प्रयाते कल्लं जुहोतीति वचनं प्रयाजानां न विध्यति कथं पुनरत्र प्रयाजा
 अल्लं होमश्च शक्यं वक्तुं मिथ्येति तत्रावाक्यं एवं तर्हि न प्रयाजा ज्ञातव्येति प्रयाजे कल्लं होमं विधास्यति न
 वासत्सु प्रयाजेषु कल्लं होमः शक्यं कर्तुं मित्यर्थं प्रयाजान् करिष्यति तस्मान्न लिङ्गेन वैदिकानियमः यद्येते
 न न्यायेन लोकिष्वेति कर्तव्येति मिथ्येति विप्रतिषेधाच्च गुणनां यथार्थकल्पना स्यात् तत्राहाय कस्मान्नो मे अपि
 इति कर्तव्येति सह प्रवर्तते इति किमेवं न विध्यति एवं तु त्यागपेक्षा कर्मणामन्यतरतो न बाधिता भवति उच्यते स हि
 प्रवृत्तावेक्यावेत कर्म निरपेक्षा कर्तव्यं तृतीयस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषेधात् अतो मिथ्यः प्रवृत्तेर्विप्रतिषेधाद्यथार्थकल्प
 ना स्यादेकस्याः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः कथमेकस्याः प्रवृत्तेर्धर्मिण्यथार्थकल्पना भवति ये धर्मा येषु कार्येषु प्रवृ
 त्तावुत्पन्नास्तस्मात्पितृदेवमवन्ती तरथा द्वितीयस्या धर्मा यथार्था भवेयुः एवैवमेतेषां कार्याणां निर्वर्तितत्वा
 देवमेकस्याः प्रवृत्तिर्यथार्थकल्पना भवति अतो यथार्थकल्पना स्यादित्यनेनैकस्याः प्रवृत्तिरित्युक्ते भवत्येकस्यां प्र
 वृत्तौ यथोक्ते नैव न्यायेन लोकिषां प्रवृत्तिरिति ॥ ॥ भागित्वा तु निमित्तं गुणनामाभिधानत्वात्संबन्धादभिधानव

राम
 २७

घथा घेनुः किशोरेणा ॥ तुरशदः पक्षनि च त्रौ न त्वेवं स्यात् लोकि कीर्ति कर्तव्येति किं तर्हि वैदिकी नियम्येत कुतो
 भागित्वा त्वे वैदिक्य पि नागिना प्रवृत्तिः सापि स एव स्येति कर्तव्यता समानेन भागित्वे उभयो वैदिके व स्यात् गुणना
 मभिधानत्वात् गुण एते प्रयाजादयः सौ र्यादिषु दृश्यमाना अभिधा यकमवेतं तस्यार्थस्य यथा वैदिक्येति कर्तव्येति
 ति बोधकमवन्तीत्यर्थः ॥ कस्मात्तत्वं वा त एते हितयेति कर्तव्यतया संबन्धः अतः साहचर्यं यथा त्रांगमयंति अभिधान
 वत् यथा कौण्डिपादिने पि हेतुमि सभिधानं कर्मणो वा कर्तव्यं तत्कर्म सह वरितं न धर्माच्च मयति तेषु सत्त्वे तदभिधान
 मिह न युज्यत इति तेषां धर्माणां तत्र नावे विज्ञायते एव मिह अपि प्रयाजा दीनाद्री नमसत्तां वैदिक्या न युज्यत इति
 तित्वा अपि ह मावे विज्ञा स्यते न न्वसति न्याये लिङ्गमकारणं सत्यमेव उक्तं न्याये भागित्वादिति यत्तु दृष्टं प्रवृत्ति
 लोकि कीर्त्यं च नमः ॥ यद्यपि दृष्टं प्रवृत्तिः स्यात्तथापि वैदिके व निमित्तं कथं यथा घेनुः किशोरेणा तथया कल्लं किशो
 रा घेनु रिति यद्यपि घेनु रा द्ये गो वेदा दृष्टं प्रवृत्तिः तथापि अभिधान सामान्या दृष्टं वेदा मपि भागीति किशो रेणा लि
 ङ्गेनाश्वेनां विज्ञायते एव मिह अपि यद्यपि लोकि कीर्त्यं दृष्टं प्रवृत्तिस्तथापीति कर्तव्यता सामान्येन भागित्वा लिङ्गेन वे

ना

दिक्क विलेया ॥ ॥ उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं नावस्थाता ॥ अथवानैव लिंगेन मिथ मरुति कुतः उत्पत्ती
 नां समत्वात् । धर्माणां प्रयाजादीनामुत्पत्तयः समाः सर्वेषामानेयाद्यं गभावेन न परस्परंगत्वेन किमतः यदि प्रया
 जादीनामनुयाजादयो गानि सुस्तोयत्र प्रधानं तत्रागानिरिति प्रयाजवदशीनेनानुयाजादयोनुमीयेरन्यथा
 तु समप्रधानेते तदा प्रयाजदशीनेन कामं प्रयाजा अनुमीयेरन्यथा जधर्मावानत्वानुयाजादयः तस्मात्त्रिगमनि
 यामके । यत्प्रमिधानवदिति तत्र भूमः पुस्तं तत्र हि परशब्दः परत्र पुस्तः संस्तु धर्मानिति दिशतीत्युक्तं । अपि विविधिरसाव
 निहोत्रवद्वेदमनिसंयुतः अनुवादः तेनात्र प्रयाजादीनमेव नास्ति प्राप्तिः कुतो नुयाजादीनां तस्मादिष्टमउप
 मासो मिधानवदिति ॥ अतो यथाधिकारं नावस्थाते येन धर्मापस्या पूर्वस्याधिकारे आप्तातो तत्रैव भवेयुः एवं
 तर्हि सोयं वरं निर्वपेदिति नेनाख्यातेन प्रधानस्य विधानेति त्रिः शेषाणां च वचनं भवतु । कथं ह्येतानां प्रधा
 नमुच्यमानं कस्मैचित्प्रयाजनायकत्वं तद्वदिति तेन यथापि तानां गानां मेतेषां लिंगेभ्यो विशेषावधारणं न वि
 शिष्टं । तत्रैव मुख्यते । उत्पत्तिश्च वचनं विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् । एकस्मिन् नान्ये प्रधानस्योत्पत्तिरिति ॥

कृत्तव्यता प्रवर्तिता तत एतेषु कर्मस्विते स्थिति न वै तानि वचना न्युपपद्यन्ते प्रकाशे प्रकाशे कल्ल कंसुहोति

सहं वचनं वैश्विनास्तत्र न लौकिकी स्यात् वचनं सामर्थ्याद्वैदिके व स्यात् यथोपसत्सु ग्रहमेधीयेव ॥ लिंगेन च
नियम्यतः लिंगस्य तत्त्वत्वात् ॥ ॥ लिंगेन वेति कर्तव्यता नियम्यतः कतरा यस्या लिंगं वैदिकं अलिंगं तस्माद्वैदिकी हि
पुनर्लिंगं सौम्यं तावच्चरोष्यते प्रयाजैर्हस्तैर्जुहोता नित्यं चैव वा हस्यते अर्द्धं बर्हिषो लुनात्यर्धं नैस्वयं दितं अ
र्धं देवां करोत्यर्धं नैति पित्र्यं जनेन दोतारं रणीतेनार्धं यमिति एतैर्लिंगैर्लयाते वैदिकानि कर्तव्येति कथं लिंगस्य त
द्वत्वात् एते हि प्रयाजादयो वैदिकी स्यात् पूर्वस्य युगलं यदि च तदीयेति एवमादीनि तस्माद्वैदिकानि कर्तव्यता नियम्य
ता ॥ अपिवा न्याय पूर्वसाधनं नित्यानुवादवचना निस्पृः ॥ अपिवा नैव स्याद्वैदिकानि कर्तव्येति यत्कारणमेतैर्लि
गे न राक्षते वैदिकी नियंतुं कुतः अन्यथा पूर्वत्वात् न्याय पूर्वकं हि वचनं तस्माद्वचनं न वैतानि न्याय पूर्वकाणि न
हि वैदिकी प्रवृत्तिरुक्ता निबद्धा हि सा प्रकरणदिभिः कारणैर्दर्शपूर्णमासादिषु कथं तर्ह्येतानि लिंगानि उच्यते य
त्र नित्यानुवादवचना निस्पृः ॥ इह तावदध्वं बर्हिषो लुनात्यर्धं नैति यत्र बर्हिस्तत्रैव कुं विध्यति ॥ यत्कारणं सतो बर्हि
प उच्यते न चेहति बर्हिः न होतारं रणीतेनार्धं यमिति नित्यानुवादो भविष्यति ननु नित्यानुवादः सन्न नर्थको भवति
स्ति

नाववचनं न संभवति किं कारणं । उत्पन्नं हि प्रधानमंगामे^{न्य}पेक्षते । अपेक्षया च तानि गृह्यंते तस्मान्नेत
 दपि युक्तं । अथ यदि विनिर्वपेदित्यनेन नरादेनांगान्यपि विधीयेरस्ततः सौषामपि फलसंबन्धः स्यात् । तथा गत्व मे
 व व्याहृत्येतत्ततो यमपि वारेन दृष्टते । तस्मात्तद्यथोक्ते लौकिक एवाभ्युपायः । विध्यंते वा प्रकृतिवद्योदनाया
 प्रवर्तते तथा हि लिङ्गदर्शनं । विध्यंते वा सौर्यादि कार्या योदनायां प्रवर्तते न च मूलौकिकाः । कः पुनरयं विध्यंते
 नाम । विद्येरते विध्यंते । अथ विधिः यदा कश्चिदप्युपलभ्य पुरुषः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तते कुतश्चिद्वानि वर्तते स विधिः ।
 विधीयते अनेनार्थः यथा लोके देवतगामभ्याजश्रुत्वा मिति तस्याभ्याजेत्यादिः ॥ इतरेतः । वेदेऽपि दर्शपूर्णमा
 सामां यजेतेति विद्यादिः । विध्यंतेऽपि प्रधानः विधिवर्जितं कृत्स्नं पौरोडाशिकं वास्त्रं तेन समेतो यं विद्यादिर्विशि
 ष्टा पूर्वनिर्दिष्टं प्रतियुरुषं प्रवर्तयति । तस्मात्सोऽस्यातः । तथा सोमेन यजेतेति विद्यादिः । सौमिकमपि वास्त्रं वि
 ध्यंते । एष विध्यंते नाम एतेषु वसैर्वादिषु विद्यादिरस्ति विध्यंते नास्ति एतेषु पिसविध्यंते । कल्पे तं कथं कृत्वा अपि
 पूर्णं सदा कथं तदध्याहारेण वा पूर्यतव्यं दितकल्पनमावातत्राध्याहाराद्यवहितकल्पना ज्ञायसी । अध्याहारे त्वं श्राव

कल्पेता इतरत्र तन्मतेन संबन्धः तस्माच्च बहिर्गता लक्षणव्यवस्थापरिपूरकः कल्पते यथावसंताय कपिजल
 नालमते श्रीशायकलविकानालमतत इति तेन वैदिकीति कर्तव्यता प्राप्यते यदित्द्रा लक्षणमस्यातः कल्पते तत्र न भ
 वति तदेतन्मपूरनृत्तमापद्यते तद्यथा मपूरस्य नृत्ततो न दौत्रियते अन्यत्सं प्रियते एवमिहा पीदसं प्रियते तद
 पात्रियते नैष दोषः प्रत्यक्षस्य तत्र भावः ३६ पुनरनुमानिको नवानुमानिकं प्रत्यक्षं वाचते इह तर्हि न प्राप्तं प्रोतिप्र
 सक्षविरोधात् स्यादेव यदि विरोधः स्यात् न त्वस्ति विरोधः तत्रापि न विध्यति तीहापि तदेतदुक्तं विद्यते वा प्रकृतिवच्चोद
 नायो प्रवर्तते तित्तेयते प्रकृतिवदिति किं ~~माह~~ माह ॥ अष्टमे प्रकृति नियमं करिष्यतीयमस्य प्रकृतिरिति तदुच्यते वि
 द्यंते वा प्रकृतेरिव प्रवर्तते यायायस्य कर्मणः प्रकृतिरित्यस्यामेवः प्रकृतिस्तस्यामेवादेव यस्याग्नीषोमीयस्तस्याग्नी
 षोमीयादितेवं सर्वत्र अथ कुस्मान्नलौकिको विध्यतः कल्पते उच्यते लौकिकस्य विधेरभावाद्धियं त एव नास्ति कुतस्तत्क
 ल्पनेति आह लौकिकी कर्तव्यता प्राप्यता किं विद्यंते कल्पनयेति उच्यते वैदिकीत्यत्रेति कर्तव्यतानलौकिकी कस्मान्नथा
 हिलिंगदर्शनं प्रयाजादि समर्थितं भवति ॥ लिंगहेतुत्वादलिंगे लौकिकं स्यात् ॥ यदि लिंगादौ लौकिकं भुपायो भवति

न तर्हि लोके लोके स्यात् यत्र कर्मणि किं विस्मिन्नास्ति तत्र लोके स्याद्विधानं यथैषां प्राग्मेकादशकपालं निर्वपेद्य
 ससज्जातविद्यायुरिति। लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चादनाच्चादसामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथास्थालीपुलाकेन अत्रोच्यते स्यादेवं
 यदि लिङ्गहेतुको वैदिक उपायः स्यान्न तस्यै लिङ्गहेतुकः किं हेतुकस्तु विद्यते हेतुकः विद्यते तोपि न्यायपूर्वः स च न्यायस्तु सः स
 र्वेषां कर्मणो वैदिकानां लिङ्गवतामलिङ्गवतां वक्तुः को दनाच्चादसामान्यात् कर्म को दनायाः चादः समानः सर्वत्र विद्यादिरिति
 न विद्यते तस्तु स्यापेक्षया न्यत्र श्रुते न विद्यते न संवत्सरे तन्यायपूर्वकं लिङ्गमेकत्रापि दृश्यमानं तुल्यन्यायानां सर्वेषां
 धर्मवत्तात्तापयति। यथास्थालीपुलाकाणां एकमुपमृद्यान्येषां मयि सिद्धतां जानाति तस्यो हेतुस्य चान्येषां वसिष्ठस्य
 तितस्मात् सर्वत्र वैदिकीति कर्तव्यता। अथ यदुक्तं। दृष्टप्रवृत्तिर्लोके कीति कर्तव्यते तत्र भूमः सामान्यतो दृष्टमेतदो दृश्यते।
 सामान्यतो दृष्टं वयं दध्यभिचारित्वमाणां। स व्यभिचारिवैतन्। दृष्टादिगणकायादयो अनेवमिति कर्तव्यताकाः तस्मात् दृष्ट
 प्रवृत्तिर्वा दित्य हेतुः यत्तु वैदिकानां गितान्तपूर्वकारि लिङ्गानि भविष्यतीति। अत्र भूमः भागित्वस्य पूर्वति कर्तव्यता त्वेकिले
 तुः तन्नावस्थेतस्याः चादपूर्वः॥ चादेन दशपूर्णमासवारसा विहिततापतेन सर्वत्रेति। तस्माच्च भागित्वमते विद्यते नैवेति

कर्तव्यता प्राप्यते नान्यथा अथ कस्मादेतानि वैकृतानि वाक्यानि नूनान्येव नानुमन्यते । किमेभिः पूरितैः नूनान्य
 नर्थकानि भवन्ति । भवन्तु के दोषः शिष्टैरेषां संपरिग्रहेन युज्यते प्रमादाद्भविष्यतीति नास्ति हरेमात्राय वा प्रमादः कुतः
 तावति ग्रंथे न विद्यति कथं तुल्यं च सा प्रदायिकमिच्छुः । व्यामोहोऽपि विदुषामुगसहस्राणि बहूनि नानुवर्तते । युज्यते वैषाम
 पक्षपात एतस्मादूनानि नानुमन्यते । अतो वैदिकीति कर्तव्यतेति सिद्धं दशाहिकमहर्गणतत्प्रकृतित्वादेकाहिकम
 धिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ प्रजाकामा वै वायमनसु ये सुरितिसंविद्यापाम्नायते ज्योतिर्गोशयुशितागावांस्य
 नेष्टा दशाहिके विध्यंत इति वक्ष्यति गणेषु द्वादशाहस्येति तत्र वादके न द्वादशाहिकाधर्माः प्राप्यन्ते । एकाहानामपि यथासं
 नामभिः प्रातिसिक्ताः । ये तत्र द्वादशाहिका एकाहिकैरविरुद्धास्तथाप्राप्तं क्रियन्ते विरुद्धेषु संशयः । किं द्वादशाहिके धर्मः
 कर्तव्यः । उतैकाहिक इति किं प्राप्ते तत्र सूत्रेणैवोक्तम् । द्वादशाहिकमहर्गणतत्प्रकृतित्वाद्द्वादशाहप्रकृतित्वात् विध्यन्ते नैव
 प्राप्यन्ते । नन्वेवं नैव मयं वाच्यते । न वा विध्यते नामधेयं ज्योतिरादि अधिकगमाद्भविष्यति । ये ज्योतिरेमिके यो धिकास्तत्र सूत्र
 विकारास्तदागमादेकाहवत् । यथा तस्मिन्नेव ज्योतिष्येकाहे ज्योतिः शब्दे अधिकगमाद्भवति ससु ज्योतिरेमिके पुं ज्योतिष्ये

मेगावातत्रविक्रमार्थोयंशब्दः। नवाधिकानां द्वादशाहिकैर्विशेषोऽस्ति तस्माद्द्वादशाहिकं धर्मजातं चिह्नं कर्तुं
मिति अधिकगमात्तदाख्यं स्यादेकाहवद्विंशतस्यापराख्यायां द्वादशाहे अधिकोऽस्ति द्वादशाहिकेभ्यः केचिद्धर्मा उच्यन्ते अभिप्रे
वोचं नववर्तिगोरीवितमृत्वं नववर्तीति तेषामधिकानामागमात्तदाख्यं स्यादेतद्द्वादशाहिकमहर्ज्यतिराख्यमाधुराख्य
वा। कथमेकाहवत्। यथा तस्मिन्नेवैकाह्यं ज्योतिरादिशब्दो ज्योतिष्टोमिकेभ्योधिकेषु वैशेषिकेषु धर्मेष्वगतेषु भवति एव
मिहाप्यधिकगमसामान्याद्वै। नववर्ति यथा पाठहिकानां पृष्ठानां भावादेकाहो विष्णुजित्पुत्र इत्युक्तं तमेकाहं पञ्चहस्ता
वत्तत्तदिति एवमिहापि गोणश्रेष्ठप्रपकः। तस्मान्नास्ति नामधेयाद्धर्मप्रसिरिति॥ ॥ लिंगात् ॥ ॥ लिंगाच्चैतत्तत्तापयते यथा द्वा
द्वादशाहिकं कर्तव्यमिति। किंलिंगं भवति द्वाभ्यां लोमावधिति द्वाभ्यां त्रयं। द्वाभ्यामसृज्ज। द्वाभ्यामांसमिति एवं पाठहिकाननुक्रम्य
ह्यद्वादशापसदं भवति आत्मानमेतन्निरवदयत यत इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशापसत्वं दर्शयति तदुपपद्यते यदि द्वाद
शाहिकं धर्मजातं विरोधिकर्तव्यमितरथा वैकाहिकं पटुपसत्वं स्यात्तस्मान्न श्यामः द्वादशाहिकं कर्तव्यमिति तथेदमप्यंलिंगं
यस्यादतिरिक्तमेकादशस्यामालमेन्नपियं भ्रातृव्यमतिरिच्येताथ यत द्वादशापसत्वं कुर्वीत्ययद्येतास्ते एवन्तः।

अथ ५

पञ्चवत्त्रालमं वतेनापि यं भ्रातृव्यमसतिरिच्यते न कनीय आयुः कुर्वीत इति एकादशिन्यां विहारं द्वादशाहिकं धर्मं द
र्शयति कथं विहारे सति सतिरेकः पशूनामापद्यते अतिरेकमया वृद्धयो र्वयोः समासः एकाह धर्मप्राप्तौ विहारो न स्यात्त
त्रैतद्दर्शनं न युज्यते तस्माद्द्वादशाहिकं कार्यं न वा प्रत्यक्षं तौ तत्र कल्पमिधानादसीकानामत्रादत्तं न वा द्वादशाहि
कं कार्यं किं तर्हि एकाहिकं किं कारणं चोदनेन द्वादशाहिकं प्राप्तौ तिनामधेये नैकाहिकं नामधेयं वचो द्वादशलीपः कुतः प्र
त्यक्षत्वात् प्रत्यक्षं नामधेयं पुनर्विलतावपि प्रत्यक्षं वा नुमां ईलीयः x चोदकं तानुमानिकं ननु विद्यंते पि प्रत्यक्षः सत्प्रत्यक्ष
तौ प्रत्यक्षो विरुद्धौ तानुमानिकः नामधेयं x नादलीयः तस्मादेकाहिकं कार्यं ननु अधिकार्यं नामधेयं पमितुक्तं अत्रोच्यते
अधिकानामधेयमितुक्तं अत्रोच्यते अधिकानामत्रादत्तं अधिकानां शब्देनास्ति इमे ज्योतिरादयः शब्दाः कर्मना
मधेयानीत्युक्तं अपि वानामधेयस्याघदुत्पन्नावपूर्वमभिधाय क्त्वादिति यत्तदधिकगमात्रदाख्यं स्यादिति तत्र ब्रूमः व
चनादधिकागमो न नामधेयेन यत्तु तेषां सत्तु शब्दस्याभावादिति नैते कदाविदपुनरादिपुनसतिकथं तेषामभावे शब्द
स्याभावाद्दृष्टः यत्तु ज्योतिष्टोमेनास्ति ज्योतिरादिशब्द इति कर्मोत्तरत्वात् ज्योतिष्टोमे आधुरादिः शब्देनास्ति त्रयम्

राम
39

भावात् तस्मादैकाहिकं विरुद्धं धर्मज्ञातं कर्तव्यं इति अधिक्रागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवदित्येतस्याद्वितीयमाख्या
परिहारः गौणः सन्ननुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मात्पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्मीणां प्रापकमिति ॥ ॥ लिंगं
संघातधर्मः स्यात्तदर्थं पत्रे इत्यवत् ॥ अथ यल्लिंगमुपदिष्टं द्वादशोपसत्वं दर्शने तस्य कः परिहारः उच्यते ॥ लिंगं सं
घातधर्मः स्यात् ॥ लिंगमेतत्संघातधर्मः स्यात् ० द्वादशाहोहः संघातः सफलाय वोद्यते ॥ द्वादशाहमृद्विकामा उपेपुरि
ति ॥ गवामप्यनमप्यहः संघातोत्तरं तस्मिन्नेव कार्यं फलसिद्धौ विधीयते ॥ तत्र तत्काय्यं यीपत्या द्वादशाहधर्मी नृगृह्णाति ॥
न बोदकेन इत्यवत् ॥ यथा द्वादशधर्मीः त्रीहोश्रुतास्तैस्तत्कार्यं पञ्चेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यते न बोदकेन तद्वत् ॥ नवा
र्थधर्मत्वात् संघातस्य गुणत्वात् नैतद्युक्तं कुतः ॥ अर्थधर्मत्वात् अपूर्वधर्मत्वादित्यर्थः ॥ अपूर्वधर्मी द्वादशोपसत्वं
संघातधर्मः कस्मात्संघातस्य गुणत्वादहं न्यत्र प्रधानानि द्वादशाहेनेति द्वादशाहसोपागुणविशेषणमित्यर्थः ॥ विशेष
वकार्यं प्रतीयते न विशेषणे ॥ यथाराजपुरुष आनीयते मित्युक्तेषु पुरुष आनीयते न राजा यथा वृष्टं भुंक्ते देव दत्त इत्यु
क्तेन शाकं रूपेण प्रतीयते यदेव प्रधानं तत्प्रतीयते ॥ किमतः अतएव फलवन्ति न संघातः फलवत्तश्च धर्मीः तस्मान्न

द्वादशोपसत्तं संघातधर्मः ॥ एवं वेत्त गवामयने कार्यपन्थितः प्राप्यते ॥ अतोपरिहारो यो अर्थापन्ने इत्येषु धर्मैः ॥
 स्यात् ॥ यत्रोक्तं इत्यवदिति ॥ युक्तं इत्येषु तत्र दिव्रीहि कार्यपन्नानीवाराः ॥ कार्यपन्नानीवाराः कार्यपन्नितस्तद्धर्मैः लुप्तं ते ॥
 इह पुनर्द्वादशोपसत्तं नैव संघातधर्म इत्यपदिष्टो हेतुः ॥ तस्माददृष्टं तो इत्यवदिति ॥ आरु कथं तह ॥ दंलिंगदर्शनं ॥ ॥
 अत्रोच्यते ॥ ॥ प्रवृत्तानियतस्पर्शलिङ्गदर्शनं ॥ गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः ॥ प्रायणीयोतिरात्रस्तस्य धर्मो द्वा
 दशोपसत्तं तदुपादाने मुख्यस्यानुग्रहः ॥ षट्पसत्तोपादाने जघन्यानां श्रोत्रादीनां मुख्यस्पर्शकालमनुग्रहमिति
 क्रमिर्बुद्धिं विलोक्येनास्ति अतस्तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्तं भवति ॥ अथ मुख्यया प्रवृत्तानियतस्यैव तददर्शनं न चोदकश
 स्या ॥ यस्माद्वोदको नाम धेयादबलः ॥ वक्ष्यति च विप्रतिषिद्धधर्माणः ॥ समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वं मुख्यं वा शर्वोदनात्वे
 नवदिति ॥ ॥ अथ यदितीयं लिङ्गदर्शनं मुक्तं एकादश्यां विहारदर्शनं तत्रोच्यते ॥ ॥ विहारदर्शनं विशिष्टस्यानार
 म्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ ॥ अनारम्यैकादश्यां विहारः ॥ शिष्टः ॥ तदादिप्रभावाः ॥ पात्रावस्युस्तथातानेवानुवीनान् ॥ यम
 हरहरालमेरुश्चाग्नेयमेव प्रथमे हन्यात् ॥ मेरुसारस्वती मेष्ठी द्वितीये सौम्यं वभुं तृतीये वारुणं मंतं तोथ पुनः पथि

वर्तमानेयमेवप्रथमेहृन्पालनेरन्सारसुतीमेषोद्वितीयेसौम्यवभुंतृतीयेवारुणमंततइति। तदनारम्भव
 दानांप्रकृत्यर्थताज्ञोतिष्टोमप्रविष्टंतत्राङ्गावङ्गलस्याभावादसंनवादपरांप्रकृतिं द्वादशाहमागतंतत्रापि
 पुनर्ज्योतिरादीनांपर्यावर्तेश्वित्येतन्नयुज्यतइति तृतीयांप्रकृतिंगवामयनेंप्रविष्टमेवमागतस्यैतद्वर्त्तनमिति।
 ॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ इति श्रीशारस्वामिद्वैतैमीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ ७॥ ॥
 अध्यायेऽसमाप्तः ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ७॥ ॥ राम ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ७॥ ॥
~~राम~~ ॥